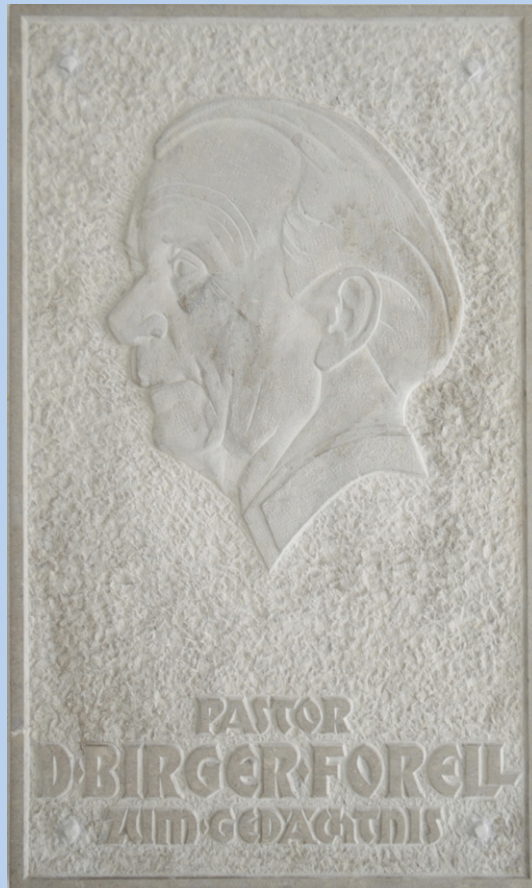


VETENSKAP FÖR PROFESSION 44:2018

EN UTSTRÄCKT HAND TILL MASSELÄNDETS LAND

Antinazisten och Tysklandsvännen Birger Forell 1893–1958

Johan Sundeen



HÖGSKOLAN I BORÅS

EN UTSTRÄCKT HAND TILL MASSELÄNDETS LAND

Antinazisten och Tysklandsvännen Birger Forell

Johan Sundeen



HÖGSKOLAN I BORÅS

Rapporten är nummer 44 i Högskolan i Borås rapportserie ”Vetenskap för profession”. Syftet med rapportserien är dels att redovisa resultat från pågående och avslutade forskningsprojekt vid högskolan, dels att publicera inlägg i en pågående diskussion kring forskningens inriktning och tillämpade metoder inom ramen för verksamhetsidén Vetenskap för profession. Planen är en årlig utgivning på fyra till sex rapporter. Kommitténs uppgift är att ansvara för bedömning av bidrag till serien och därigenom medverka till en hög kvalitet på publicerade rapporter. I särskilda fall kommer externa experter att anlitas för bedömningar.

REDAKTIONEN BESTÅR AV

Redaktör: Björn Brorström, rektor

Biträdande redaktör: Kim Bolton, vicerektor, Jenny Johannisson, docent

Teknisk redaktör: Anna Kjellsson, kommunikatör

Original: Stema Specialtryck AB

Tryck: Stema Specialtryck AB (2018)

ISBN 978-91-88838-02-5 (TRYCKT)

ISBN 978-91-88838-03-2 (PDF)

Elektronisk version: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hb:diva-15002>

I rapportserien Vetenskap för profession

2007

1. Forskning vid Högskolan i Borås. Om förhållningssätt, innehåll, profil och metod.

2008

2. Smart Textiles
3. Knalleandan – drivkraft och begränsning. Ett forskningsprogram om företagande, traditioner och förnyelse i Sjuhäradsbygden

2009

4. In search of a new theory of professions
5. A Delphi study of research needs for Swedish libraries
6. Vad är vetenskap?
7. Styrning i offentlig förvaltning – teori, trender och tillämpningar
8. Profession och vetenskap – idéer och strategier för ett professionslärosäte
9. Framgångsrik förnyelse. Forskningsprogrammet om företagande, traditioner och förnyelse i Sjuhäradsbygden
10. 20 år med Institutionen Ingenjörshögskolan – historik, nuläge och framtid

2010

11. Fenomenet Ullared – en förstudie
12. Undervisning i en ICA-butik
13. Risker och säkerhet i professionell vardag – tekniska, organisatoriska och etiska perspektiv
14. Knalleandan i gungning?
15. Från Högskolan i Borås till Humboldt, volym I – Den svenska högskolans roll i en motsägelsefull tid

2011

16. Från Högskolan i Borås till Humboldt, volym II – Bildning och kunskapskulturer
17. Lärarutbildningens betydelse för en inkluderande skola
18. Brukarens roll i välfärdsforskning och utvecklingsarbete

2012

19. Högscolelandskap i förändring. Utmaningar och möjligheter för Högskolan i Borås
20. Mot en mer hållbar konsumtion – en studie om konsumenters anskaffning och avyttring av kläder
21. I begynnelsen var ordet – ett vårdvetenskapligt perspektiv på språk och afasi
22. Nätverk, trådar och spindlar – Samverkan för ökad återanvändning och återvinning av kläder och textil

2013

23. Libraries, black metal och corporate finance
24. Veljekset Keskinen – Finlands mest besökta shoppingdestination
25. Kan detaljhandeln bidra till att minska det textila avfallet?: Textilreturen i Ullared – ett experiment om återvinning
26. Från Högskolan i Borås till Humboldt, volym III
Vetenskap på tvären: akademiska värden, friheter och gränser

2014

27. Samverkan för hållbar stadsutveckling och tvärsektorieell samsyn
28. Ledarskap i vården: Att möta media och undvika personfokuserade drev

2015

29. OTEC Matters 2015
30. Resursfördelningsmodeller på bibliometrisk grund vid ett urval svenska lärosäten
31. The University of Borås as a sustainable university
32. Rum för de yngsta – Barns och föräldrars delaktighet i kulturverksamheter
33. Hållbar framtid – en seminarieriserie om företagande

2016

34. Inkluderande medborgarskap. Perspektiv på social hållbar samhällsutveckling
35. Ledarskap i äldreomsorgen: Att leda integrerat värdeskapande – I en röra av värden och förutsättningar
36. Ledarskap för livskraftiga organisationer
37. RE: en ny samhällssektor spirar
38. Vägen till samarbete – Innovationsplattform Norrby och Textile Fashion Center
39. Specialpedagogers samverkansuppdrag – En undersökning av en habiliterings-samverkan med vårdnadshavare, skolor och förskolor

2017

40. Att tjäna är människans storhet – Idéhistoriska essäer om Birger Forell

2018

41. Classroom
42. Att utforma ett barnbibliotek tillsammans med barn – Delaktighetsprocesser på Malmö stadsbibliotek
43. Akademisk ansvar: Från Högskolan i Borås till Humboldt – volym 4

Innehåll

Förord av Björn Brorström	9
1 Formativt möte med lidandets Tyskland	11
2 Legationspastor i diktaturens skugga	33
3 Om detta må jag berätta	61
4 Ett nytt Tyskland på brittisk mark	73
5 Resan till sammanbrottets land	81
6 Den generösa knallestaden	87
7 Ett Europa i miniatyr	103
8 En hjälpande hand till kultur- och litteraturkrisens Tyskland	117
9 Jättefantasin som blev verklighet	125
Källförteckning	139
Personregister	155
Författarens tack	163

Förord

BJÖRN BRORSTRÖM | *Redaktör för Vetenskap för profession*

Kyrkoherde Birger Forell har blivit uppmärksammad inte minst för sina stora insatser för krigsdrabbade tyska soldater efter andra världskriget och för sitt kraftfulla antinazistiska arbete under 1930-talet. 2018 skulle Birger Forell ha fyllt 125 år. Birger Forell var verksam under ett tiotal år som kyrkoherde i Caroli församling i Borås och hans gärning uppmärksammas under året i Borås på skilda sätt av kyrkan, staden och högskolan. Högskolans främsta bidrag är den bok som du håller i din hand författad av Johan Sundeen. Sedan en lång tid tillbaka har Johan intresserat sig för Birger Forells liv och gärning och genomfört ingående dokumentstudier om Birger Forell. Tidigare har Johan publicerat en rapport i föreliggande rapportserie med titeln ”Att tjäna är människans storhet”. Johan har nu byggt ut och bearbetat rapporten. Därigenom har en än mer täckande bild av Birger Forell och den samtid i vilken han verkade upprättats. Arbetet med att beskriva Birger Forells liv och gärning fortsätter och en tredje och fullständig biografi utlovas av författaren.

Boken innehåller nio kapitel över skilda medmänskliga insatser och tecknar en bild av en mycket engagerad människa som offerar sin egen hälsa och eget välbefinnande för att bidra till ett godare samhälle och en anständig tillvaro för medmänniskor. Hans tidiga insikter och varningar om vart Tyskland var på väg under 1930-talet och uttalade avsky mot nazismen är viktig läsning. Hans gärningar under och efter kriget för att stödja utsatta och utblottade människor är beundransvärda. Till hans främsta och mest betydelsefulla insatser hör uppbyggnaden av staden Espelkamp i västra Tyskland nära gränsen till Nederländerna. Här skapades förutsättningar för sysselsättning och meningsfull tillvaro för efter andra världskriget hemvändande krigsfångar och flyktingar. Kapitlet om uppbyggnaden av Espelkamp, som avslutar boken, har rubriken ”Jättefantasin som blev verklighet”, vilken väl beskriver projektets höjd och utmaningar. Johan ger i rapporten ett mycket fint och viktigt porträtt av en man vars gärning och mod borde ha uppmärksammats långt tidigare och långt mycket mer än vad som skett. Boken är viktig läsning.

Boken är nummer 44 i serien Vetenskap för profession vars syfte är att publicera resultat från pågående och avslutad forskning vid Högskolan i Borås. Serien syftar också till att vara ett forum för diskussion om förhållningssätt till och metoder för forskning. Rapporten ”En utsträckt hand till masseländets land: Antinazisten och Tysklandsvännen Birger Forell” är ett starkt personporträtt och ett exempel på en mycket väl genomförd idéhistorisk ansats. Boken illustrerar bredden och den höga kvaliteten på den vetenskapliga verksamheten vid högskolan. Det är mycket glädjande att kunna publicera boken i högskolans rapportserie och läsning av de nio kapitlen rekommenderas varmt.

1 Formativt möte med lidandets Tyskland

I mitten av mars 1920 för Birger Forell ett samtal med sig själv, om sig själv. Dialogen försiggår i hans med stilistisk skicklig hand förda dagbok under studieåren i Tyskland. Upphovet till detta inåtriktade meningsutbyte är ett brev från hans hjärtevän – den från Jämtland bördiga Elisabeth Strindberg, alltid kallad Calise.¹ Inte utan samvetsqual hade Birger lämnat Calise bakom sig i Sverige. Återkommande önskar han att hon vore närvarande och kunde stilla hans själsliga oro.² Calise säger sig i brevet inte känna igen den Birger som for utomlands för religionsvetenskapliga studiers skull.³

Även om Birger Forell ogillar tonen i brevet – ”klagan från Calise” – ger han sin blivande fästmö rätt i sak. Han är verkligen en annan man än den 26-åring som bröt upp från Sverige. Trots att Forell bara vistats i Tyskland några månader har han genomgått en smärre personlighetsförändring. Och hur skulle, frågar han sig själv, något annat vara möjligt: ”När livet en gång trätt fram i hela sitt pressande allvar för en kan man nog inte så lätt fortsätta att vara samma människa.” Forells ögon har på ett avgörande sätt öppnats för ansvaret för medmänniskan och inför Gud. Han relaterar sina nya livsinsikter till ett par ord av unglyrkoledaren Manfred Björkquist: ”Fattad av Kristus”.⁴

Ett par år innan ankomsten till Tyskland hösten 1919 hade Birger Forell tagit ut en teologisk examen vid Uppsala universitet. Hans studiebanan kan knappast sägas ha varit rak, än mindre var valet att bli präst självskrivet. Den obemedlade, från Söderhamnstrakten bördige Birger hade vuxit upp i ett hem där fadern, Erland, till yrket var kusk och sedermera privatchaufför. Under åren 1911–1914 var Birger Forell först elev och sedan lärare vid Karlstads Handelsinstitut och praktiska skola. Därefter tog han 1915 som privatist studentexamen vid Norra Latin i Stockholm.⁵ Den ekonomiska förutsättningen för att han 1916 kunde skrivas in som student vid Uppsala universitets teologiska fakultet var ett beviljat lån från en avlägsen släkting.⁶

Birger Forells nedtecknade ord om den egna personlighetsförändringen skulle kunna tolkas som en psykologisk reaktion på det svenska utanförskapet i den stora drabbning som åderlätit de europeiska stormakterna 1914–1918. Det finns inget som tyder på att

¹ Birger Forell, Dagboksnotering 14/3 1920, Nachlass Birger Forell (fortsättningsvis förkortat NBF), *Bundesarchiv Koblenz*.

² Birger Forell, Dagboksnotering 23/12 1919, NBF.

³ Birger Forell, Dagboksnotering 14/3 1920, NBF.

⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 14/3 1920, NBF. Jfr Dagboksnotering 19/3 1920. Manfred Björkquist var ledargestalten i den s.k. unglyrkorörelsen som på tidigt 1900-tal vitaliserade Svenska kyrkan. Hans namn är starkt förknippat med Sigtunastiftelsen. Björkquist var också biskop i Stockholms stift. För en översikt av hans livsgärning, se Vivi-Ann Grönqvist (red), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå, Artos, 2008).

⁵ Olle Hellström, ”Birger E. S. Forell”, i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 16, 277.

⁶ Harald von Koenigswald, *Birger Forell: Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958* (Witten, Eckart-Verlag, 1962), 12. Den religiösa prägling som Forell från uppväxten bar med sig kom inte från hans mor och far. Föräldrarna var inte särskilt kyrksamma. Under vintrarna bodde emellertid Birgers mormor i föräldrahemmet, hennes kristna tro utövade stor påverkan på Birger Forell. Källa: Intervju med Urban Forell, december 2014.

han i likhet med delar av den aktivistiska opinionen hade önskat Sveriges militära upp-
slutning bakom Tysklands sak i kriget.⁷ Likväl påminner hans efterkrigsupplevelser delvis
om sentiment som odlades av bland andra protyska teologer under de år då världen stod
i brand. Tillvaron i de länder som var en del av den väpnade kampen ansågs då rymma
existentiella dimensioner som saknades i fredens och den relativa välmågans Sverige.
Livet sadades vara mera fullödigt bland för sin existens kämpande stater.⁸ Till de prövningar
som enligt Forell inte kunde förstås per distans hörde den brittiska handelsblockaden,
vilken svårt drabbade den tyska civilbefolkningen. Ett sådant lidande måste upplevas och
tillägnas på plats.⁹

Den mentala distanseringen till de betydligt drägligare livsvillkoren i Europas neutrala
stater satte Birger Forell på pränt också vid ett besök i Schweiz, december 1919. Han
upplevde då hos sig själv en känsla av vantrivsel i en omgivning präglad av att ha undgått
krigets fasor.¹⁰ Som ofta annars ställer han diagnos på sig själv och konstaterar att han
i sådan grad har gjort det lidande Tysklands sak till sin, att han utvecklat ett kärleks-
förhållande till dess pinade folk. Forell bedömer sitt själsliga tillstånd så, att det i hans
hjärta inte finns plats för andra nationer. I Tyskland kände han sig omgående hemma, i
Schweiz är han med nödvändighet en främling.¹¹ Genom de kontraster som han upplevt
mellan hungerns och köldens Tübingen och välståndet i alplanet anser han sig ha blivit
en äkta tysk.¹²

I Schweiz fick Birger Forell tillfälle att dryfta den tyska situationen med en framträdande
intellektuell. På randen till det nya året 1920 sammanträffade han med filosofen och
pedagogen Friedrich Wilhelm Foerster, en i tyskt samhällsliv känd och kontroversiell
pacifist. Vid deras möte på ett hotell begärde Forell likt en journalist ”ett uttal. om det
nuvarande läget i Tyskland särskilt med avseende på ungdomen”.¹³ I samtalet med Forell
redogjorde Foerster för diskussioner som denne hade fört i München med från kriget
hemvändande unga män. De hade debatterat den så kallade skuldfrågan. Forell noterar,
med ett avslutande utropstecken, att endast ett fåtal av de många studenter som den
tyske tänkaren hade talat till delade uppfattningen att huvudbördan för blodsutgjutelsen
vilade på Tyskland. Foerster framhöll till Forell att tyskarna ännu inte hade lärt sig läxan
av världskriget. Han pekade på den fara som alltjämt utgjordes av den med Preussen
förknippade ”statsmekaniska andan”.¹⁴

⁷ Rörande den aktivistiska opinionen, se Kihlberg, Mats, ”Aktivismens huvudorgan Svensk Lösen”, i Mats Kihlberg och Donald Söderlind, *Två studier i svensk konservatism 1916–1922* (Stockholm, 1961).

⁸ Om existentiellt laddade upplevelser av Sveriges utanförskap i världskriget i teologiska kretsar, se Johan Sundeen, *Andelivets agitator J A Eklund, kristendomen och kulturen* (Skellefteå, Norma, 2008), 287-298.

⁹ Birger Forell, Dagboksnoteringar 25/11 1919 och 14/3 1920, NBE.

¹⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 20/12 1919, NBE.

¹¹ Ibid.

¹² Koenigswald, 13.

¹³ Birger Forell, Dagboksnotering 31/12 1919, NBE. Foerster publicerade 1920 *Mein Kampf gegen das militaristische und nationalistische Deutschland*, en bok vilken genererade åtskillig kritik och hot från högerradikalt håll mot honom.

¹⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 31/12 1919, NBE.

Om än under lindrigare och mindre traumatiserande villkor än de som varit förbundna med skyttegravar och öppna stridsterrängar, påminner Birger Forells inre resa om processer som många av hans studiekamrater hade upplevt i soldatlivet. Det har sålunda om de män som återvände hem efter det att kanonerna hade tystnat sagts att ingen av dem gjorde det som samma person som en gång hade dragit ut i fält.¹⁵ Även om Forell hade fått negativa intryck av dagdrivande och hållningslösa ”soldathopar” i Berlin, var han av uppfattningen att många av studenterna i Tübingen genom kriget hade nått fram till en fördjupad livsuppfattning. Dessa studenter uppvisade vid en jämförelse med sina motsvarigheter i Uppsala verklig karaktär.¹⁶

Vid tidpunkten för undertecknandet av avtalet om vapenstillestånd hade åtta miljoner tyska män burit militära plagg.¹⁷ Det Tyskland som Forell anlände till i oktober 1919 bar i hög grad allttjämt krigets prägel, fastän det formellt sett rådde fred i landet. Demobiliserade soldater utgjorde ett påtagligt inslag i gatubilden och många andra offentliga miljöer.¹⁸ Om sitt första, omtumlande möte med ett studentkollektiv vid universitetet i Tübingen berättar Forell: ”Jag nästan baxnade när jag kom in i hörsal X och såg en skara på bortåt 200 samlade, däribland åtskilliga i officersuniform med och utan järnkors [---] mycket unga o[ch] ganska gamla, en del [...] som kanske i hela 5 år varit med i kriget.”¹⁹ Åtskilliga av dessa män var märkta av det världsdrama som har beskrivits som 1900-talets urkatastrof. De hade bestående, omedelbart iakttagbara fysiska krigsskador.²⁰ Av kriget mer eller mindre vanställda, invaliderade soldater förblev i decennier påminnelser om det moderna krigets djävulska förstörelseförmåga.²¹ Till dessa olycksbarn kom alla de män som bar på sår som inte var för ögat förnimbara, men som orsakade stort psykiskt lidande.

Det var en genomgripande läsupplevelse som motiverade Birger Forell att söka sig till den tyska universitetsvärlden. Religionsvetaren Rudolf Ottos 1917 utgivna och i flera utgåvor spridda arbete *Das Heilige* slog i sådan utsträckning an på Forells intellekt att studier för Otto framstod som en nödvändighet. Med hjälp av ärkebiskop Nathan Söderblom hade Forell kommit i förbindelse med en rad profiler inom de teologiska fakulteterna vid universitetet i Tübingen och Marburg.²² Överallt tycktes dörrar öppnas för Forell. I Tübingen hade professorerna Karl Adam och Theodor von Häring lyckats bereda honom plats vid universitetet.²³ I Marburg hälsade professor Adolf Jülicher honom

¹⁵ Eric D Weitz, *Weimarrepubliken: Löfte och tragedi* (Stockholm, Dialogos, 2009), 14.

¹⁶ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1919. Emanuel Linderholms samling (ELS), Uppsala universitetsbibliotek.

¹⁷ Weitz, 14.

¹⁸ Ibid, 25.

¹⁹ Birger Forell, Dagboksnotering 31/10 1919, NBF.

²⁰ Ibid.

²¹ Weitz, 14.

²² ”Söderblom ledde Forell in på ekumenikens väg”, *Borås Tidning*, 24/9 1953.

²³ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1919, ELS.

särskilt välkommen inför de övriga studenterna. Jülicher fann det lite uppseendeväckande att en ung man från ett i kriget neutralt land uppsökte ett tyskt universitet i denna av nationellt elände präglade tid. Forells ankomst tolkades som en solidaritetshandling och möttes med kraftiga bifall av auditoriet.²⁴

Om Tyskland i många andra avseenden till följd av världskriget och dess utgång förlorat i anseende, så stod dess bildningsliv och vetenskap alljämt högt i kurs bland bildade eliter i Europa. Det fanns en spridd oro för vad kristillståndet, framförallt då undernäringen, skulle få för följder för den tyska universitetsvärlden. Hur skulle professorer och studenter som kämpade med ständig hunger orka undervisa respektive genomföra sin utbildning?²⁵ Forells dagböcker och korrespondens rymmer talrika närbilder av en bokstavligen avmagrad professorskår. Kyrkohistorikern Adolf Jülicher ”är bara skinn och ben och hans kragar äro så stora att jag tror man skulle kunna få plats för en knuten hand mellan kragen o[ch] halsen!”²⁶ Forell rapporterar till hemlandet om lärda män som är så svultna och sjuka att de inte förmår ta sig ur sängen.²⁷ Vittnesmål om knappheten på kol och på mat återkommer ofta i dagboken. Forell säger sig jämt och ständigt vara hungrig, den näring han får i sig är inte tillräcklig.²⁸ Till följd av kylan inomhus kan han inte bedriva studier på den egna kammaren: ”Det är således omöjligt att arbeta i sin bostad utan det får man göra på univers. bibls. läsesal i sällskap med 100-tals olycksbröder.”²⁹ Ibland blir kylan så påträngande att han knappt kan hålla i en penna. Forell liknar de av kolbristen orsakade förhållandena vid ”ett evigt vinterfälttåg i 30 graders kyla”.³⁰

Birger Forells hemkänsla i Tyskland kom sig inte enbart av att han identifierade sig med nationen i nederlagets tid. En viktig bidragande faktor till att han uppslukades av nya miljöer och pågående samtal om religiösa, intellektuella och politiska frågor var att han hade förstahandstillgång till namnkunniga personer i tyskt bildningsliv. Inför ett möte med teologen och historikern Adolf von Harnack skriver Forell några betecknande ord: ”f.ö. får man ju så småningom en viss vana att umgås med världens storheter”.³¹ Författaren till en biografi över Birger Forell – Harald von Koenigswald – har insiktsfullt framhållit att dessa samspråk med vetenskapliga auktoriteter och intellektuella gestalter fungerade som en skolning i konsten att lyssna och att lära sig förstå andras övertygelser.³² Sådana förmågor drog Forell stor nytta av i de många utmaningar som livet senare ställde honom inför.

²⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 15/1 1920, NBF.

²⁵ Weitz, 127.

²⁶ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 18/4 1920, ELS.

²⁷ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, ELS. Jfr Birger Forell, Dagboksnotering 6/4 1920, NBF.

²⁸ Birger Forell, Dagboksnotering 27/1 1920, NBF. Ett av Forell genom livet ofta använt språkligt verktyg för att förmedla något han upplevt som mycket påtagligt i det personliga eller det samhälleliga livet (t. ex. hat eller kaos) är att upprepa ett ord tre gånger, följt av ett utropstecken. I dagboken skriver han sålunda vid tillfälle under studietiden: ”Hungrig, hungrig, hungrig!”

²⁹ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1919, ELS.

³⁰ Birger Forell, Dagboksnoteringar 4/11 1919, 22/1 och 24/1 1920, NBF. Citat från 24/1 1920.

³¹ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, ELS.

³² Koenigswald, 21.

Med flera av sina professorer knöt Forell varaktiga vänskapsband. På tidstypiskt sätt skriver han om sitt svärmeri för lärdomens män: ”Man kan verkligen inte skatta det nog högt att få komma i beröring mera personligt med sådana personer som prof. Adam, Rud. Otto, v. Häring m.fl. Detta måste dock bli av stor betydelse för mitt kommande arbete.”³³ Dogmatikern Karl Adam liknas av Forell vid en storebror, med vars benägna hjälp han orienterar sig i det intellektuella och sociala livet i Tübingen.³⁴ Forell sätter särskilt värde på att få ta del av den katolske professors syn på luthersk teologi, han roas av Adams sarkasmer mot yttringar av ”radikal” protestantism. Både som föreläsare och vän håller Forell honom högt.³⁵

Främst i raden av ”storheter” på tankens och trons område står Rudolf Otto. Om Adam i Tübingen agerade ställföreträdande storebror blir Otto i Marburg en fadersgestalt, både i akademiskt och personligt hänseende.³⁶ Forell högaktar Otto för dennes rika personlighet och vetenskapliga kvaliteter. Eftersom Forell annars sällan inlåter sig på kunskapsteoretiska resonemang kan det noteras att Otto för honom framstår som en ledande forskare inom sitt område i kraft av såväl förnuft och intuition som inlevelse.³⁷ Möjligen hade den svenske studenten en viss förtrogenhet med den för kunskapsbildningens principer inom human- och samhällsvetenskapen viktige teoretikern, filosofen Wilhelm Dilthey.³⁸ Till det som gjorde Rudolf Ottos begåvning så stor hörde enligt Forell den lätthet med vilken denne rörde sig mellan olika vetenskaper och brännande frågor. Otto hade enligt Forell en särskild förmåga att anlägga helhetsperspektiv på samtiden. Han önskar sig förmånen att få äga ”1/10 av Ottos förmåga att syntetiskt omspanna allting”.³⁹ Forell är bitvis så uppfylld av professors föreläsningar, att han inte kommer sig för att skriva minnesanteckningar.⁴⁰ Han är lärjungen som sitter vid mästarens fötter.

Birger Forell har om Rudolf Otto sagt: ”ingen annan lärare har betytt mer för hela min utveckling”.⁴¹ Bland annat var den tyske religionsvetaren en vägvisare till Indiens andliga liv, en idégivare i freds- och försoningsarbete och en levande representant för den tyska tankens och andens kulturformer. Ottos intellektuella påverkan på sin svenske student

³³ Birger Forell, Dagboksnotering 9/11 1919, NBF. Se också Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1919 och 8/4 1920, ELS samt Birger Forell, Dagboksnoteringar 13/1 och 1/5 1920, NBF.

³⁴ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1919, ELS.

³⁵ Birger Forell, Dagboksnoteringar 9 och 14/11 1919, NBF samt Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 11/11 1919, ELS.

³⁶ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm 28/3 1920, ELS. Doktorvater är ett inom tysk akademisk kultur använt begrepp för handledaren vid ett doktorsarbete. Forell disputerade aldrig för doktorsexamen, men han hade planerat att framlägga en licentiatavhandling för Rudolf Otto i Marburg. Se Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 2/5 1924 och 17/1 1926, ELS.

³⁷ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1919, ELS.

³⁸ Om Diltheys betydelse för hävdandet av human- och samhällsvetenskapernas särprägel och självständighet i kunskapsteoretiska hänseenden visavi naturvetenskaperna, se t.ex. Sven-Eric Liedman, *Mellan det triviala och det ousägliga: Blad ur humanioras och samhällsvetenskapernas historia* (Göteborg, Daidalos, 2002), 77 ff.

³⁹ Birger Forell, Dagboksnotering 17/1 1920, NBF.

⁴⁰ Koenigswald, 17.

⁴¹ Citat efter Koenigswald, 20.

begränsade sig med andra ord inte till förmedlingar från forskningens fält. I högre utsträckning än någon annan gjorde han Forell delaktig av en humanistisk civilisationsform med uttryck i litteratur, konst, musik, filosofi och religion. Otto var en länk ”till det skönaste och yppersta i tyskt andeliv”.⁴² En sådan livssyn kom till uttryck i diskussioner som fördes bland intellektuella om Tysklands roll i Europa efter första världskriget. Refererande till Thomas Mann skriver Forell att nationens storhet fortsättningsvis inte bör omsättas militärt och politiskt utan gestaltas ”på det rent andliga området, där det verkliga har en uppgift såsom inget annat folk på jorden”.⁴³

Med det akademiska livet i Uppsala upprätthöll Birger Forell kontakten framförallt genom kyrkohistorikern professor Emanuel Linderholm. Till den dryga 20 år äldre Linderholm synes Forell ha stått i ett liknande förhållande som till de tyska förebilderna. Relation de båda svenskarna emellan var både av akademisk och vänskaplig art. Brevet till Linderholm är ofta innehållsrika och redovisar Forells intryck från teologins, kyrkans, politikens och kulturlivets respektive fält. Han skriver till Linderholm med samma formuleringsglädje som är kännetecknande för dagboken från studietiden i Tyskland.

Vid ett antal tillfällen varslar breven till den svenske kyrkohistorikern om förekomsten av en löslig intellektuell gemenskap mellan Forell, Linderholm och Otto. Med Otto diskuterar den svenske utlandsstudenten den mycket uppmärksammade och i flera upplagor utgivna antologin *Det andliga nutidsläget och kyrkan*. Framförallt Linderholms bidrag ”Från dogmat till evangeliet” orsakade i Sverige betydande kontroverser.⁴⁴ Otto gav till Forell uttryck för en önskan om att få diskutera boken med Linderholm. För Linderholm berättar Forell att Otto i samtal redogjort för sin egen teologiska utveckling från en konservativ till en modern ståndpunkt. Genom denna positionsförflyttning kunde Otto enligt Forell med förvånansvärd lätthet sätta sig in i den svenska diskussionen om *Det andliga nutidsläget och kyrkan*.⁴⁵ I dagboken redogör Forell för sin egen läsning av denna bok. Han säger sig vara rörd ”över all den tro på kyrkans uppgift som talar därur inte minst från negativt-kritiskt håll” – en formulering som troligen syftar särskilt på Linderholms bidrag. Forell säger sig genom boken ha blivit påmind om det stora ansvar som åligger varje person som träder in i prästämbetet. Här som ofta annars lyfter han fram tjänaridealet. Tyngden av kommande plikter synes för honom ha blivit lättare att bära genom de vidgade vyer som tiden i Tyskland hade försett honom med.⁴⁶

⁴² Citat efter Koenigswald, 20. Jfr ”Söderblom ledde Forell in på ekumenikens område”, *Borås Tidning*, 24/9 1953. Om det bland kristna intellektuella i Sverige under 1910-, 1920- och 1930-talen flitigt använda begreppet andeliv och dettas bakgrund i tysk filosofi och historieskrivning, se Sundeen, *Andelivets agitator*, 28–36.

⁴³ Birger Forell, Dagboksnotering 21/1 1920, NBF.

⁴⁴ Anders Jarlert, *Emanuel Linderholm som kyrkohistoriker* (Lund, Lund University Press, 1987), 157 ff. Jarlert berör tankeutbytet och samarbetet mellan Linderholm och Otto. Forell förekommer emellertid inte alls i Jarlerts framställning.

⁴⁵ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 25/10 och 31/10 1919, ELS.

⁴⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 23/12 1919, NBF.

Som en del av sin teologiska radikalism gjorde sig Linderholm, som i hög grad var påverkad av Adolf von Harnack, till talesman för kyrkliga reformkrav. I den 1920 utgivna *Svensk Evangeliebok* presenterade han en agenda för gudstjänstens förnyelse.⁴⁷ Då Forell diskuterar denna skrift med Otto konstaterar den tyske professorn att han sedan 15 års tid intresserat sig för samma frågor som dryftas i *Svensk Evangeliebok*.⁴⁸ Av Forells korrespondens framgår att Linderholm planerade att besöka Otto i Marburg för att diskutera ”liturgiska frågor”.⁴⁹

Birger Forell manar vid upprepade tillfällen Linderholm att söka göra sig ett namn i Tyskland, vars teologiska klimat sägs vara mera lämpat än Uppsalas för en person med Linderholms profil. Bland annat råder Forell honom att publicera sig i den kulturprotestantiska tidskriften *Christliche Welt*. Forell ser det som sin skyldighet att hjälpa vännen Linderholm att bryta sig loss från ”isoleringen” i Uppsala och samtidigt befria sig från kättarstämpeln.⁵⁰ Forell ligger i denna beskrivning nära Linderholms självuppfattning. Om den svenske kyrkohistorikerns situation skriver Erik Berggren: ”Det starka motstånd han mötte från tongivande kyrkligt håll gjorde honom bitter. Han kände sig ofta förföljd och isolerad.”⁵¹ Liksom Forell på olika sätt försöker göra Linderholm närvarande i tyskt teologiskt liv, så umgås han med tankar på att skapa en arena för Otto i Uppsala. Forell uttrycker till Linderholm önskemål om att den tyske religionsvetaren skall engageras för de prestigefyllda Olaus Petriföreläsningarna i den uppsvenska universitetsstaden.⁵²

Forells redogörelser för vad han upplever i universitetsvärlden, föreningsväsende och offentliga miljöer handlar minst lika mycket om politiska händelser som om intellektuella debatter. Han uppfattar sig leva i stormarnas omedelbara närhet. I början av den som det ska visa sig dramatiska månaden mars 1920 skriver han humoristiskt: ”Arbetsdag utan världshistoriska tilldragelser, om man undantar ett brev från jäntan.”⁵³ Första världskriget kastar sina skuggor över tillvaron i Tübingen och Marburg 1919–1920. Forell speglar hur dramatiska incidenter i spåren av fredsavtalet i Versailles och politiska revolter från höger- såväl som vänsterhåll tas emot i de bägge universitetsstäderna. Hans dagböcker är, med prästen Gustaf Ögrens välfunna formulering, både en ”värdefull krönikan från en dramatisk historisk epok och en närgången och – förefaller det – sannfärdig beskrivning av personer som han hade att göra med”.⁵⁴

Utgången av första världskriget fick omfattande politiska, ekonomiska, kulturella och

⁴⁷ Erik Berggren, ”Emanuel Linderholm”, i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 23, 400.

⁴⁸ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 16/7 1920, ELS.

⁴⁹ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 27/9 1920, ELS.

⁵⁰ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 18/4 1920, ELS.

⁵¹ Berggren, 400.

⁵² Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, ELS. Rudolf Otto anlitas 1927 som Olaus Petri föreläsare. Hans föredrag gavs ut i tryckt form, Se Rudolf Otto, *Indiens nådereligion och kristendomen: En jämförelse* (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1927). För översättningen till svenska svarade Birger Forell.

⁵³ Birger Forell, Dagboksnotering 9/3 1920, NBF.

⁵⁴ Gustaf Ögren, *Bland krigsfångar och flyktingsbönder: En bok om Birger Forell* (Stockholm, Verbum, 1988), 13. Jfr Göran Hedin, ”Svensk byggde tysk stad”, i *Svenska Dagbladet*, 30/10 1974: ”Det vore onekligen glädjande om man nu [...] kan se fram emot ett kvalificerat utnyttjande av hans dagböcker. [...] I all anspråkslöshet var han medveten om att göra historia.” Hedin är medveten om att dagböckerna är ett viktigt källmaterial i Harald von Koenigswalds stora biografi *Birger Forell: Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958*. Hedin finner emellertid den framställningens kvalitet vara otillfredsställande.

psykologiska följdverkningar i Tyskland. I ett annars djupt splittrat land rådde samförstånd över parti- och klassgränser om att Versaillesfreden var orättfärdig.⁵⁵ Spår av den vrede som med jämna mellanrum skummade i Tübingens och Marburgs lärar- och studentkollektiv förekommer frekvent i Forells texter. Den svenske iakttagaren, som Rudolf Otto funnit vara en god människokännare, redogör bland annat för professor von Häring's raseri över den brittiska hungerblockaden. Enligt von Häring uppgick det mänskliga priset för denna krigsaktion till 800 000 döda tyska barn.⁵⁶ Personliga möten ger Forell material för att skildra enskilda människooöden – huvudsakligen civila sådana – under och strax efter krigsåren. Ibland tar känslorna överhanden. Forell säger sig vara ursinnig efter av Karl Adam berättat att han hade fördrivits från sin tjänst vid universitetet i Strasbourg. Sin stora boksamling och övriga egendom hade denne fått beslagtagen.⁵⁷

Också i Sverige mötte Versaillesfreden betydande motstånd. Inte minst inom Svenska kyrkans prästerskap fanns det gott om personer som på grund av en känsla av kulturell och religiös samhörighet med Tyskland ställde sig avvisande till vad som i tysk debatt regelmässigt klassades som diktatet från Versailles.⁵⁸ Det finns i Forells dagbok inga uttryckliga fördömanden av Versaillesfreden. Vid tillfälle kan han dock kritisera ententen för att genom psykologiska och strategiska brister öka spänningarna i förhållande till Tyskland.⁵⁹ Efter ett av von Häring lett bibelstudium stämmer Forell helhjärtat in i en bön för "Das Vaterland", i ljuset av Tysklands situation sägs detta anropande av Gud vara gripande.⁶⁰ Forell berörs också av flammade appeller vid en protest mot brittiska krav på att den avsatte kaisern skulle lämnas ut till segermakterna.⁶¹ I högre grad än uttryck för att han låtit sig ryckas med av ilskan mot framförallt England finner vi emellertid oss honom sorg över av kriget orsakade smärtor och plågor.⁶² Trots att han identifierar sig starkt med det lidande Tyskland inser Forell att de perspektiv han som svensk anlägger på kriget med viss nödvändighet måste skilja sig från tyskarnas:

⁵⁵ Weitz, 40.

⁵⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 25/11 1919, NBF. Jfr Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm 18/1 1920, ELS. Rörande Ottos värdering av Forells förmåga att beskriva personer som han mött, om också bara flyktigt, se Birger Forell, Dagboksanteckning för 14/4 1920, NBF. Forell skriver i sammanhanget om sin intuitiva förmåga.

⁵⁷ Koenigswald, 10. Tyskland annekterade Strasbourg under det tysk-franska kriget 1870–1871. Genom Versaillesfreden återgick staden till Frankrike.

⁵⁸ Sundeen, *Andelivets agitator*, 409 ff.

⁵⁹ Birger Forell, Dagboksnotering 9/2 1920, NBF.

⁶⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 6/11 1920, NBF.

⁶¹ Birger Forell, Dagboksnotering 9/2 1920, NBF.

⁶² Forell säger att stämningen var chauvinistisk på det protestmöte som studentkåren anordnat mot kraven på kejsarens utlämnade. Se Birger Forell, Dagboksnotering 9/2 1920, NBF.

Ja, jag är för tillfället så gripen av alla dessa problem och det bottenlösa elände som kriget skapat att jag ej förmår närmare uttrycka vad jag allt känner just nu. [...] jag förstår [...] dessa många som lidit icke bara av svält och yttre betryck utan med hela sin själs intensitet, jag förstår att saken för dessa ligger på ett helt annat plan än för oss som varit ”neutrala” i denna kamp.⁶³

Till det som återkommande orsakar Birger Forell kval hör insikten om att en avgrund alltså skiljer de under 1914–1918 krigförande nationerna åt. Vid tillfälle deltar han i en diskussion om Versaillesfördragets mest förhatliga del – paragrafen om Tysklands allenskuld till krigets utbrott. Hemkommen till sin kammare skriver Forell att ett ”hav av svårigheter [...] öppnar sig för dem som vilja kämpa för samförstånd mellan folken”.⁶⁴

Versaillesfreden blev föremål för kritik även från organisationer och intellektuella personligheter i länder som tillhört Tysklands fiender i kriget. Till de brittiska kritikerna räknades till exempel nationalekonomen John Maynard Keynes.⁶⁵ Under en vistelse i Berlin i april 1920 stiftar Forell bekantskap med olika initiativ som tagits på brittisk mark för att åstadkomma en revidering av fördraget. Han nämner aktioner från kväkarna och pacifistiska grupper samt initiativ tagna inom Labourpartiet. Forell fäster stor vikt vid vad han har fått höra, dessa uppgifter kan komma väl till pass i hans ”debatter med tyska vänner om engelska förhållanden”.⁶⁶ Forell och hans umgängeskrets sysselsatte sig med den under mellankrigstiden ändlösa debatten om nationens relationer till de omgivande europeiska makterna.⁶⁷ Av bland annat ovanstående citat framgår att Forell tänkte på sig själv i termer av en medlande instans.

Den fråga som mer än någon annan upptar utrymme i Forells reflektioner under studietiden i Tübingen och Marburg är söndringen i det tyska samhället, avsaknaden av institutioner och gemensamma ideal som förmår hålla samman samhället. Han resonerar återkommande med sig själv om den politiska och sociala splittringen. Forells dagböcker avspeglar det faktum att ”inget enskilt parti, ingen rörelse, ingen ideologi eller trosuppfattning” lyckades inta en förhärskande position efter krigsslutet.⁶⁸ Situationen blev särskilt påtaglig genom ett konfrontativt offentligt klimat och av förekomsten av en högljudd och våldsbenägen radikalism till både höger och vänster. Själva det konstitutionella fundamentet, Weimarrepublikens författning, var under 1919–1933 ständigt ifrågasatt.⁶⁹

⁶³ Birger Forell, Dagboksnotering 25/11 1919, NBF.

⁶⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 1/2 1920, NBF.

⁶⁵ Weitz, 40.

⁶⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 17/4 1920, NBF.

⁶⁷ Weitz, 85.

⁶⁸ Citat från Weitz, 79.

⁶⁹ Weitz, 78–92 och Christian von Krockow, *Ett tyskt århundrade, 1890–1990* (Stockholm, Tiden, 1991), kapitel 5, särskilt 113.

Birger Forells första vittnesmål om den tyska med oro laddade atmosfären kommer från Berlin. Han känner att det ligger spänningar i luften, klungor av sysslolösa demobiliserade soldater i gaturummet besvärar honom. Till Emanuel Linderholm skriver han om hur huvudstadens offentliga liv har gått från en ytterlighet till en annan. Den preussiska järndisciplinen är borta och en plebejisk anda breder ut sig. Forell ser Berlins förändrade framtoning som ett exempel på en i världshistorien iakttagbar tendens, pendeln rör sig hela vägen från den ena sidan till den andra.⁷⁰ Dryga veckan efter sin ankomst till Tübingen deltar Forell i en diskussion bland studenter om den sociala frågan. Inte utan upprördhet konstaterar han att ”klass- och partisplittringen är rent fruktansvärd i detta land”. Den från enkla förhållanden kommande Forell skriver att många ”tyska borgarynglingar” saknar blick för det berättigade i de arbetande massornas sociala och politiska krav. I ljuset från vad han har hunnit erfara av tyskt samhällsliv menar Forell att det är övermaga att i Sverige utgjuta sig över ”partisinne” och att gruppintressen sätts framför samhällshelhetens bästa. Sverige är i jämförelse med Tyskland ett lyckligt lottat land.⁷¹

Wilhelm II:s framtvungade abdikation och övergången till en demokratisk samhällsordning ledde inte till ett systematiskt nedmonterande av kejsartidens eliter. Officerskåren, statsbyråkratin och de båda konfessionernas prästerskap förblev maktcentra som var att räkna med. I Weimartidens förgrenade partisystem utgjorde Deutschnationale Volkspartei – ett av de största högerpartierna – en politisk samlingsyta för de överlevande hierarkierna. Den tysknationella strömningen var inte minst förbunden med aggressiv kritik av republiken. Historikern Eric D. Weitz framhåller att partiet utgjorde en kanal för ”de mäktigas och välbestäddas radikalism”.⁷²

Under sin tid som student i Marburg, med början i januari 1920, var Birger Forell inkvarterad hos prästfamiljen Eisenberg, vilken sympatiserade med Deutschnationale Volkspartei. Han befann sig därmed i ett mikrokosmos av tysknationell anda i borgarklassens tappning. Partitillhörigheten sägs vara kongenial med ”husfaderns” militära framtoning.⁷³ Pfarrer Eisenberg representerade en förlorad värld. Han kunde enligt den svenske studentens, troligtvis något karikerande, beskrivning inte ”tänka sig en kristendom utan Kaiser”.⁷⁴ Det tysknationella partiet var profilerat antisocialistiskt och attraherade förutom med kejsartiden förknippade eliter delar av en uppåtgående medelklass.

⁷⁰ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1919, ELS.

⁷¹ Birger Forell, Dagboksnotering 8/11 1920, NBF. Jfr. Birger Forell, Dagboksnotering 5/3 1920, NBF.

⁷² Weitz, 99.

⁷³ Birger Forell, Dagboksnotering 16/1 1920, NBF.

⁷⁴ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, NBF. Ett par månader tidigare noterar Forell att Pfarrer Eisenberg inte är anhängare av den gamla sortens monarki utan för det nya Tysklands del snarare tänker sig en symbolisk kungamakt, varefter dagboksförfattaren skriver ”och det kan jag gå med på”. Se Birger Forell, Dagboksnotering 10/2 1920, NBF. Den tyska högerns breda fåra hade tvingats acceptera att kejsardömets fall var irreversibelt, men odlade som en del av sin samhällssyn tanken på en tysk konstitutionell monarki. Se Hans Mommsen, *The Rise and Fall of Weimar Democracy* (Chapel Hill/London, The University of North Carolina Press), 51.

Vidare var partiet kritiskt till Weimarrepublikens konstitution och odlade en aggressiv retorik visavi Versaillesfördraget. I riksdagsvalet 1920 erhöll de tysknationella kandidaterna 15 procents stöd från valmanskåren.⁷⁵

Distansen till Vater Eisenberg till trots kan Forell uttrycka sig uppskattande om dennes personlighet. I jämförelse med den av Forell så beundrade Otto framställs Eisenberg emellertid som ”blott som ett fotografi i förhållande till ett målarkonstens mästerverk”.⁷⁶ Jämförelsen kan sägas ha bäring inte bara på två personligheter, utan också på samhällsgrupper: å ena sidan en småborgerlig medelklass och å andra sidan en intellektuell elit. Forell kan i kulturell mening tyckas förknippa sig själv med det elitskikt i det tyska samhällslivet som Fritz Ringer har fångat med boktiteln *The German Mandarins*. Denna med den tyska akademiska kulturen förbundna bildningsaristokrati var bärare av en humanvetenskaplig skolning, i vilken litteratur, klassiska språk och filosofi värdesattes högt.⁷⁷

Till de många bekymmer som Forell gör sig om tillståndet inom den evangeliska kyrkan i Tyskland hör att han, synbarligen påverkad av Rudolf Otto, utgjuter sig över det stora stöd som det tysknationella partiet har bland prästerskapet. Forell beskriver delar av denna politiska opinion som ”rabiat” och väsensskild från synsätt hos konservativa teologer på hemmaplan.⁷⁸ Efter en kväll hemma hos professor Wilhelm Heitmüller i Marburg, under vilken Forell irriterat sig på två sympatisörer till Deutschnationale Volkspartei, skriver han i dagboken om inskränkt nationalism och utsiktslösa försök att på det samtida Tyskland kalkera det preussiska exemplet.⁷⁹ Birger Forell vänder sig i flera sammanhang mot att institutioner i det tyska samhällslivet, såsom kyrka och universitet, hade låtit sig korrumpas av den chauvinistiska anda som kännetecknade Wilhelm II:s senare regentår.⁸⁰ Forell var emellertid inte motståndare till nationella känslor som sådana, utan tryggt förankrad i en kulturellt och andligt fattad svenskhet. Vad gäller samarbete mellan nationer framställer han, som så ofta annars, synsätt hos Rudolf Otto som föredömliga exempel. Denne hade förmåga att anlägga en global blick utan att ”förfalla till [...] kosmopolitism”.⁸¹

⁷⁵ Mommsen, 68 f.

⁷⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 16/1 1920, NBF.

⁷⁷ Fritz Ringer, *The Decline of the German Mandarins: The German academic community, 1890–1933* (Hanover University Press of New England, 1990).

⁷⁸ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, ELS.

⁷⁹ Birger Forell, Dagboksnotering, 24/3 1920, NBF. Då och då dyker för Tysklands sak under världskriget engagerade svenska intellektuella upp i Forells anteckningar. Bland annat får han en personlig dragning av Tysklands nuvarande politiska läge av Carl Oskar von Soden, som markerar avstånd till Sven Hedins och Rudolf Kjelléns samhällsyn. Se Birger Forell, Dagboksnotering 7/1 1920, NBF.

⁸⁰ Birger Forell, Dagboksnoteringar 18/11 1919 och 24/3 1920, NBF.

⁸¹ Birger Forell, Dagboksnotering 13/1 1920 NBF.

Forell kunde som framgått både ironisera över personer som identifierade sig med ett Tyskland med bäst före datum 1914, och uttrycka sig agiterande visavi tysknationella hållningar. Likväl saknas i hans dagböcker inte exempel på en viss respekt för dylika andliga, kulturella och politiska yttringar. Relativt nyanländ till Marburg åhör Forell en predikan i universitetskyrkan, i vilken kejsarens under regenttiden utövade roll som beskyddare av den evangeliska kyrkan återopas. Forell berörs av lidelsen i en framställning som mynnar ut i de bekanta orden ”Gott Schütze der Kaiser!”⁸²

Den i politiskt hänseende mest dramatiska tiden under Forells studievistelse inträffade i mars 1920, då en hel serie av ideologiskt betingade oroshärdar etableras runt om i Tyskland. Några händelser bevittnar han från distans, medan andra påverkar hans vistelseort Marburg mera direkt. Många av de spänningar som Forell sedan ankomsten till Tyskland med bävan hade iakttagit kunde under mars 1920 tyckas brisera. Sekvensen av politiska oroligheter inleds den 12 mars då den preussiske ämbetsmannen Wolfgang Kapp tillsammans med allierade officerare och några tusentals män i vapen genomför en resning i Berlin. Kuppen var riktad mot president Friedrich Ebert och rikskansler Gustav Bauers vänstermittens-regering samt mot republiken som sådan.⁸³ Likt en tidningspojke i ett gathörn utropar Forell i dagboken: ”Kontra-revolution i Berlin: senaste nytt”. Den hurtiga tonen förbyts dock omgående i oroliga frågor: Har inte tillräckligt med blod spillts i detta land? Vad väntar nu – inbördeskrig som i Finland? Forell ser Kappkuppen som en gärning av ansvarslöshet och dumhet, varigenom ytterligare något hundratal människor får sätta livet till.⁸⁴

Från Marburgs horisont följer Forell så gott det går utvecklingen. Till en början märks inte mycket av det i Berlin pågående ”spektaklet”, men ett mot kuppmaakarna riktat upp-rop och en av fackföreningsrörelsen utlyst generalstrejk stänger ner Marburg lika effektivt som andra delar av riket. Grundläggande samhällsfunktioner som tillhandahållande av gas, belysning och vatten upphör genom strejken i likhet med affärsverksamhet, post och telegraf.⁸⁵ Avskuret från yttervärlden skummar Marburg av rykten, ett över staden cirkulerande plan ger upphov till spekulationer i olika riktningar. ”Kaos, kaos, kaos”.⁸⁶

⁸² Birger Forell, Dagboksnotering 25/1 1920, NBF. Se också Birger Forell, Dagboksnotering 13/3 1920, NBF. Forell skriver att han tagit del av ett varmhjärtat försvar för de tysk-nationella efter det att ett par av riktningens sympatisörer hade angripits som egoister och materialister.

⁸³ Om Kappkuppen, se t.ex. Mommsen, 81 ff.

⁸⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 13/3 1920, NBF.

⁸⁵ Birger Forell, Dagboksnotering 15/3 1920, NBF.

⁸⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 17/3 1920, NBF.

Birger Forell ger nu lokalgeografisk prägel åt sin fruktan för ett krig mellan samhällsklasserna. Han våndas för en situation där studenter och arbetare kan komma att ställas mot varandra. Marburg är, skriver han, ”känt för att vara ’reaktionens fasta borg’ bland universitetsstäderna”.⁸⁷ Den tyska akademiska ungdomen tillhörde överlag de samhällsgrupper som vantrivdes i den unga republikens Tyskland. Engagemanget stannade inte vid en skeptisk eller avvisande hållning till den demokratiska nyordningen, utan kanaliserades också i en beredvillighet att i frikårens regi bekämpa till socialismens idéer försvarna delar av proletariatet.⁸⁸ Stödet för den konstitutionella ordning som hade etablerats efter Tysklands nederlag i världskriget var likaledes svagt bland universitetens lärarkårer. Betecknande för en icke obetydlig opinion var filosofen Max Wundts uttalande: ”Denna stat är otysk från topp till tå”.⁸⁹

Det begränsade stöd som fanns för Kapp och de med honom förbundna kuppmakarna, eller åtminstone för idén om en med militära medel framtvingad auktoritär samhällsordning, kom från tysknationellt sinnade kretsar, vissa industri- och godsägare samt delar av officerskåren. Många högt uppsatta militärer intog dock en avvaktande hållning, vilket bidrog till att statsvälvningen misslyckades.⁹⁰ Ur ett köksbordsperspektiv tycker sig Forell under kuppdagarna se att familjen Eisenberg önsketänker om det ”småborgerliga tusenårsriket på jorden”, en föreställning som han finner lika verklighetsfrånvärd som de från socialisthåll kolporterade utopierna.⁹¹

Inte minst till följd av generalstrejken, i vilken inte bara socialistiska utan också liberala och kristna fackföreningar deltog, tvingades kuppmakarna slå till reträtt.⁹² ”Kapp störtad!” utropar Forell den 18 mars, samtidigt noterar han med oro att om ett klasskrig påminnande drabbningar pågår på olika håll i landet.⁹³ Avblåsandet av generalstrejken den 20 mars hörsammades inte unisont av arbetarklassen. Fiaskot för Kapp och de med honom försvarna innebar därmed inte att det etablerades samhällslugn i Tyskland. I framförallt Ruhrområdet pågick sammandrabbningar mellan beväpnade grupper av proletärer och högerradikala frikårsstyrkor.⁹⁴

⁸⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 16/3 1920, NBF.

⁸⁸ von Krockow, 117 f.

⁸⁹ Wundt citerad efter von Krockow, 115. Wundt tillhörde den krets av tyska intellektuella som företrädde 1914 års idéer med betoning på värden som plikt och ordning och som utformades i polemik mot 1789 års idéer. Om 1914 års idéer och Wundts roll, se von Krockow, 82 ff. Flera svenskar, framförallt Rudolf Kjellén, utformade för denna idékrets centrala tankegångar. Se Tyrgils Saxlund, *1914 års idéer: En studie i svensk litteratur* (Stockholm, Stockholms universitet, 1975).

⁹⁰ Mommsen, 68 och 83 f.

⁹¹ Birger Forell, Dagboksnotering 17/3 1920, NBF.

⁹² Mommsen, 83.

⁹³ Birger Forell Dagboksanteckning, 19/3 1920, NBF.

⁹⁴ Mommsen, 85.

Till kritikerna av den socialdemokratiska partimajoritet som 1914 hade ställt sig bakom den tyska krigsinsatsen hörde de så kallade spartakisterna (en benämning som anspelar på härföraren för det mest kända slavupproret i Romariket, Spartacus). Denna vänster-radikala strömning kom att bli den främsta symbolen för en bolsjevistisk hotbild i Tyskland. I december 1919 grundade spartakisterna ett kommunistiskt parti, förkortat KPD. Därmed hade den extrema vänstern etablerat en självständig partipolitisk plattform.⁹⁵ De av Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg anförda spartakisterna ville i likhet med andra vänsterrevolutionära grupper utnyttja med krigsleda, socialt missnöje samt agg mot klass-samhället förbundna stämningar till att upprätta en sovjet socialistisk modell i Tyskland. Införandet av proletariatets diktatur hägrade.⁹⁶ I januari 1919 utbröt spartakistupproret i Berlin, kampen mellan å ena sidan väpnade revolutionärer och å den andra reguljära trupper och frikårer utvecklade sig till en våldsorgie. Upproret slogs ned, Liebknecht och Luxemburg fick sätta livet till. Bland de arbetande massorna hade spartakisterna inget större stöd. I riksdagsvalet under sommaren 1920 fick det kommunistiska partiet 1,7 procent av rösterna.⁹⁷

Dagarna kring tidpunkten för Kappkuppens misslyckande kretsar Birger Forells dagboksnoteringar kring vänsterrevolutionära konflikthärdar. Han skriver om fältslag där spartakister står i front mot Reichwehrs reguljära väpnade styrkor, och om en med stulna gevär beväpnad och av kommunister sammansatt uppmarscherande röd armé.⁹⁸ Genom orosyttringar i Kappkuppens spår kom det politiska kaoset närmare Forells vistelseort. I dagboken skriver han med bävan om stridigheter som rasar i Thüringen och Westphalen samt i Basel, ”som ju ligger nära inpå knutarna”.⁹⁹ I den politiska och sociala orons Tyskland bildades runt om i landet frivilliga styrkor inom borgerliga samhällsled. Dessa kårer såg sig som komplement till den reguljära armén och tillskrev sig själva uppdraget att i kritiska lägen motverka subversiva aktioner. Inte minst den utbildade klassen, inklusive studenterna, utgjorde en rekryteringskälla för privatfinansierade paramilitära grupper. Sammanlagt beräknas antalet civilister som tillhörde sådana styrkor ha uppgått till över en miljon man.¹⁰⁰ Många av Forells studiekamrater mobiliserades för att upprätta ordning. Till Emanuel Linderholm rapporterar Forell i slutet av mars om dramatiken som han varit med och om påfrestningarna han genomlevt:

⁹⁵ Ibid, 35 f.

⁹⁶ Ibid, 22 f.

⁹⁷ Ibid, 36 ff.

⁹⁸ Birger Forell, Dagboksnoteringar 18 och 19/3 1920, NBE.

⁹⁹ Birger Forell, Dagboksnotering 18/3 1920, NBE.

¹⁰⁰ Mommsen, 39 f.

Vinterterminen [...] avslutades en vecka tidigare än väntat [...] genom inbördeskriget, vilket kallade 3/4 av studenterna ut i fält igen. För den som på nära håll får känna och andas in den luft som nu ligger tung och tryckande över det gamla Tyska Riket är det verkligen något fasansfullt och kväljande i allt detta. [---] Man skulle ha ett hjärta av sten om man ej led med dem som lida i dessa dagar.¹⁰¹

I runda tal 1 000 stycken ”frikårsstudenter” paraderade den 20 mars genom Marburg. Kvällen före hade Forell varit närvarande vid en studentdebatt om den akuta krisen. I den avgörande frågan om huruvida studenterna skulle bistå Reichswehr att slå ned de kommunistiska upprorsmakarna eller ej, hade ett par unga män sagt sig inte kunna ta till vapen i nuläget. Den svenske gäststudentens sympatier var på deras sida. Forell fruktade för en fullskalig social revolution, ett klasskrig – med ”fasansfull[a]” följder.¹⁰² Historikern Hans Mommsen karakteriserar de försök som gjordes för att upprätta oberoende socialistiska republiker i Tyskland som ”dilettantiska och präglade av revolutionsromantik”. Dylika resningar gjorde att motviljan mot alla former av socialistiska reformer tilltog inom borgerliga samhällsled samtidigt som en nationalistiskt inriktad högerradikalism stimulerades av hotbilden.¹⁰³

Fruktan för socialismen bland det tyska samhällets traditionella eliter och bland borgerliga samhällsgrupper måste ses i perspektiv av den ryska revolutionen. Den totalitära samhällsmodell som hade etablerats i Sovjetunionen var ett fenomen som saknade uppenbara paralleller i den europeiska historien och som skilde sig från till exempel despotier utövade av absoluta monarkier. Inte heller hade det av bolsjevikerna etablerade terrorväldet någon motsvarighet, sett till antalet människooffer. Den tyska aristokratin, bildningslivets elit, högborgerligheten och bondeklassen hade alltså skäl att vara på sin vakt mot den revolutionära utveckling som hade segrat i Ryssland och också kommit till uttryck i Finland och Ungern.¹⁰⁴ Inte bara bland borgerligheten utan också inom den demokratiska vänstern fanns en utbredd fruktan för bolsjevismen. Författaren Bertil Malmberg kunde, utifrån erfarenheter av revolutionens München, ”känna förståelse för den vanlige borgaren [...] och för den vanlige icke-revolutionäre arbetaren som reagerade med skrämsel och motvilja [...] inför det röda maktövertagandet och inför det kaos som det gav upphov till”.¹⁰⁵

¹⁰¹ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm 28/3 1920, ELS. Sex dagar tidigare noterar Forell att en student från Marburg har stupat i stridigheterna. Se Birger Forell, Dagboksnotering, 22/3 1920, NBF. von Krockow, 118, påpekar att vissa militära enheter i Weimarrepublikens Tyskland helt dominerades av studenter.

¹⁰² Birger Forell, Dagboksnotering, 19/3 1920, NBF.

¹⁰³ Mommsen, 40 f och 47 ff.

¹⁰⁴ Svante Nordin, *Hitlers München* (Stockholm, Natur och Kultur, 2018), 87 f. Historikern Mikael Nilsson har påtalat att Svante Nordin i sin kritikerrosade bok har råkat åberopa förfalskade dokument rörande Adolf Hitler. Nilsson har framhållit att hans kritik mot boken ”uteslutande” rör den del som behandlar Hitler och nationalsocialismen och sålunda inte omfattar Nordins breda teckning av kultur- och samhällslivet i 1910- och 1920-talens München och det övriga Tyskland. Samtliga inlägg i debatten: Mikael Nilsson, ”Förfalskade dokument om Hitler tas för sanna i ny svensk fackbok”, i *Dagens Nyheter*, 4/6 2018, Svante Nordin, ”Lätt att bli lurad. Litteraturen om Hitler och München ofantligt stor”, i *Dagens Nyheter*, 12/6 2018 samt Mikael Nilsson, ”Svar direkt”, i *Dagens Nyheter*, 12/6 2018.

¹⁰⁵ Bertil Malmberg citerad efter Nordin, *Hitlers München*, 113.

Under trycket av yttre dramatik i början av 1920 genomlever Birger Forell en period av tilltagande själsliga kval. Han omsätter den samhälleliga söndringen i Tyskland i anklagelser mot sig själv. Det är ett talande faktum att det inledningsvis omtalade brevet från Calise med budskapet om att Birger inte längre är sig själv anländer i mitten av mars. Den samhälleliga oro som han konfronterades med bidrog till att utlösa perioder under vilka han prövades psykiskt. Dagboken vittnar om smärre livskriser präglade av sömnsvårigheter, psykosomatisk febrighet och förtvivlan.¹⁰⁶ Till Emanuel Linderholm skriver han om ”den ångest som ofta gripit mig”.¹⁰⁷

Vid tiden för sommarens inbrott citerar Forell Matteus 26:38 – ”Min själ är bedrövad intill döden”. Han har lastat alltför tunga bördor på sina axlar och lider av ett hjärta som är vidöppet för andra människors elände.¹⁰⁸ Forell läser under svärmodperioden den svenske filosofen Pontus Wikner, med vilken han har en underlig känsla av förbundenhet. Forell drar sig till minnes de känslor som utlösts hos honom då han stod vid bysten av Wikner i Uppsala.¹⁰⁹ Svärmeri för Wikner, som själv genomgick själsliga lidandeperioder, hade sysselsatt generationer av Uppsalastudenter.¹¹⁰ Under dagarna av väpnade stridigheter i mars tilltar Forells själsliga kval. Anfåktelsen tar sig nu uttryck i anklagelser mot honom själv såväl som människosläktet. Första Moseboken blir en referens: ”Ack, Käre Gud gör slut på eländet eller låt syndafloden komma! Vi äro ej värda att leva på denna jord där dock allt kunde vara så skönt.”¹¹¹ [Forells kursivering]. Det kan noteras att Forell stiftade viss bekantskap med tidsålderns profana undergångstankar. I januari 1920 deltog han i en diskussionskväll om Oswald Spenglers bok *Der Untergang des Abendlandes*.¹¹²

Forells skildringar av tyskt samhällsliv röjer som vi sett antipatier och sympatier kring politiska ståndpunkter som han kommit i kontakt med. Däremot utvecklar han inte med systematik en egen profanideologisk position. Detta torde åtminstone delvis bero på källmaterialets, i första hand dagbokens, beskaffenhet. Det är en serie ögonblicksbilder och inte noga strukturerade resonemang som ställs framför våra ögon. Vid tillfälle framtonar den stridbare biskopen J.A. Eklund, som Forell sammanträffat med i Karlstad, som en förebild. Detta faktum kan möjligen te sig förvånande då Eklund odlade konservativa uppfattningar i samhällsfrågor och företrädde en kristendomssyn som röjde påtaglig påverkan av nationalistiska strömningar.¹¹³ Emellertid måste det beaktas att Eklund

¹⁰⁶ Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnoteringar, 23/12 1919, 17/5 och 5/7 1920, NBF.

¹⁰⁷ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, ELS.

¹⁰⁸ Birger Forell, Dagboksnotering 5/6 1920, NBF

¹⁰⁹ Birger Forell, Dagboksnotering 17/7 1920, NBF

¹¹⁰ Om Wikners person, kristna tro och filosofiska lära, se Svante Nordin, *Den boströmska skolan och den svenska idealismens fall* (Lund, Doxa, 1981), 109 – 121. Ett exempel på en livslång beundran för, och intellektuell påverkan från, Pontus Wikner bland idealistiskt-filosofiskt orienterade teologer är J. A. Eklunds. Se Sundeen, *Andelivets agitator*. 159–167.

¹¹¹ Birger Forell, Dagboksnotering, 22/3 1920, NBF. Se.

¹¹² Birger Forell, 9/1 1920, NBF. Genomslaget för Spenglers bok var enorm under publiceringsåret 1919. Se Nordin, *Hitlers München*, 110.

¹¹³ Sundeen, *Andelivets agitator*, i första hand kapitel 5.

utvecklade sin position utifrån ett svenskt sammanhang medan de yttringar av liknande tankegods som Forell vänder sig mot uttalas i ett Tyskland som störtat Europa in i ett förödande krig.¹¹⁴ Av betydelse är också att den uppskattning som Forell visar Eklund handlar om biskopens vana att ”säga ett sanningsord både åt höger och vänster”.¹¹⁵

Avsaknaden av profanideologiska utläggningar hos Forell kan naturligtvis också ses som ett uttryck för att han inte i denna mening var en politisk gestalt. Han synes i samhällsfrågor vila tryggt i kristen livsåskådning. Forell argumenterar med skärpa för nödvändigheten av ett positivt ställningstagande till tidens socialpolitiska strävanden, vilka artikuleras och praktiseras i såväl socialistiskt som kristet präglade sammanhang.¹¹⁶ Hans sociala engagemang är emellertid i högre grad ett uttryck för kristen broderskapsanda än för en ideologisk betingad egalitarism.¹¹⁷ Det kan med anledning av Forells hänvisning till J.A. Eklund, parantetiskt noteras att också denne var engagerad i den sociala frågan. Biskopen sammanställde sålunda 1919 ett antal uppsatser i ämnet.¹¹⁸

Det pessimistiska anslag som präglar mycket av Forells iakttagelser bryts vid ett antal tillfällen då han åhör föredragshållare eller debattörer som framför socialetiska budskap. I februari 1920 lyssnar han till pastor Carl Mennicke, utgivare av *Blätter für Religiösen Sozialismus*. Denne talar under rubriken ”Die Geschellschaft und die Sociale Frage”. Forell ingjuts med hopp om att Tyskland – trots allt – kan gå en morgondag till mötes.¹¹⁹ Frågan om Tysklands framtid är ämnet för ett medryckande anförande av nationalekonomen Adolf Damaschke som Forell vid samma tidpunkt åhör. Enligt den svenske studenten ligger Damaschkes ståndpunkter i linje med vad han själv, på mera känslomässiga grunder, har kommit fram till.¹²⁰

Med hänvisning till teologen och publicisten Eberhard Arnold, socialetikern Friedrich Siegmund-Schultze och några ”förkättade spartakister” som uppvisar om kristen tro påminnande personlighetsdrag, agiterar Forell för en syntes mellan kristendom och social radikalism. Flera av de politiska krafter som är ivriga att förändra samhället är nya bekantskaper för Forell.¹²¹ Emellertid kan han i Uppsala mycket väl ha blivit bekant med de socialetiska tankegångar som Friedrich Siegmund-Schultze propagerade för. Denne hade 1918 blivit inbjuden av Nathan Söderblom att föreläsa om kyrkans enhet i den uppsvenska universitetsstaden.¹²² Siegmund-Schultze publicerade i sin tur alster av

¹¹⁴ Forell konstaterar att det politiska livet i Tyskland inte kan liknas vid något annat lands. Det finns, tycks han vilja säga, en särskild explosivitet i det olycksdrabbade landet. Se Birger Forell, Dagboksnotering, 24/3 1920, NBF.

¹¹⁵ Birger Forell, Dagboksnotering, 22/2 1920, NBF.

¹¹⁶ Se t.ex. Birger Forell Dagboksnoteringar, 14/2 och 12/3 1920.

¹¹⁷ Jfr. Koenigswald, 14 f.

¹¹⁸ Eklund, J.A., *Kyrkan och den sociala frågan* (Uppsala, Sveriges kristliga studentrörelsens skriftserie, 1919).

¹¹⁹ Birger Forell, Dagboksnotering, 1/2 1920, NBF.

¹²⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 20/2 1920, NBF.

¹²¹ Birger Forell, Dagboksnotering 12/3 1920, NBF.

¹²² Dietz Lange, *Nathan Söderblom och hans tid* (Skellefteå, Artos, 2014), 358.

Söderblom i sin mellan 1913 och 1933 utgivna tidskrift *Die Eiche: Vierteljahrsschrift für Freundschaftsarbeit der Kirchen*. Att främja ekumeniskt samarbete och verka för fred var centrala angelägenheter för båda två.¹²³ Birger Forell underströk ofta betydelsen av den inspiration som han mottagit från Nathan Söderblom.¹²⁴ I första hand hade han då Söderblom i egenskap av ekumenisk brobyggare i åtanke, men det ligger nära till hands att tro att inspirationen också rymde en socialpolitisk komponent. I sina noteringar kommer Forell ofta tillbaka till det höga anseende som Söderblom har bland hans professorer. Av särskild betydelse i sammanhanget är givetvis Rudolf Ottos ställning till den svenske kyrkofursten.¹²⁵

Till Tysklandvistelsen 1919–1920 hörde inte bara teologiska studier i Tübingen och Marburg, utan också en fyra veckor lång period i Berlin. Forell sökte sig till huvudstaden bland annat för att närmare bekanta sig med Siegmund-Schultze och dennes idéer om kristen socialism samt för att delta i en av Siegmund-Schultze grundad social arbetsgemenskap. För Linderholm berättar den svenske studenten om de höga förväntningar som han har på dessa veckor.¹²⁶ Dessa förhoppningar ter sig naturliga mot bakgrund av den hos Forell återkommande oron inför spänningarna mellan arbetare och studenter. Det till en av Berlins arbetarstadsdelar förlagda kollektivet Soziale Arbeitsgemeinschaft (SAG) var en mötesplats där unga arbetare och studenter sammanbodde och samarbetade. Ett viktigt mål var att överbygga sociala klyftor.¹²⁷ Under vistelsen i Berlin närvarar Birger Forell ett antal gånger vid diskussionskvällar, till synes mer som nyfiken åhörare än som partitagande debattör. Vid en sådan sammankomst åhör han ett föredrag av teologen Paul Tillich – en tongivande profil inom de religiösa socialisternas krets. Om denna afton skriver Forell:

Debatten efter hans inledning blev synnerligen livlig. Tillich hade tillspetsat sitt anförande därhän att utvecklingen går under vapnens tecken i Tyskland och det gäller att avgöra på vilken sida man vill stå och mot denna tillspetsning vände sig särskilt Mennicke och de flesta andra, bl.a. Lic. Siegmund-Schultze.¹²⁸

Bland bekantskaperna som den svenske studenten gör i Berlin är Carl Mennicke ”praktexemplaret i samlingen”. Forell framhäver dennes grundliga teologiska skolning, goda omdöme i politiska frågor samt väl utvecklade observationsförmåga och argumentation.¹²⁹ Trots den lockelse som de religiösa socialisternas miljö utövade på Forell delade

¹²³ Ibid, 349.

¹²⁴ Se t. ex. ”Söderblom ledde Forell in på ekumenikens väg, *Borås Tidning*, 24/9 1953.

¹²⁵ Koenigswald, 8 ff.

¹²⁶ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 28/3 1920, ELS.

¹²⁷ Koenigswald, 16.

¹²⁸ Birger Forell Dagbokanteckning, 15/4 1920, NBF. Forell bevisar också ”en kommunistisk-anarkistisk” salong hos Dr Eberhard Arnold, vars diskussioner han finner oerhört intressanta om också svamliga och präglad av tysk grumlighet.

¹²⁹ Citat efter Koenigswald, 27.

denne enligt Harald von Koenigswald inte rörelsens politiska ideal. Hans intresse för nämnda gruppering ses av Koenigswald som ett uttryck för viljan att skaffa sig första-handsintryck av alla idéer av betydelse som rörde sig i tiden.¹³⁰

Vid tidpunkten för Kappkuppen och densamma följdverkningar är Forells känsla av vanmakt inför välbeställda människors klassförakt som mest påtaglig. Han visar till och med viss förståelse för att spartakister griper till vapen. Dock tillägger Forell omedelbart att en väpnad revolution inte är rätt väg att gå för Tyskland.¹³¹ Forell tar under tiden i Berlin från olika håll del av vittnesmål om politiska oroligheter. Husfadern i den arbetarfamilj som Forell är inhytt hos menar att stridigheter som äger rum i Ruhrområdet delvis är ett verk av uppviglande agitatorer. De erfarenheter som Forells värd gjorde på plats har fått honom att tro att ”de värsta skrikhalsarna” mot ersättning går främmande makts ärende.¹³² Denna utsaga ska givetvis ses i perspektiv av den särskilda laddning som Ruhrområdet hade i relationerna mellan Tyskland och Frankrike.

Till de högaktuella samtalsämnen i de miljöer som Forell rör sig hör som framgått frågan om kristendomens och socialismens förhållande till varandra. Till Linderholm, som får fungera som en mental ventil, låter han sin frustration över förhandenvarande läsningar pysa ut. Forell skriver att för många präster är en socialist detsamma som en förbrytare, allt medan arbetare med samma brist på urskillning i kyrkans tjänare ser skojare.¹³³ En myndig deklaration från Vater Eisenbergs sida om det omöjliga i att vara både präst och socialist triggas Forell till en gensaga. Halvt på allvar, halvt på skämt skriver han efter urladdningen att värdfamiljen nog ser honom som en ”rabulist”.¹³⁴ Att denna reaktion från Forells sida inte var en tillfällighet visar den upprördhet som han vid flera tillfällen visar över förekomsten av en klasskyrka i det evangeliska Tyskland.¹³⁵

Birger Forell kommenterar flitigt den evangeliska kyrkans oförmåga att fungera som en sammanhållande institution och att ingjuta hopp för framtiden. Åsyftande kyrkans situation skriver han att ”läget [...] är nog långt allvarligare än vad de flesta där hemma kunna föreställa sig”.¹³⁶ Birger Forell hade en stark övertygelse om den kristna trons betydelse som samhällsbyggande och gemenskapsalstrande kraft.¹³⁷ Besvikelsen synes därför ha varit så mycket större över att den evangeliska kyrkan inte svarade mot denna förväntan. Inte minst från Rudolf Otto får han del av utsagor om protestantismens kris i Luthers hemland. Otto ser så mörkt på kyrkans ställning meddelas det dagboken i mars

¹³⁰ Koenigswald, 28 f.

¹³¹ Ibid.

¹³² Birger Forell, Dagboksnotering, 13/4 1920, NBF.

¹³³ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, ELS.

¹³⁴ Birger Forell, Dagboksnotering, 26/1 1920, NBF.

¹³⁵ Birger Forell, Dagboksnoteringar 1/2 och 5/4 1920, NBF.

¹³⁶ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 16/7 1920, ELS.

¹³⁷ Koenigswald, 12.

1920, att endast ett under från ovan kan rädda henne.¹³⁸ Av betydelse i sammanhanget är Forells tendens till nedstämdhet och den pessimism med vilken han över huvud taget betraktar den tyska samtiden. Detta stämningssläge kommer till uttryck i frågan ”vad ska det egentligen bli av kyrkan i detta arma land?”¹³⁹

Också på det andliga området fanns det i Weimarrepubliken skäl att tala om ett arv från första världskriget. Under åren 1914–1918 stödde den evangeliska kyrkan på olika sätt den tyska krigsföringen. Ett av de mest omtalade uttrycken för nationalistiska yttringar i kyrkans liv och gudstjänster var de så kallade krigspredikningarna. Birger Forell tar vid tillfälle i Tübingen del av en ”häftig diskussion” om krig och kristendom. Under debattens gång får han veta att många män har stötts bort från kyrkan, detta som en följd av fältpredikningar som de hade utsatts för.¹⁴⁰ Åt den stora frågan om ställningstaganden till krig inom kristenheten hade Emanuel Linderholm några år tidigare ägnat en historiskt och principiellt inriktad studie.¹⁴¹ Forell hade säkerligen också fått perspektiv på frågan via Kristna studentrörelsen i Uppsala, till vars bokutgivning hörde ett par volymer i ämnet.¹⁴²

Weimarrepublikens tid är förknippad med politiska och ekonomiska kriser – hyperinflation, arbetslöshet och depression, men till epokens historia hör också en betydande vitalitet inom exempelvis konstens och litteraturens område. Dynamiken på livsåskådningarnas fält stimulerades av sökandet efter ett harmoniskt samhälle väsensskilt från krigets och revolutionens brutala verkligheter. Om söndring och extremism var negativa uttryck för Weimartidens samhällsliv, så var nyskapande och en med den demokratiska ordningen sammanhängande pluralism positiva sådana.¹⁴³ Forells nyfikenhet på samtiden märks också av hans intresse för alternativ inom andlighetens område.¹⁴⁴ Via tyska vänner hade han kommit i kontakt med ”den något besynnerliga religiositet som eventuellt dväljes bakom Antroposophische Gesellschaft”. Han besökte också teosofiska sammankomster, där han mötte en hängivenhet som saknades i den evangeliska kyrkan.¹⁴⁵

Ett uttryck för den tyska evangeliska kyrkans svaghetstillstånd var enligt Forell klyftan mellan trossamfundet och den akademiska och samhällsengagerade ungdomen. Medan den kristna studentrörelsen i Sverige såg sig som en till kyrkan knuten föreningsgemenskap, så fanns inte motsvarande starka band i Tyskland. Forells sökarsikte täckte som

¹³⁸ Birger Forell, Dagboksnotering 20/3 1920, NBF.

¹³⁹ Birger Forell, Dagboksnotering 14/4 1920, NBF.

¹⁴⁰ Birger Forell, Dagboksanteckning, 7/12 1919, NBF.

¹⁴¹ Emanuel Linderholm, *Kristendomen och kriget: En historisk och principiell behsning* (Stockholm, Norstedt, 1916).

¹⁴² Manfred Björkqvist, *Kyrkan, kriget och nationalismen* (Uppsala, Kristna studentrörelsens förlag, 1914) och J.A. Eklund, *Människovärldens enhet: Några ord i frågan om krig och fred* (Uppsala, Sveriges kristliga studentrörelsens förlag, 1917).

¹⁴³ Weitz, 7 ff och 78:

¹⁴⁴ Jfr. Ögren, 15.

¹⁴⁵ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 11/11 1919, ELS. Den teosofiska rörelsens grundläggare Helena Petrovna Blavatsky var en frontfigur i 1910-talets florerande ockultism. Se Nordin, *Hitlers München*, 84.

framgått en betydligt vidare radie än enbart det kristna troslivet. Han talade om de personliga karaktärer – ”härliga typer” – med en ”religiös läggning” som han hade mött bland annat inom Frei Deutsche Jugendbewegung. I Sverige kunde dessa unga män enligt Forell ha kanaliserat sitt engagemang i den kristna studentrörelsen, vilket därmed också kommit kyrkan till del. I Tyskland var det en omöjlighet. ”Allt starkare religiöst liv”, konstaterar Forell registrerat, ”flyter utom kyrkan”.¹⁴⁶

Det går att få intrycket att Birger Forell i viss mån förbinder den tyska evangeliska kyrkans problem med att den protestantiska teologin varit så upptagen av historiskt-kritiska undersökningar (i första hand då genom bibelkritiken).¹⁴⁷ Utan att i sak ifrågasätta dessa studier synes han vara av uppfattningen att de har dränerat teologin på kraft och energi.¹⁴⁸ Den samtida tendensen att sätta ideologisk-teologisk etikett på varje form av djupgående kristen övertygelse prövar Forells tålmod. Han var på vippen att ryka samman med husfadern i Marburg sedan denne avkrävt honom besked om huruvida han betraktar sig som teologiskt liberal eller konservativ. Forell värjer sig mot att föras in i sådana fällor och markerar att det för honom avgörande är om människan tillägnat sig ett religiöst allvar eller ej.¹⁴⁹

Somliga av Birger Forells noteringar om den evangeliska kristenheten i Tyskland kan tyckas varsla om uppgifter som för honom komma ska. Med några rader ur Apostlagärningarna (16:9) uttrycker han en önskan om att svenska kristna, likt en gång Paulus, skall få höra ett budskap om att skynda till ett folks räddning: ”Kom över och hjälp oss”.¹⁵⁰ Av inte minst historiska skäl argumenterar Forell för att ett särskilt ansvar för ”Tysklands protestantiska värld” åligger den svenska nationen och kyrkan.¹⁵¹ Till bilden hör att fadersgestalten Rudolf Otto 1920 smider planer för Birger Forell. Otto ger honom rådet att under veckorna i Berlin ”arbeta sig in i” den svenska Victoriaförsamlingen, för att kunna komma ifråga vid tjänsteställningar i denna svenskkyrkliga utpost i den tyska huvudstaden. Otto förklarar sig samtidigt vara villig att kontakta ärkebiskop Nathan Söderblom i saken. Även om Forell säger sig ta det hela med ro så har Otto lyckats så ett framtidsplanernas frö: ”Det låter ju något! Önska dig gosse. Legationspastor i Svenska församlingen Berlin.”¹⁵² [Min kursivering]

¹⁴⁶ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 8/4 1920, ELS. Foerster delgav Forell uppfattningen att Frei Deutsche Jugendbewegung var en hemvist för en betydande del av den tyska ungdomens elit. Se Birger Forell, Dagboksnotering 31/12 1919, NBF.

¹⁴⁷ För en introduktion till bibelkritiken och receptionen av densamma i Sverige, se Sten Hidal, *Bibeltro och bibelkritik: Studier kring den historisk-kritiska bibelens genombrott i Sverige 1877–1910 med särskild hänsyn till Gamla testamentet* (Stockholm, Verbum, 1979).

¹⁴⁸ Birger Forell, Dagboksnotering, 31/10 1920, NBF.

¹⁴⁹ Birger Forell, Dagboksnotering, 18/1 1920, NBF.

¹⁵⁰ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 18/1 1920, ELS.

¹⁵¹ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 16/7 1920, ELS. Paradoxexplet i Forells argumentation om hur Sverige tagit sitt ansvar för Tysklands protestantiska värld utgörs givetvis av Gustav II Adolfs gärning.

¹⁵² Birger Forell, Dagboksanteckning, 27/3 1920, NBF. Frågan om befattningen i Berlin lever med Birger Forell under ett par månaders tid 1920 innan Söderblom låter honom förstå att han i nuläget inte är aktuell för en sådan befattning. Se Birger Forell, Dagboksanteckning, 4/6 1920, NBF.

2 Legationspastor i diktaturens skugga

På våren 1930, den årstid då Berlin enligt Calise var särskilt vackert, installeras Birger Forell som kyrkoherde i svenska Victoriaförsamlingen i Berlin. Tjänsten hade han tillträtt redan på hösten 1929 men den ceremoniella insättningen i ämbetet hade fått vänta på grund av ärkebiskop Nathan Söderbloms vacklande hälsa. Till sin syster, Stina Löfgren, skriver Calise att ”installationen var verkligen gränslöst vacker”. Till känslan av högtidlighet bidrog närvaron av ytterligare en ärkebiskop och fyra biskopar.¹⁵³ Söderblom var enligt en av Forells efterträdare, Heribert Jansson, vid installationen ”märkt av sitt hjärtlidande, men pigg och livlig som vanligt”. Forell fick i princip omedelbart efter installationen agera som företrädare för Svenska kyrkan och fosterlandet i ett annat ceremoniellt sammanhang. Två dagar före Forells installation hade Sveriges drottning Victoria avlidit i Rom. Det var efter henne som församlingen i Berlin hade fått sitt namn. I den tyska huvudstadens mäktiga och i nyrenässans uppförda, evangeliska domkyrka agerade Forell liturgi i en sorgemässa samma dag som den tyskättade drottningen begravdes i Stockholm.¹⁵⁴

När Birger Forell i prästgården i Tillinge över radion hade fått höra att tjänsten som legationspastor vid Victoriaförsamlingen skulle bli ledig översköldes han av en känslövåg. Hänryckt över möjligheten som hade öppnat sig skriver han att ”det vore underbart om jag verkligen kunde komma till Berlin”.¹⁵⁵ Tanken på en framtid som präst i den tyska huvudstaden hade som framgått föresvävat Forell redan under hans studieår i Tübingen och Marburg. Som sjömanspräst i Rotterdam hade han flera gånger låtit Emanuel Linderholm förstå att han otåligt väntade på att kyrkoherden i Berlin, Fredrik Sebardt, skulle lämna positionen.¹⁵⁶ Forells önskan om att komma tillbaka till Tyskland hade inte enbart med hans känsla av samhörighet med landet och folket att göra, utan motiverades också av hans akademiska strävanden. I anslutning till beskedet över radio noterade han att för studier ”i sanskrit och religionsvetenskap vore Berlin excellent”.¹⁵⁷

Med tanke på sitt sedan länge annonserade intresse för tjänsten i Berlin och att han meriterat sig genom utlandstjänstgöring i Holland torde Forell ha ansett sig ha goda utsikter att bli utnämnd. Han kände dessutom församlingen relativt väl efter att ett antal gånger ha agerat vikarie i Berlin. Emellertid följde efter radioutsändningen en period av missräkningar och besvikelser. Till slut tycks Forell ha tröttnat på det pågående spelet om

¹⁵³ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 16/4 1930 (Material i Johan Sundeens ägo, fortsättningsvis JS).

¹⁵⁴ Heribert Jansson, ”Victoriaförsamlingen på tredje rikets tid”, i Sven Ekdahl (red), *Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin 1903–2003* (Berlin, Victoriaförsamlingen, 2003), 144 ff. Till Stina Löfgren skriver Calise med entusiasm om skönheten i avskedet till Sveriges drottning och berättar att gudtjänsten ägde rum ”i självaste Domen”. Se Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 16/4 1930, JS.

¹⁵⁵ Koenigswald, 44.

¹⁵⁶ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 15/5 1923 och 27/4 1926, ELS.

¹⁵⁷ Koenigswald, 44.

befattningen. I ett brev till Rudolf Otto skriver han: ”Jag gick alltså själv till Ärkebiskopen och frågade honom rakt på sak om hans ärliga uppfattning. Efter en halvtimme [...] svarade han till slut, att han självklart ansåg mig vara den mest lämpade kandidaten för tjänsten i Berlin, men att församlingen tyvärr hade uttalat sig för den andre sökande.”¹⁵⁸ Mot Forells sak talade inte bara församlingens önskemål, utan också att ministern vid den svenska ambassaden, Einar af Wirsén, stödde pastor Åke Hedelins kandidatur.¹⁵⁹

Efter Birger Forells återkomst till Sverige från studierna i Tübingen och Marburg hade Nathan Söderblom visat honom förtroende att få utföra ekumeniska uppdrag och även använt honom som sitt sändebud till Tyskland.¹⁶⁰ Trots detta faktum och att ärkebiskopen 1926 utnämnt honom till ”ett rangpastorat”, det vill säga till kyrkoherde i Tillinge, bar Forell vid denna tid på en känsla av att det fanns ett visst misstroende mot honom från ärkebiskopens sida.¹⁶¹ Några år tidigare hade han låtit Emanuel Linderholm veta att han var besviken på Söderblom, som inte hade efterfrågat hans närvaro vid ett möte som var en del av förebereelserna inför den stora ekumeniska konferensen i Stockholm 1925. Forell ventilerade samtidigt sin uppfattning att den svenske ärkebiskopen inte förstod att sätta tillräckligt värde på Rudolf Otto. Uppenbarligen kände sig Forell sårad både för egen del och för sin stora förebilds räkning.¹⁶²

Enligt Harald von Koenigswald ska det ha funnits en bristande personkemi mellan Söderblom och Forell, som bottnade i ärkebiskopens uppfattning att Forell genom sin intensiva personlighet alltför ofta uttalade egna meningar och hade en tendens till att agera egenrådigt. Sådana personliga egenskaper ska i den dominante ärkebiskopens ögon ha gjort honom till en mindre lämplig medarbetare på en nyckelpost som den i Berlin.¹⁶³ Eftersom Koenigswalds framställning huvudsakligen bygger på långa utdrag ur Forells efterlämnade papper är det troligt att denna tolkning av skälen till den upplevda bristen på förtroende väsentligen var Forells egen.¹⁶⁴ Söderblom saknade inte orsak till att hysa en kritisk uppfattning om hans något oberäkneliga karaktär. Till Emanuel Linderholm skriver Forell 1929 att Söderblom hade instruerat honom att vid ett möte i Marburg uppträda mot ett förslag från Rudolf Ottos sida om inrättandet av en ”protestantisk senat” i Tyskland. Forell ville emellertid annorlunda och hade låtit meddela sin ärkebiskop att det för honom var:

¹⁵⁸ Citat efter Koenigswald, 46.

¹⁵⁹ Jansson, 144. Jansson skriver ”en pastor Hedelin”. Av *Handlingar rörande Prästmöte i Lund den 17, 18 och 19 juni 1962* (Lund, Svenska kyrkan, 1963), 29 ff, framgår att Åke Hedelin sökt tjänsten i Berlin. Tack till Gert Nilsson för hjälp med uppgiften.

¹⁶⁰ Jansson, 146 och Koenigswald, 35.

¹⁶¹ Koenigswald, 39.

¹⁶² Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 16/9 1923, ELS.

¹⁶³ Koenigswald, 39.

¹⁶⁴ Koenigswalds framställning saknar en vetenskaplig apparat. Avsaknaden av fotnoter gör det bitvis svårt att veta vad han bygger framförda uppfattningar på.

omöjligt att fullgöra denna funktion som grammofon för min närmaste förman, då jag själv icke kunde dela hans ställning till förslaget. För övrigt var den P.M. Ärkebiskopen skickade avfattad i en sådan halvt förolämpande ton mot Otto, att jag [...] aldrig skulle velat framträda som dess överbringare inför offentligheten.¹⁶⁵

Vid detta tillfälle vägde uppenbarligen Forells samhörighet med Otto tyngre än instruktionerna från Söderblom. På sitt sändebuds till illojalitet gränsande trotsighet ska ärkebiskopen ha reagerat ”mycket temperamentsfullt”.¹⁶⁶

Inför hotet att gå miste om den så hett åtrådda tjänsten i Berlin närde Forell en misstanke om att det fanns en påverkan från Söderbloms sida bakom församlingens för hans del ogynnsamma omröstning i kyrkoherdefrågan.¹⁶⁷ Under tillsättningsprocessen surrade luften kring Forell av rykten. Bland annat delgavs han uppfattningen att Söderblom helst ville se ”en lärd man” på posten i Berlin, vilket Forell i avsaknad av en doktorsexamen inte kunde sägas vara. Paradoxallt nog fick han samtidigt via Fredrik Sebardt veta att det i Victoriaförsamlingens kyrkoråd fanns en fruktan för att Forells akademiska studier skulle ta för mycket tid från församlingsarbetet.¹⁶⁸ Ännu ett par år efter Forells tillträde i Berlin roterade rykteskarusellen. Birgers far Erland förmedlade brevledes en uppgift som konstnären Karl Tirén (som var morbror till Calise) snappat upp i Uppsala. Skälet till Söderbloms agerande berodde enligt Tirén inte på ”några som helst personliga motiv utan snarare välvilja och omtanke för just din ekonomi, då han ju väl är förtrogen med de stora representationskostnader som medföljer en sådan post [...] d.v.s. han ansåg dig för fattig för platsen”.¹⁶⁹

I strid med församlingens, den svenske ministerns och ärkebiskopens i vart fall initiala önskan utnämnde ecklesiastikminister Sam Stadener 1/9 1929 Birger Forell till tjänsten som legationspastor. Vid det laget hade närmare ett års tid förflutit sedan en radioutsändning gett konturer åt kyrkoherden i Tillinges längtan tillbaka till Tyskland.¹⁷⁰ I ett till Rudolf Otto riktat brev märks att Forell också i triumfens ögonblick är amper visavi sin kyrkas primas. Efter att ha försäkrat Otto om han i Berlin ska göra allt vad han förmår för ärkebiskopen tillägger Forell att han i Söderblom inte kan se sin själäsörjare, ”vilket en biskop dock ska vara för sin präst”.¹⁷¹ Enligt Koenigswald blev Forells bitterhet inte

¹⁶⁵ Brev från Birger Forell till Emanuel Linderholm, 31/10 1929, ELS.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Koenigswald, 45.

¹⁶⁸ Ibid, 45 f.

¹⁶⁹ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 19/4 1931, JS. Att det levde kvar viss irritation mot Söderblom i Forells familj ett par år efter installationen framgår av ett annat brev från Erland till sonen, i vilket fadern jämför de två ärkebiskoparna Söderbloms och Eidems ledaregenskaper. Jämförelsen utfaller till Söderbloms nackdel. Se Brev från Erland Forell till Birger Forell, 25/10 1933, JS.

¹⁷⁰ Jansson, 144 och Koenigswald, 47.

¹⁷¹ Koenigswald, 46.

bestående, inte heller fick han någon längre tid på sig att inför den svenske kyrkofursten visa sig värdig tjänsten som kyrkoherde i Berlin. Endast 14 månader efter det att Forell hade installerats av Nathan Söderblom svarade han för minnestalet över den bortgångne ärkebiskopen vid sorgedustjänsten i Berlin. I denna postuma hyllning lyftes det av Söderblom odlade tjänaridealet särskilt fram. Till tanken på tjänandet som livsform skulle Forell senare i livet många gånger återkomma.¹⁷² Slitningarna kring tjänsten i Berlin till trots var Söderblom för honom ett föredöme i tro, tanke och handling.

Vare sig av sin församling eller av den svenske ministern i Berlin ska Birger Forell ha blivit hälsad välkommen med någon större hjärtlighet.¹⁷³ Han skulle emellertid omgående få väsentligen besvärligare utmaningar än så att hantera. Två månader efter det att Forell hade utnämnts till legationspastor kraschade börserna i New York. Den ekonomiska krisen drabbade Tyskland hårt. Knappt hade den unga republiken tagit sig ur hyperinflationens garn innan den fastnade i depressionens dito. När arbetslösheten var som värst – 1932 – gick en tredjedel av den till arbetsmarknadens förfogande stående befolkningen utan reguljär sysselsättning.¹⁷⁴ Arbetslöshetsutvecklingen var explosiv. Räknat från hösten 1929 steg den på två och ett halvt år från 1,6 till 6,1 miljoner personer.¹⁷⁵

För de sämre bemedlade delarna av den 1 400 personer starka svenska kolonin i Berlin, industriarbetarna och hantverkarna, var situationen under depressionsåren mycket pressande. Utländsk arbetskraft hade inte sällan särskilt svårt att göra sig gällande på en kraftigt krympande arbetsmarknad.¹⁷⁶ I redogörelsen för verksamheten i Victoriaförsamlingen under år 1931 beklagar Forell sig över att ”understödsverksamheten [...] på grund av den ständigt ökande arbetslösheten betydligt utvidgats”. Mycken tid och kraft som borde ha ägnats åt kyrkliga kärnuppgifter hade tagits i anspråk för ”den tunga bördan att ständigt samla medel för ren fattigvård”.¹⁷⁷ Situationen var extra prekär genom att den svenska kronan hade fallit kraftigt i värde, ett faktum som också fick påtagliga följder för familjen Forells egen ekonomi. Vi har, skriver Calise 1931, ”förlorat 40 % av vår redan tidigare knappa lön”.¹⁷⁸ Brevet hem under depressionsåren vittnar om att kostnaderna för den representation – luncher, kaffebjudningar och middagar – som förväntades av Calise och Birger inte var lätta att bära.¹⁷⁹

¹⁷² Birger Forell, ”Minnesord över Nathan Söderblom, Hållna vid sorgedustjänst 18 juli 1931”, NBE I en återblick på år 1931 skriver Forell att sorgedustjänsten ”hade samlat en i sann mening ekumenisk församling”, bland annat fanns en representant för ortodoxa kyrkan närvarande. Forell prisar särskilt professor Adolf Deissmanns till Söderbloms minne uttalade ord. Se Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten för 1931”, i Vilhelm Scharps samling (hädanefter VSS), *Kungliga biblioteket*.

¹⁷³ Jansson, 144, återger den från Birger Forell stammande uppgiften att Einar af Wirsén vid sitt första möte med honom inte ska ha rest sig upp ur kontorsstolen för att hälsa. Om inte till annat så kan anekdoten tjäna som en illustration till att relationerna mellan Wirsén och Forell tidvis var ansträngda.

¹⁷⁴ För en komprimerad version av Weimarrepublikens ekonomiska historia, se Weitz, kapitel 4.

¹⁷⁵ von Krockow, 107.

¹⁷⁶ Jansson, 145 och Ögren, 19.

¹⁷⁷ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1931”, VSS.

¹⁷⁸ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 20/12 1931, JS.

¹⁷⁹ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 23/2 1932, JS.

Birger Forell prövade olika vägar för att få ihop tillräckligt med medel för understöd till hjälpbehövande svenskar. Under de första åren i Berlin reste han vid upprepade tillfällen till hemlandet, genom föredrag och publicitet i massmedierna försökte han förmå åhörare och tidningsläsare att öppna sina plånböcker för mindre lyckligt lottade utlandssvenskar. ”Den nuvarande krisen i Tyskland och nöden bland svenskarna i Berlin: Kyrkoherde Forell berättar” lyder en för dessa turnéer representativ tidningsrubrik.¹⁸⁰ Han drog också nytta av att den svenska kolonin rymde flera namnkunniga artister, som var verksamma vid den tyska huvudstadens främsta scener. Till exempel gav operasångaren Martin Öhman tillsammans med sin hustru en välgörenhetskonsert i Victoriaförsamlingen i början av 1931.¹⁸¹ Både Birgers och Calises humör synes ha påverkats negativt av allt det extraarbete som den ekonomiska krisen och arbetslösheten orsakade. I en per brev fördiskussion makarna emellan om olika framtidsalternativ för Birgers del uppmanar Calise honom att söka sig från Berlin, ity där ”består ändå den prästliga gärningen mest i att samla pengar”.¹⁸²

I sin brett anlagda, kulturhistoriska skildring *Weimarrepubliken* tar den amerikanske historikern Erik D. Weitz läsaren med på en stadsvandring i den tyska huvudstaden: ”med sina över fyra miljoner invånare var Berlin den långt största staden i Tyskland och näst störst i Europa, en megalopolis som betog och skrämde, attraherade eller stötte bort såväl tyskar som utlänningar” [Weitz kursivering].¹⁸³ Trots missnöjet med Birgers arbetsituation älskade Calise det Berlin som hon kallade för sitt. Vid vistelser i Sverige slukade hon all information hon kunde komma över, för att så långt som görligt hålla sig uppdaterad om vad som hände i Berlin.¹⁸⁴ Det offentliga livet i den tyska huvudstaden präglades under Weimarrepublikens tid av att kvinnorna i en annan utsträckning än före det stora kriget hade blivit synliga i stadsbilden. Damer ur olika samhällsklasser frekventerade de stora varuhusen, dessa landmärken för konsumtionens plats i den moderna storstaden.¹⁸⁵ Väl medveten om den betydelse som klasstillhörigheten hade för berlinarna låg Calise ibland på Birger för att få lov att inhandla inredning som skulle höja familjens ”sociala status”.¹⁸⁶

¹⁸⁰ ”Den nuvarande krisen i Tyskland och nöden bland svenskarna i Berlin: Kyrkoherde Forell berättar”, i *Församlingsbladet*, 10/12 1931, 788 f. Se också ”Halva Victoriaförsamlingen i Berlin är skånsk, fattigvården ställer stora krav på församlingen”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 14/5 1930.

¹⁸¹ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 14/5 1931, JS.

¹⁸² Brev från Calise Forell till Birger Forell, 5/9 1932, JS. Åsyftande Birgers eventuella möjlighet att utses till biskop skriver Calise: ”Führer där hemma, det blir du aldrig så länge den gamla slentrianen fortfar utan det blir ju bara professorer ständigt som väljs.”

¹⁸³ Weitz, 43.

¹⁸⁴ Brev från Calise Forell till Birger Forell, 4/2 1933, JS.

¹⁸⁵ Weitz, 55. Om köppalatsens plats i det moderna offentliga rummet, se Orsi Hurz, *Drömmars värde: Varubus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939* (Hedemora, Gidlunds, 2004).

¹⁸⁶ Brev från Calise Forell till Birger Forell, 4/2 1933, JS. Om klassmedvetenheten i Berlin, se Weitz, 66.

Calises kärleksaffär med storstaden Berlin gällde inte minst dess scener. På Renässans-teatern imponerades hon tillsammans med en svensk väninna av en pjäs om Berlins beryktade undre värld, den som gav material till talet om Weimartidens dekadens.¹⁸⁷ Birger Forell kunde om barernas, restaurangernas och klubbarnas Berlin uttrycka sig påfallande kritiskt. I årsberättelsen från församlingen 1935 skriver han sålunda om ”det larmande och barbariska nyårsfirandet på storstadens nattlokaler”.¹⁸⁸ Dessa formuleringar från kyrkoherdens skrivmaskin kan föra tanken till den bland många av mellankrigstidens intellektuella, med spanjoren José Ortega y Gasset i spetsen, frekvent uttryckta kritiken mot massamhället.¹⁸⁹ Asfaltsdjungeln i storstaden var en framträdande symbol för det bullriga, monotona och ytliga moderna livet – en värld av kvantiteter och sensationer.¹⁹⁰ Som en metafor för Berlin använder Forell inte sällan uttrycket ”stenöknen”, det sker till exempel när han redogör för församlingssystemen Dagmar Nilssons långpromenader genom den geografiskt utsträckta staden i akt och mening att göra hembesök hos sjuka och ensamma.¹⁹¹ Forells anmärkningar om den av tempo, avstånd, nöjesutbud samt betong präglade storstaden kan också föra tankarna till en tidstypisk kulturkritisk tematik som ställde landsbygdslivets äkthet mot storstadens artificiella tillvaro.¹⁹²

I redogörelsen för olika församlingsdata för verksamhetsåret 1931 framhåller Forell att det genomsnittliga besökarantalet i söndagens gudstjänster – 65 personer – måste bedömas i ljuset av de stora geografiska avstånden i Berlin och ”storstadens förmåga att distrahera människosinnet”.¹⁹³ Gång på gång i dessa redogörelser för det andliga livet i den svenska kolonin kommer legationspastor Forell tillbaka till de klena kristendoms-kunskaperna bland församlingsborna. Han söker främja bibelkunskaperna genom föredrag och samtal om olika delar av Den heliga skrift, men nödgas konstatera att intresset för att delta i sådana studiekvällar har varit begränsat.¹⁹⁴ Han konstaterar, lite uppgeivet 1939: ”Vi förfoga ju över betydligt bättre hjälpmedel att rätt förstå Bibelns värld och innehåll, men ändå är väl bibelkunskapen betydligt skralare i vår generation än i närmast föregående.” Mån om att behålla den stabila kretsen av gudstjänstbesökare lever Forell efter regeln att inte låta predikan i en storstadsförsamling överstiga 25 minuter.¹⁹⁵

En betydande del av de upplysningar som källmaterialet ger oss om familjelivet handlar naturligt nog om makarnas son, den år 1930 födde Urban. Bevarade brev vittnar om

¹⁸⁷ Brev från Calise Forell till Birger Forell, 14/10 1932, JS.

¹⁸⁸ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1935”, VSS.

¹⁸⁹ José Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses* (London, Allen & Unwin, 1932).

¹⁹⁰ För ett idéhistoriskt perspektiv på kritiken av massamhället, se Kjell Jonsson, ”Den allmänna nedbusningen: Mellankrigstidens folkbildare kritiserar det populära”, i *Lychnos* 1991.

¹⁹¹ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

¹⁹² Jfr Weitz, 72.

¹⁹³ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1931”, VSS.

¹⁹⁴ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

¹⁹⁵ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1939”, VSS.

normal föräldraglädje: Telningens framsteg i ord, tankar och infall rapporteras med glädje, stolthet och en dos humor. Men det finns också en annan, mörkare dimension. Birger och Calise bar på en personlig tragedi. Deras två tidigare barn, också de pojkar, hade i tätt följd och i mycket unga år avlidit.¹⁹⁶ Uppgifter om Urbans hälsa är därför obligatoriska i de brev som makarna växlar med varandra. Oron sätter framförallt sin prägel på Calises liv. Till sin svåger, Olle Strindberg, skriver Birger i juli 1932 för att söka förmå honom att påverka Calise till en liten längre tids vila. Det är, skriver Birger, ”rädslan för pojken som gör det så svårt för henne att vara längre borta”.¹⁹⁷ För systemen Stina berättar Calise om de spänningar som hon drabbas av så fort som Urban är ifrån henne.¹⁹⁸ På distans iakttar Erland Forell bekymrad svärdotterns ängslan. Han förmanar Birger att förmå Calises att ta sig samman, för sin egen men framförallt för barnets skull.¹⁹⁹ Sorgen över de två förlorade sönerna, och rädslan för att förlora även Urban, förstärkte en tendens till depressivitet som Calise bar med sig från sin sida av släkten.²⁰⁰

Att ingen aspekt av livet i Berlin gick fri från inverkan av de båda världskrigen märks för Victoriaförsamlingens del i barn- och ungdomsverksamheten. Birger Forell konstaterar 1931 att konfirmandkullarnas relativt ringa storlek beror på att många svenskar med barn flyttade hem efter det att kanonerna hade börjat dundra i augusti 1914. Generationsluckan som då uppstod har inte kunnat fyllas genom nyinflyttningar av landsmän.²⁰¹ Det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933 skapade en ny våg av oro för barnen och ungdomarna bland exilsvenskarna. Särskilt stark ängslan framkallade givetvis den tyska krigsförklaringen mot Polen 1939, startskottet till andra världskriget.²⁰²

Svenska kyrkan i Berlin fungerade inte bara som en religiös utan också en som kulturell gemenskap. Församlingslokalerna och den till kyrkans område hörande parken var ett litet stycke Sverige insprängt i den tyska miljonstaden. För många församlingsbor skapade det faktum att de hade sina liv och verksamhet i ett främmande land en särskild affektion för svenska traditioner och svenskkyrklig religiös sed: ”En svensk folkvisa eller en svensk psalm kan [...] för de våra här ute ofta säga mer än vilken symfoni som helst av musikens största mästare.”²⁰³ I Victoriaförsamlingen stod regelbundet ”Svensk afton” på programmet. Birger Forell drog för dessa kvällars räkning nytta av svenska konstnärer, författare och universitetsmän som var bosatta eller på besök i den tyska huvudstaden. Vid

¹⁹⁶ Ögren, 17.

¹⁹⁷ Brev från Birger Forell till Olle Strindberg, 5/7 1932, JS.

¹⁹⁸ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 7/1 1934, JS.

¹⁹⁹ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 30/11 1930, JS.

²⁰⁰ Gerhard Könemann och Manfred Steinmann (red), *Birger Forell und Espelkamp: Weshalb Strasse und Schulen seinen Namen tragen* (Espelkamp, Geschichtskreis Espelkamp, 2018), 35. Beskrivningen av Calises psykiska problem baseras på uttalanden av Urban Forell i Könemann och Steinmann.

²⁰¹ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1931”, VSS.

²⁰² Birger Forell, Årsberättelse över verksamheten 1939”, VSS.

²⁰³ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1938”, publicerad i Ekdahl (red). Jfr Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1931”, VSS.

sådana kvällar avhandlades historiska, kulturella och aktuella, till fosterlandet kopplade, ämnen. Till exempel så belystes Selma Lagerlöfs och Johan Ludvig Runebergs författarskap under 1940.²⁰⁴ Till de medverkande föredragshållarna hörde litteraturhistorikern Fredrik Böök, konstnären Karl Tirén och redaktören Gunnar Thorstenson Pihl (ofta kallad Th:son Pihl). Den sistnämnde var *Sydsvenska Dagbladets* utrikeskorrespondent i Berlin fram till dess att han 1943 förvisades av den nationalsocialistiska regimen.²⁰⁵ Kulturarvet hölls levande i Victoriaförsamlingen också genom att teaterpjäser av svenska dramatiker sattes upp. Framförandet av Fredrik August Dahlgrens folklustspel *Värmlänningarna* 1931 var en stor succé.²⁰⁶ Församlingens uppsättning av Selma Lagerlöfs skapelse *Domringen* blev enligt Calise positivt uppmärksammat till och med i "Berlins teaterkräsna press".²⁰⁷

Under nazitiden, i synnerhet krigsåren, fungerade församlingen som något av en fristad i en tillvaro kännetecknad av ondska, förföljelser och våld. Under ett par timmar kunde exilsvenskar mentalt förflytta sig till en betydligt mera idyllisk omgivning än krigets Berlin. 1942 sattes Rune Lindströms folkspel *Ett himlaspel* upp av en ensemble amatörer, utklädda i folkdräkter lånade från Skansen. För svensk press berättade Birger Forell om den nationella dimensionen i denna uppsättning och att publiken när de vände hemåt "hade varit i Sverige".²⁰⁸ Lektorn i svenska språket vid Friedrich Wilhelm-universitetet Vilhelm Scharp var en särskild resurs för såväl den svensk-kulturella verksamheten som för församlingens ungdomsaktiviteter. Han var en känd profil i intellektuella kretsar i Berlin och hade goda förbindelser med svenska journalister och kulturpersonligheter.²⁰⁹ Scharp utsågs 1933 till ordförande i Victoriaförsamlingens ungdomsförening. Han såg församlingen som en av sina "viktigaste kontaktpunkter" i Berlin utanför universitetet. Svenska kyrkans betydelse som mötesplats var enligt Scharp särskilt stor till följd av att de bägge svensk-tyska vänskapsföreningarna i den tyska huvudstaden hade svepts med av den nationalsocialistiska regimen propaganda.²¹⁰

Vilhelm Scharp höll 1933 att bli ett offer för den nya regimen politisering av universitetet. Han avskedades från sitt lektorat för att skapa utrymme för utnämningen av en politisk pålitlig person – nationalsocialisten Malte Welin. Efter omfattande protester

²⁰⁴ Birger Forell, "Årsberättelse över verksamheten 1940", VSS.

²⁰⁵ Birger Forell, "Årsberättelse över verksamheten" 1936, 1937 samt 1940, VSS. Sydsvenskans korrespondent skrev utifrån sina i Berlin och det övriga landet gjorda erfarenheter en bok i krigets slutskede. Se Gunnar Thorstenson Pihl, *Tyskland går sista rondan* (Stockholm, Bonniers, 1943.) Om Gunnar Thorstenson Pihl, se Per T Ohlsson, "Vår man i Berlin", i *Sydsvenska Dagbladet*, 8/5 2102.

²⁰⁶ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 20/12 1931, JS.

²⁰⁷ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 20/12 1932, JS.

²⁰⁸ Birger Forell citerad efter "Bland svenskar i Tyskland i fred och krig", *Borås Tidning*, 27/3 1943.

²⁰⁹ Jansson, 151. Magnus Halldin skriver att Vilhelm Scharp var "ett svenskt ögonvittne" i Weimarrepublikens och Tredje rikets Tyskland "vars texter" äger en sällsam intensitet". Se Magnus Halldin, "Scharp vittnade om Tredje rikets födelse", i *Svenska Dagbladet*, 11/7 2017.

²¹⁰ Vilhelm Scharp, *Tavernan* (Stockholm, Kungliga biblioteket, 1971), 32.

– inte minst i den svenska pressen – mot rockaden och en tilltagande insikt på tysk sida om att det fanns ett politiskt pris att betala för favoriseringen av Welin, återinsattes emellertid Scharp i sin position. Denne kunde därefter verka ytterligare tre år i Berlin innan det blev dags för hemfärd.²¹¹ Genom bland annat tidningsartiklar och deltagande i Tisdagsklubben sökte Scharp därefter från Sverige motarbeta nationalsocialismen.²¹² Om vännen Scharp skrev Forell 1936 några varmhjärtade rader å församlingens vägnar: ”Hans sällsynta begåvning och brinnande kärlek till allt svenskt har under gångna år skänkt oss mången oförglömlig afton, då han med slösande frikostighet skänkte bort ur sitt vetandes skattkammare gåvor till alla [...] i synnerhet de unga”.²¹³

Victoriaförsamlingens julbasar var något av en institution inte bara för svenskkolonin utan också bland en del infödda Berlinbor. Genom svenska journalister på plats i den tyska huvudstaden kunde glimtar från den välbesökta tillställningen nå fram till hemlandet. Erland Forell skriver 1940 till sin son att han sett bilder på Sven Hedin och Zarah Leander i tidningen.²¹⁴ Julbasaren fyllde inte enbart en traditions- och stämningssfunktion utan var också en viktig intäktskälla för församlingen. Kyrkoherden kunde nöjt konstatera att omsättningen stadigt ökade år för år. Intäkterna från de många besökarna gick till församlingens omfattande understödsverksamhet.²¹⁵ Birger Forell hade, som framgått, under sina första kyrkoherdeår i Berlin fått lägga stor energi på att genom resor till Sverige försöka samla ihop medel till arbetslösa, sjuka och ålderstigna svenskar i Berlin. Särskilda upprop gick också ut i delar av den svenska tidningspressen.²¹⁶ Under den senare delen av 1930-talet tilltog solidariteten inom den svenska kolonin och Forell kunde med glädje notera att församlingen inte längre var lika beroende av ”våra landsmäns hjälp där hemma för att kunna upprätthålla hjälparbetet i nödig utsträckning”.²¹⁷ För Calises del innebar emellertid julbasaren en årligen återkommande arbetstopp. Mot slutet av 1930-talet och i början av 1940-talet känner hon att krafterna snart inte längre räcker till, särskilt som krigets prövningar dränerar henne på energi.²¹⁸

Victoriaförsamlingens ställning som nationell knutpunkt blev särskilt påtaglig vid särskilda märkesdagar, exempelvis Gustav V:s 80-årsdag 1938 och då en ny psalmbok

²¹¹ För en närmare utredning av det politiska spelet kring Scharps lektorat, se Andreas Åkerlund, *Mellan akademi och kulturpolitik: Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945* (Uppsala, Uppsala universitet, 2010), särskilt 121–134.

²¹² Rune Bokholm, *Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 1930- och 40-tal* (Stockholm, Atlantis, 2001), 181. Drivande kraft bakom tillkomsten av Tisdagsklubben, som fick sitt namn av att Danmark och Norge invaderades av Tyskland tisdagen 9/4 1940, var författarinnan Amelie Posse. För perspektiv från hennes sida på Tisdagsklubbens verksamhet, se Amelie Posse, *Åtskilligt kan nu sägas* (Stockholm, Natur och Kultur, 1949).

²¹³ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

²¹⁴ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 11/12 1940, JS. Om Zarah Leanders år i Berlin, se Beatrice Arnborg, *Se på mig: En biografi över Zarah Leander* (Stockholm, Natur och Kultur, 2017).

²¹⁵ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

²¹⁶ Se Brev från Erland Forell till Birger Forell, t.ex. 30/11 1930 och 15/10 1933, JS.

²¹⁷ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1940”, VSS.

²¹⁸ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 11/12 1938 och 27/10 1940, JS.

infördes 1937. Vid tillfällen som dessa räckte platserna i kyrkan knappt till.²¹⁹ En sällsynt god möjlighet till nationell samling gavs i samband med Berlinolympiaden 1936. Forell predikade under OS-dagarna för tusentals idrottare och hela 2 000 svenskar deltog vid en mottagning i den vid kyrkan intilliggande parken. Aldrig tidigare hade så många svenskar varit närvarande vid en aktivitet på församlingens mark.²²⁰

Varje år uppmärksammades Gustav II Adolfs död vid en särskild av kyrkoherden arrangerad ceremoni i Lützen. Vid 300-årsfirandet 1932 var proportionerna andra än normalt, dagen blev till en manifestation för den evangeliska kristenheten. Inte färre än 15 000 åskådare, med arvfursten Gustav Adolf och prinsessan Sibylla i spetsen, sökte sig då till omgivningarna kring kapellet på den gamla krigsskådeplatsen.²²¹ Under de på maktövertagandet 1933 följande åren gav den nationalsocialistiska regimen repressionsåtgärder mot de båda konfessionerna arrangemanget en speciell laddning. 1938 skriver Birger Forell att den store svenske kungen offrade ”sitt liv för den kristna trons bevarande”. Dessa ord kan sägas rymma särskilda betydelser i perspektiv av vad Forell hade tvingats uppleva i form av fängslade, torterade och avrättade präster.²²² Ärkebiskop Eidem begagnad ett år tidigare firandet av den protestantiske hjältekonungen till markeringar mot nationalsocialismens ideologi. Bland annat framhöll han att åminnelsen av Gustav II Adolf inte fick tas till intäkt för föreställningar om att nordbor och germaner ”vore förmer än andra jordens folk och stammar och raser”.²²³

Lützenminnet och Gustav Adolf-kulten exploaterades emellertid samtidigt av den nationalsocialistiska regimen. Vid ett möte med den för firandet ansvariga kapellstyrelsen i september 1933 fattades, i Birger Forells närvaro, beslut om att det traditionella högtidlighållandet skulle fortgå. Den tillförordnade borgmästaren i Lützen Karl Kühner (NSDAP) anförtroddes uppgiften att finna former för det nationalsocialistiska partiets deltagande i ceremonierna. Som en konsekvens av maktövertagandet vajade detta år hakkorsflaggor i parader vid minnesplatsen från 30-åriga kriget. Anspelande på den i dimman stupade svenske kungens gärning uttalade den protyske, för Gustav Adolfminnet mycket engagerade, prästen Per Pehrsson att det tyska folket i samtiden återigen hade funnit en räddare.²²⁴ Också vice konsul Karl Mannborg, som var ledamot av Lützenfonden, tyckte sig se paralleller mellan Lejonet från Norden och Adolf Hitler.²²⁵

²¹⁹ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1938” i Ekdahl (red).

²²⁰ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

²²¹ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1932”, VSS.

²²² Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1938”, i Ekdahl (red).

²²³ Eidem citerad efter Johan Perwe, *Livräddaren: Erik Perwe på uppdrag i krigets Berlin* (Stockholm, Carlssons, 2018), 87.

²²⁴ Inger Schuberth, *Lützen: På spaning efter ett minne* (Stockholm, Atlantis, 2007), 216 f. Rörande Per Pehrssons ställning till den nationalsocialistiska regimen, se också Lars Gunnarsson *Kyrkan, nazismen och demokratin: Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945* (Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, 1995), passim.

²²⁵ Schuberth, 219.

Enligt historikern Inger Schuberth anpassade sig Lützenfonden, som förvaltade kapellet och minnesplatsen, till den nya regimen. Samtidigt slog den, så gott som det under diktaturen lät sig göras, vakt om den kristna karaktären på platsen och aktiviteterna vid densamma. 1935 fattades beslut om att kapellet inte fick begagnas för politiska syften.²²⁶ När Erling Eidem ett par år senare talade vid Gustav Adolf-firandet gjorde han det i sällskap med biskop August Marahrens, vilken ställt sig kritisk till strävanden till att, inifrån och utifrån, nazifiera den evangeliska kyrkan i Tyskland.²²⁷ Efter världskrigets utbrott tilltog Hitlerregimens ambitioner att begagna Gustav Adolf-firandet för sina egna syften. Både Birger Forell och lektorn i svenska vid universitet i Leipzig, Fritz Andersson, kände olust och uttalade oro för att nyhedniska och kristendomskritiska strömningar i strid med traditionen skulle söka komma till uttryck 6 november.²²⁸

Lützenfirandet är ett exempel på att framförallt Birger men också Calise under Berlin-åren stod inför den svåra utmaningen att hitta rätt balans mellan att, på de sätt som det lät sig göras, motarbeta regimen och att agera som officiella svenska företrädare i ett främmande land. Makarnas motstånd mot nationalsocialismen var av tidigt datum. Från den allra första Hitlertiden finns dock ett antal privata uttryck från Calises sida som andas förståelse för den nya regimen. I ett par brev till Birger, skrivna från Sverige 1933, klagar hon över en högljudd svensk opinion mot det nationalsocialistiska ledarskapet. Hon uttrycker sig då också positivt om Hitlers person.²²⁹ Snarare än som uttryck för nazisympatier ska skrivningar som dessa ses som uttryck för att utlandssvenskar kunde ha en annan förståelse för och inlevelse i sin värdnations problem och strävanden än vad många hemmavarande landsmän uppvisade. I oktober 1945 höll Forell i Borås ett föredrag för Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, han redogjorde då för några av de erfarenheter som hade gjorts under familjens tid i Berlin 1929–1942: ”En utlandssvensk”, framhöll Forell, ”har en ömtålig uppgift. Han är gäst i landet, och oberoende av vad han tycker om förhållandena, skall en gäst inte tala illa om sin värd. Han måste försöka förklara det främmande landets ståndpunkt, också om han inte kan försvara den”.²³⁰

En snarlik tendens, som i de nämnda breven från Calise 1933, är märkbar i Birgers brevväxling med sin fader under den första nazitiden. Exempelvis skilde sig sonens och faderns respektive reaktion på att Carin Görings grav i Sverige hade blivit utsatt för skändning. Birger var upprörd över det inträffade medan Erland intog positionen att

²²⁶ Ibid, 219 f.

²²⁷ Ibid, 220.

²²⁸ Ibid, 236 f.

²²⁹ Brev från Calise Forell till Birger Forell, 4/2 och 11/2 1933, JS. Birger Forell liknar utlandssvensken vid en ambassadör för det folk han/hon vistas hos. Skrivningarna i Calises brev ska naturligtvis också bedömas i perspektiv av att hon sätter dessa på pränt när den nationalsocialistiska regimen är nytillträdd.

²³⁰ Birger Forell citerad efter ”Sverige kan göra mer för hemkomna utlandssvenskar”, i *Borås Tidning*, 26/10 1945.

händelsen var en nullitet i jämförelse med våldskulturen i det nya Tyskland. Forell senior försökte få Birger att förstå hur saker och ting framstod från ett svenskt majoritetsperspektiv.²³¹ Erland tycks ha känt viss oro att Birger skulle påverkas i fel riktning till följd av brunskjortornas triumf. I ett i mars 1933 avsänt brev skriver Erland: ”Jag hoppas bara att du kan komma från Tyskland innan masshypnosen gripit även dig och att du ej dessförinnan blir – nationalsocialist.”²³² Om ställningen till Hitlerregimen inom Victoriaförsamlingen har Heribert Jansson skrivit att den på tidigt 1930-tal präglades av en utbredd tilltro till den nationella förnyelse som Hitler representerade, utan att församlingsborna därmed i allmänhet var övertygade nationalsocialister.²³³ Det Tyskland som familjen Forell ankom till 1929 ägnade mycken uppmärksamhet inte bara åt depressionen utan också åt de nationella nederlagen och andra olyckor som plågade landet. För dessa katastrofer lastades judarna av icke obetydliga delar av den tyska befolkningen.²³⁴ Inte heller inom svenskolonin gick tidens antisemitiska tendenser obemärkta förbi.²³⁵

Paret Forell skulle inom bara några månaders lopp från det att Hitler kommit till makten på nära håll märka av den totalitära regimens repressiva natur. Till de grupper som först började förlora sin försörjning eller internerades räknades de kristna socialisterna. Några av de drabbade hade Birger Forell lärt känna redan under sina studieår i Tyskland.²³⁶ I maj 1933 skriver Calise att vänner, med ögon fyllda av desperation, hade sökt honom. Vissa försiktighetsmått i makarnas konversation kan redan på denna punkt förmärkas. När Calise omtalar att en bekant har blivit häktad använder hon således enbart vederbörandes initialer.²³⁷ Möjligen åsyftande den tyske teologen och motståndsmannen Dietrich Bonhoeffer skriver Calise 1936: ”I går var unge B. här och berättade om en kollega i Tempelhof som råkat ut för häftiga missöden. Det fortsätter alltjämt.”²³⁸

Bland medborgare och utlänningar i Tredje riket utvecklades en rad tekniker för att tala och skriva om regimen och dess brott med hjälp av omskrivningar. Journalisten Charlotte Beradt, som under Hitleråren i hemlighet nedteknade vanliga människors drömmar, använde farbror Hans, Gustav och Gerhard som kodord för Hitler, Göring och Goebbels. Nazipartiet blev familjen och arresteringar förkläddes som influensa.²³⁹ En visavi den nationalsocialistiska kyrkopolitiken kritisk profil – Martin Niemöller – omtalas ibland kort och gott av Calise som N. Efter att ha förärats ett dedicerat exemplar av Niemöllers bok *Från U-båt till predikstol* frågar hon brevlades Birger huruvida hon vågar

²³¹ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 24/11 1933, JS.

²³² Brev från Erland Forell till Birger Forell, 20/3 1933, JS.

²³³ Jansson, 145.

²³⁴ Se t.ex. Weitz, 8.

²³⁵ Jansson, 145.

²³⁶ Koenigswald, 59 ff.

²³⁷ Brev från Calise Forell till Birger Forell, 6/5 1933, JS.

²³⁸ Brev från Calise Forell till Birger Forell, 30/9 1936, JS.

²³⁹ Charlotte Beradt, *Drömmar i Tredje riket* (Stockholm, Ersatz, 2018), 16.

ringa till dennes familj för att framföra sitt tack.²⁴⁰ Under den rättsliga process som Niemöller tvangs genomgå gavs ett symbolmättat uttryck för vänskapen mellan familjerna Forell och Niemöller. Birger Forell var den ende i domstolen närvarande personen som öppet hälsade på honom, de närmaste anförvanterna undantagna.²⁴¹

Birger Forell fick investera en hel del möda för att få privata såväl som professionella kontakter i Sverige att förstå vissa grundläggande egenskaper i en totalitär stats väsen. Till rutinerna hörde att av Gestapo påpassade personers post regelbundet öppnades och att telefonsamtal avlyssnades. Särskilt under Hitlers första år vid makten fick legationspastorn i Berlin tillfällen att läxa upp hemmastationerade journalister såväl som kyrkomän, vilka genom tanklösa formuleringar hade riskerat att försätta människor i fara.²⁴² Inte minst beredde Erland Forells glödande antinazism Birger bekymmer, fadern sparade inte på det verbala krutet. I brev ställt till en tillfällig adress i England lovar Erland att han ska försöka komma ihåg sonens till honom riktade förmaning, trots att det ofta kokar inombords efter tidningsläsning eller radiosändningar. Jag vill ju inte, skriver Erland, "ha dig i koncentrationsläger".²⁴³

Birger Forell hade flera gånger mottagit varningar om att Gestapo hade fått upp ögonen för hans räddnings- och motståndsaktiviteter. Chefen vid en Svenska kyrkan närliggande polisstation lät Forell veta att den hemliga statspolisen övervakade honom från dessa lokaler.²⁴⁴ Med polisbefälet, som Forell hade lärt känna i samband med Gustav V:s statsbesök i Tyskland, gjordes en överenskommelse om en varningssignal: När Gestapo var på plats skulle rullgardinen i ett bestämt fönster på polisstationen dras ned. Forell visste härigenom när han hade anledning att agera med särskild försiktighet.²⁴⁵

Tillrättavisningarna av hemmasvenskarna till trots var emellertid Birger Forell själv ingen mönsterlev i posthanteringens skola. Vid upprepade tillfällen ådrog han sig kritik från den svenske ministern i Berlin Einar af Wirsén för att framkalla risker genom att använda den diplomatiska kurirposten för cirkulär om Tredje rikets repressionspolitik mot kyrkorna. Framförligt hade af Wirsén svarsbrev på dylika försändelser i åtanke.²⁴⁶ Forell berör själv risken för att rundskrivelse kan komma på avvägar i sin korrespondens. Till den norske biskopen Eivind Berggrav skriver han 1933: "Hemliga statspolisen

²⁴⁰ Brev från Calise Forell till Birger Forell, 26/9 1936, JS. Niemöllers boktitel anspelar på det faktum att han under första världskriget var kapten i den tyska flottan.

²⁴¹ Ögren, 38.

²⁴² Se t.ex. brev från Birger Forell till SvD-journalisten Märta Lindqvist, odaterat, Märta Lindqvists papper, *Kungliga biblioteket* och Brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 17/10 1936, NBF.

²⁴³ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 25/5 1935, JS.

²⁴⁴ Ögren, 20. Under denazifieringsprocesserna efter andra världskriget vittnade Forell till förmån för denne polisman, vilket bidrog till att vederbörande fick behålla sin tjänst vid polisen.

²⁴⁵ Perwe, *Livräddaren*, 163.

²⁴⁶ Johan Perwe, "Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945", i Ekdahl (red), 162 samt Jansson, 149.

har skärpt kontrollen över prästerna här och den nitiska institutionen har till och med fått en avskrift av ett brev som jag sänt till Sverige, däri jag rekommenderar mina vänner att läsa *Junge Kirche* för att hålla sig orienterade om situationen här.”²⁴⁷ Troligen värderade han möjligheten att via kurirposten skapa stöd för Tysklands utsatta kyrkor så högt att han medvetet bröt mot den svenska representationens bestämda rekommendationer.

Birger Forell utsatte sig genom att ta aktiv del i kampen för kyrkornas frihet och mot det totalitära samhällssystemet självfallet för faror. 1937 omtalar denne att han är föremål för telefonavlyssning. Av personer i bekantskapskretsen har han vid samma tidpunkt fått höra att ett angrepp på honom skulle vara på väg in i NSDAP-organet *Der Stürmer*. Till följd av sina åsikter om, och aktioner för, personer som drabbades av raspolitiken stod han enligt dessa källor inför hotet att hängas ut som ”Judenknecht”.²⁴⁸ Birger Forell kunde med sonen Urbans ord ha blivit föremål för ”en bilolycka”, en arrangerad sådan.²⁴⁹ Att Forell var under den nationalsocialistiska statsapparatusens lupp märktes också av att det bland åhörarna till predikningar i Victoriaförsamlingen stundom satt ivrigt antecknande tyska myndighetspersoner.²⁵⁰

Den privata hemmafront som från Sverige följde utvecklingen i Tyskland med öronen mot radioapparaten levde i oro och osäkerhet för Birger, Calise och Urban. Birgers far hanterade sin ängslan genom att med jämna mellanrum skicka sin son tidningsnotiser om utannonserade prästtjänster i Hälsingland och det övriga Sverige.²⁵¹ Erlands slagkraftiga sätt att uttrycka sig kommer då och då till uttryck i försöken att förmå familjen att flytta hem. Under det att Birger för en tid vistas i England ankommer ett brev i vilket Erland skriver: ”Det är dock hugsamt att veta det ni åtminstone för en tid sluppit ut ur det stora därhuset, måtte ni snarast möjligt komma därifrån för alltid.”²⁵² Erland vände sig också till ärkebiskopen med en vädjan om att entlediga Birger från tjänsten i Berlin. En begäran som motiverades av de både psykiska och fysiska påfrestningar som det innebar att inneha positionen i Berlin och av sonens behov att ”snarast möjligt komma i en lugnare miljö”.²⁵³

Relationen mellan den svenske ministern Einar af Wirsén och Forell var som framskymmat åtminstone periodvis ansträngd. Då båda var antinazister bör det inte ha varit politiska utan snarare personkemiska och formella grunder (som hanteringen av kurirposten) som

²⁴⁷ Brev från Birger Forell till Eivind Berggrav, 29/10 1933, NBF.

²⁴⁸ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 2/3 1937, ESS.

²⁴⁹ Intervjuuttalande från Urban Forell i samtal med Johan Sundeen, december 2014.

²⁵⁰ Perwe, *Livräddaren*, 67.

²⁵¹ Se t.ex. Brev från Erland Forell till Birger Forell, 16/3 1935 och 23/3 1938, JS.

²⁵² Brev från Erland Forell till Birger Forell, 28/4 1935, JS.

²⁵³ Brev från Erland Forell till Erling Eidem, 22/6 1936, ESS.

låg bakom slitningarna.²⁵⁴ Att förhållandet till Wirséns efterträdare, den 1937 i ämbetet installerade Arvid Richert, blev ett annat än till Wirsén framgår av församlingens verksamhetsberättelse. Det heter i detta dokument att den nye ministern visat sig vara en tillgiven vän till kyrkan. Han hade gjort församlingen ”ovärderliga tjänster”.²⁵⁵ De citerade orden från Birger Forells penna var motiverade av sakförhållanden men hade alltså sin psykologiska bakgrund. Erland Forells förhoppning om att sonens samarbete med Richert skulle bli mera lätthanterligt än det med Wirsén kunde på kort tid tyckas ha blivit besannad.²⁵⁶ I Richert fick Forell en vän både när det gällde kyrkans ordinarie arbete och kyrkoherdens humanitära – inte sällan okonventionella – agerande. Richert sökte så långt som möjligt bistå Forell med personliga handlingar – pass och inresetillstånd – att sätta i händerna på människor som för liv och säkerhets skull behövde lämna Tredje riket.²⁵⁷

De årliga redogörelserna över verksamheten i Victoriaförsamlingen från Forell under åren 1933–1941 handlar i icke obetydlig mån om ”utmaningen att leva under en diktatur”.²⁵⁸ De är också en del av historien om den tyska huvudstaden under Hitlereran, i första hand som källa till kunskap om hur den svenska kolonin påverkades av det totalitära samhällssystemet. Men dessa dokument rymmer också fragment som rör den judiska befolkningens umbäranden, lidande och död. Årsberättelserna låter oss komma relativt nära ett antal människoöden, även om vi endast undantagsvis kan sätta namn på de personer som gett material till de mörkaste sidorna i årsberättelserna. Noteringar av församlingsstatistisk karaktär har mer att förtälja än vad man på förhand kanske föreställer sig.

En del av historien om civilbefolkningens liv i Berlin under 1930- och 1940-talen som finns kommenterad i flera av Forells återberättelser utgörs av ”blandäktenskapen”, det vill säga allianser mellan en tysk och en svensk kontrahent. Det kunde kanske förväntas att han, med sin lidelse för det tyska folket, skulle uppfatta svensk-tyska föreningar på det mest personliga av plan som något enbart positivt. Emellertid skriver Forell 1932, i en kommentar till detta ”ömtåliga kapitel”, att det är prästens skyldighet att upplysa om de spänningar som erfarenhetsmässigt kan uppstå i ett äktenskap mellan parter från olika länder och med skilda kulturella bakgrunder.²⁵⁹ Några år senare konstaterar han

²⁵⁴ Om Einar af Wirséns kritiska hållning till den nationalsocialistiska regimen, se Bengt Wallroth, ”Einar af Wirsén”, i Gunnar Artéus och Leif Leifland (red), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet* (Stockholm, Probus, 2011), 24 ff. Wahlroth, 29 ff, karakteriserar Einar af Wirsén som en ”komplicerad personlighet” och framhåller att denne enligt flera källor ansågs ”svår att ha att göra med”.

²⁵⁵ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1937”, VSS. För ett porträtt av Arvid Richert som diplomat, se Karl Molin, ”Arvid Richert”, i Artéus och Leifland (red), 112–129.

²⁵⁶ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 4/3 1937, JS.

²⁵⁷ Jansson, 150.

²⁵⁸ Citat från Roger Moorhouse, *Berlin i krig: Liv och död i Hitlers huvudstad 1939–1945* (Stockholm, Fischer & Co, 2011), 10.

²⁵⁹ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1932”, VSS.

att nyordningen i Tyskland har gjort att föreningen mellan en tysk man och en svensk kvinna, eller vise versa, än mera mödosam och sårbar: ”Ett par skilsmässor kunna också återföras på denna ökade spänning och svårigheter för den svenska parten att kunna följa den tyska parten i hans eller hennes entusiastiska bejakande av ’det nya i tiden’.”²⁶⁰

En i familjelivet djupt ingripande del av vardagslivets historia under 1930- och 1940-talen handlar om barnens skolgång. I uppbyggnaden av den nationalsocialistiska folkgemenskapen hade utbildningsväsendet en viktig roll. I skolan och i de nazistiska ungdomsorganisationerna formades pojkar och flickor till att utgöra klossar i Tredje rikets framtidsbygge. I en till svenska 1939 översatt stridsskrift behandlar Thomas Manns dotter, den landsflyktiga författaren och journalisten Erika Mann, den uppfostran som miljontals tyska barn utsattes för. Hon skriver i bokens upptakt:

För ingen annan människogrupp ha de förändringar, som den nationalsocialistiska diktaturen har infört i medborgarnas liv, varit av så avgörande betydelse som för barnen. Ty medan den vuxne tysken visserligen i främsta rummet måste vara nationalsocialist men därjämte i andra rummet än så länge har rätt att vara handlande eller fabrikör utan att hans affär eller hans fabrik blir förstatligad, så är det tyska barnet i dag ett nazibarn och ingenting vidare. Skolan som det går i är en nazistiskola, föreningen som det är med i är en nazistförening, de filmer det får se är nazistfilmer och dess liv tillhör utan förbehåll naziststaten.²⁶¹

Vid mitten av 1930-talet blev den indoktrinering som utövades från katedrar för första gången ett ämne i Victoriaförsamlingens årsberättelser. Forell skriver om en tilltagande konflikt mellan värderingar i exilsvenska hem och den världsåskådning som gjort klassrum till arenor för sin mission. Svenska föräldrar med barn i tyska skolor vändas över att propagandan påverkar deras söner och döttrar, särskilt räds de mödrar och fäder som uppsöker Forell för själavård att deras barn ska drivas till ett främlingskap visavi kristendomen.²⁶² Behovet av enskilda samtal med Victoriaförsamlingens kyrkoherde steg till följd av den nationalsocialistiska maktpolitiken. Forell skriver i diplomatiska ordalag att ”den stegrade [...] spänningen i omgivningen” ger utslag i form av en tilltagande oro och olust hos församlingsmedlemmar.²⁶³ Han skulle senare i livet utifrån de egna erfarenheterna av Hitlerregimens despoti framhålla att totalitära samhällsordningar utan undantag framkallar själsligt armod.²⁶⁴

Ungdomsverksamheten i Victoriaförsamlingen kom under en följd av år att dras med problem, orsakade av den nationalsocialistiska atmosfärens påverkan på unga människor.

²⁶⁰ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

²⁶¹ Erika Mann, *Tio miljoner barn: Uppfostran och undervisning i Tredje riket* (Stockholm, Natur och Kultur, 1939), 21.

²⁶² Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten” 1936 och 1937, VSS.

²⁶³ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

²⁶⁴ ”Söderblom ledde Forell in på ekumenikens väg”, i *Borås Tidning*, 24/9 1953.

År 1936 skriver Forell: "En viss fara har också visat sig däri, att ett stigande antal tyska ungdomar sökt kontakt med vår ungdomsförening. [...] Föreningens karaktär [...] kan ju lätt äventyras om dessa tyska gäster bli alltför talrika.²⁶⁵ Av kommande årsberättelser framgår med större tydlighet att konflikten är av ideologisk karaktär. Forell säger inte rakt ut att de uppdykande tyska ungdomarna är nationalsocialister utan nöjer sig med att konstatera att deras beteende inte alltid är förenligt med andan i en "kristlig sammanlutning".²⁶⁶ Församlingen försökte motverka dessa besök genom att i sitt informationsmaterial understryka att verksamheten vilade på svensk och kristen grund.²⁶⁷

Betydligt mera omfattande bekymmer orsakades Forell av en grupp svenska nationalsocialister i Berlin. Aktioner från denna krets gjorde sig bland annat gällande på församlingens kyrkostämmor. Avsikten var att försöka få in en eller flera nationalsocialister i kyrkorådet. Efter att en framstöt hade misslyckats gjorde grupperingen ett försök att hela vägen upp till högsta instans, det vill säga regeringen, få kyrkostämmans beslut ogiltigförklarat.²⁶⁸ I sin självbiografiskt anlagda skildring från 1920- och 1930-talens Berlin – *Tavernan* – skriver Wilhelm Scharp att dessa visavi Forell fientliga, "förtyskade svenskättlingar" på ett kuppliknande sätt hade skrivit in sig i församlingen. Enligt Scharp ska de svenska brunskjortornas handlingar haft stöd från det tyska propagandaministeriet.²⁶⁹

Genom det svenska utrikesdepartementets arkiv kan vi följa en av de turer som svenska nationalsocialister 1935 utsatte Victoriaförsamlingen, dess kyrkoherde och den svenske ärkebiskopen för. Upphovet till konflikten var de hjälpbehövande Berlinsvenskars situation. Erling Eidem hade undertecknat ett upprop i svensk press med vädjan om gåvor för nämnda sociala ändamål. Att appellen orsakade ett ramaskri visar hur genompolitiserad tillvaron i 1930-talets Berlin kunde vara. De svenska nationalsocialisterna i Berlin protesterade mot den Tysklandsbild som det av ärkebiskopen signerade uppropet ansågs förmedla. Kretsens angrepp på Svenska kyrkans primas backades upp av NSDAP:s organ *Völkischer Beobachter* och *Der Angriff*.²⁷⁰

Som ett led i serien av missnöjesyttringar ordnades i Berlin ett protestmöte till vilket ett 50-tal svenskar slöt upp. Mötet arrangerades, under falsk flagg, av Svenska nationalsocialistiska partiets lokalavdelning i Berlin. Enligt en rapport till UD av Einar af Wirséns hand förnekade gruppen av nationalsocialister att det förekom nöd bland Berlinsvenskarna. Regimens socialpolitik samt bidrag från NSDAP:s vinterinsamling påstods tillgodose de arbetslösa och fattiga svenskarnas behov. Den svenske ärkebiskopen skulle således ha farit

²⁶⁵ Birger Forell, "Årsberättelse över verksamheten 1936", VSS.

²⁶⁶ Birger Forell, "Årsberättelse över verksamheten 1937", VSS.

²⁶⁷ Redaktionell text i Birger Forell, "Årsberättelsen över verksamheten 1938", i Ekdahl (red), 137.

²⁶⁸ Jansson, 150.

²⁶⁹ Scharp, 32.

²⁷⁰ "Angrepp på Ärkebiskop Eidem i tysk press", rapport till utrikesministern från Einar af Wirséns, daterad 9/11 1935, *Utrikesdepartementets arkiv* (fortsättningsvis UDA).

med osanning i sitt i tidningspressen publicerade upprop. Vid mötet uttalades att ”alla svenskar, vilka vore bosatta i Berlin, vore Tyskland tack skyldiga och ett beteende från deras sida, som kunde giva anledning till hets, vore förkastligt”.²⁷¹ Den främsta måltavlan för denna salva torde ha varit Birger Forell.

Det verkliga skälet till vädjan om ekonomiska bidrag skulle enligt den nationalsocialistiska protestyttringen ha varit Victoriaförsamlingens dåliga finanser. Mötets initiativtagare och huvudtalare, C.R. Jörgensen, framförde anklagelsen att pengar som samlats in till hjälpbehövande hade använts för att täcka förvaltningskostnader. Birger Forell var inte närvarande vid protestmötet, däremot två andra svenska präster: Erik Perwe och Ingemar Lindstam. Den sistnämnde opponerade sig mot Jörgensens med fleras ideologiskt betingade bild av den sociala situationen inom svensk-kolonin. Utifrån personliga erfarenheter vittnade Lindstam om förekomsten av nöd och behovet av hjälp från hemlandet.²⁷² I ett till UD-rapporten kompletterande brev ger af Wirsén en kortfattad upplysning om C.R. Jörgensen. Denne hade disputerat i Tyskland, var svensk reservofficer och försörjde sig genom en agentur för nyhetsfotografier. Den svenske ministern karakteriserar honom som en rättshaveristisk natur.²⁷³ Wirséns skrivelse lämnades från utrikesdepartementet vidare till Erling Eidem, vilken i ett mycket kortfattat svarsbrev till utrikesminister Christian Günther framhåller att bakom angreppet på Victoriaförsamlingen och honom själv låg en härva av ”intriger”.²⁷⁴

Efter protestmötet och skildringarna av detsamma i den nationalsocialistiska pressen hänvände sig kyrkorådet i Victoriaförsamlingen till Einar af Wirsén. Rådet presenterade räkenskaper för att korrigera den bild av församlingens ekonomi som hade spridits av Jörgensen. En begäran till den svenske ministern om att försöka få rättelser införda i de medier som uppmärksammat protestmötet framfördes. I ett memorandum påpekades att endast en mycket liten del av den svenska kolonins medlemmar hade varit närvarande på mötet. Med stöd i dessa uppgifter uppvaktade af Wirsén huvudredaktören för *Völkischer Beobachter*, den nationalsocialistiske ideologen Alfred Rosenberg.²⁷⁵

I den svenska pressen fick tumultet kring ärkebiskopens upprop för de nödlidande Berlinsvenskarna ett visst efterspel. Vilhelm Scharps samlingar rymmer en kopia på en replik till Jörgensen som Birger Forell hade skrivit efter att den förstnämnde i ett inlägg i

²⁷¹ ”Angrepp på Ärkebiskop Eidem i tysk press”, UDA.

²⁷² Ibid. Den på mötet närvarande prästen Erik Perwe hade på hemmaplan attackerats av svenska nationalsocialister till följd av sitt engagemang för utsatta judar. En svensk nazipublikation beskrev Perwe som en ”marxistkrypande prästrock”. Se Perwe, *Livräddaren*, 34 f. Citat från 34. *Livräddaren* är en omarbetad version av Johan Perwes tidigare utgivna bok *Bombprästen*.

²⁷³ Brev från Einar af Wirsén till Christian Günther, 9/11 1935, UDA.

²⁷⁴ Brev från Erling Eidem till Christian Günther, 18/11 1935, UDA.

²⁷⁵ Brev från Einar af Wirsén till Christian Günther, 16/11 1935, UDA. Av ett brev från beskickningen i Berlin framgår att Deutsches Nachriterbüro distribuerat en notis baserad på en i Victoriaförsamlingen antagen resolution om det av Jörgensen ordnade protestmötet och om i tysk press spridna uppgifter. Vare sig *Völkischer Beobachter* eller *Der Angriff* hade emellertid låtit införa notisen. Se brev från KA Dahlgren till utrikesrådet Henriksson, 28/11 1935, UDA.

februari 1936 hade framträtt som företrädare ”för oppositionen” i Victoriaförsamlingen. I detta debattinlägg hade han kritiserat kyrkoherden för onödiga utgifter och bristande förvaltningskultur. I sin gensaga framhöll Forell:

Insändaren som tycks veta att det är lättare att utspridda onda rykten än goda upprepar nu [...] sitt påstående från i höstas, att kyrkorådet under föregående år skulle använt ”de för de nödlidande svenskarna i Berlin i Sverige insamlade medlen för kyrkans upprätthållande och underhåll”. Denna oerhörda beskyllning anser sig insändaren kunna framställa utan bevis [...]. Jag ber därför få upprepa min gensaga från i höstas, att de medel som i Sverige insamlats till våra nödlidande landsmän i Berlin odelat tillfallit dessa [...].²⁷⁶

Enligt redogörelsen för verksamhetsåret 1936 hade de sedan två år pågående konflikterna med den nationalsocialistiska kretsen haft det goda med sig att gemenskapen inom församlingsmajoriteten hade stärkts. Mot den så kallade oppositionen ska åtskillig ”indignation” ha riktats. Enligt kyrkoherden hade Jörgensens initiativ inte förmått orsaka den av Eidem marknadsförda insamlingen skada. Tvärtom överträffade resultatet förväntningarna.²⁷⁷

Ett särskilt kapitel i det tyska diktaturväldet handlar om nationalsocialisternas strävanden att göra den evangeliska kyrkan till en del av sitt maskineri. Den så kallade kyrkokampen (se kapitlet Om detta må jag berätta) bidrog till att många exilsvenskar hade svårt att finna sig till rätta i den nya tidens Tyskland och vände sig till Forell med begäran om själavårdssamtal.²⁷⁸ Kyrkokampen gjorde Birger Forell till en dubbelarbetare. För Eivind Berggrav redogör han i oktober 1933 för målkonflikten som han dagligen lever med: att å ena sidan lägga kraft och möda på att upplysa omvärlden om mot kyrkorna och enskilda kristna riktade förföljelser, och att å den andra sidan vara den svenska kolonins andlige ledare.²⁷⁹

Kontakterna med de oppositionella inom den evangeliska kyrkan gjorde omgående avtryck i försändelser till släkten i hemlandet. För Stina Löfgren berättar Calise 1933 att företrädare för oppositionen inom den evangeliska kyrkan – ”bekännelsefolket” – hade varit samlade till kvällste i kyrkoherdeparets bostad.²⁸⁰ Om förvandlingen av familjehemmet till en fristad för människor som under svåra omständigheter sökte lyda Gud mer än människor har Birger Forell berättat: ”Mina tyska kolleger, som i de flesta fall tillhörde

²⁷⁶ Birger Forell, ”Genmäle i Jörgensenaffären”, VSS. Det framgår inte av Forells genmäle i vilken eller vilka tidningar Jörgensens insändare hade varit införd.

²⁷⁷ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS. Den svenske ministern i Berlin uppgav dock till UD att angreppen på Eidem i den nationalsocialistiska pressen i åtminstone ett fall hade orsakat insamlingen skada. Se brev från Einar af Wirsén till Christian Günther, 16/11 1935 UDA.

²⁷⁸ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

²⁷⁹ Brev från Birger Forell till Eivind Berggrav, 24/10 1933, NBE.

²⁸⁰ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 10/9 1933, JS.

Bekännelsekyrkan, kallade svenska prästgården för ”oasen i stenöknen [...] vi kom under dessa kyrkokampens år att dras i händelsernas virvel på ett sätt, som man i en normal fredlig tid knappast kan räkna med.”²⁸¹

Regimens raspolitik utgjorde en stor psykisk belastning för de delar av svenskkolonin som inte delade den nationalsocialistiska ideologins ideal. I 1936 års verksamhetsberättelse framhåller Forell att behandlingen av judarna i Tredje riket har bidragit till ökningen av de själavärdande samtalen. Många församlingsbor mådde dåligt av den hatfulla retoriken och av scener som de hade tvingats bevittna.²⁸² Relevansen för den vardagliga kyrkliga verksamheten i Victoriaförsamlingen av judefrågan finns dokumenterad i så måtto att Forell i några årsberättelser noterar att så kallade icke-ariet har döpts och konfirmerats av honom. År 1940 fick Forell förrätta begravning av en församlingen tillhörig kvinna av judisk etnicitet som i förtvivlan över raspolitiken inte hade sett någon annan utväg än att ta sitt liv.²⁸³

Den semitiska befolkningen utgjorde ett icke obetydligt inslag bland Berlins inbyggare och i huvudstadens offentliga rum. Under Weimartiden hade många judar haft framträdande positioner inom det intellektuella och konstnärliga livet. Till huvudstadens historia under åren 1933–1945 hör att fler judar räddades till livet här än någon annanstans i Tyskland. Många Berlinbor utförde modiga handlingar, inte minst genom att bereda förföljda möjligheten att hålla sig gömda.²⁸⁴ I detta mönster av civil olydnad och humaniärt motstånd i Berlin mot regimen passar Birger Forell och hans efterträdare i Victoriaförsamlingen Erik Perwe mycket väl in. Heribert Jansson skriver att Forell omedelbart engagerades av judefrågan och försökte vara till hjälp på alla tänkbara sätt. Bland annat lät han inreda utrymmen på prästgårdens vind som kunde fungera som temporära gömställen för judar och andra eftersökta personer.²⁸⁵

Som framgått uttrycker sig Birger Forell som regel med försiktighet eller omskrivningar då han i årsberättelserna kommer in på den påverkan som den nationalsocialistiska regimen politik hade på svensk-kolonin i Berlin. Men när det gäller judepolitiken kan han inte hålla tillbaka vare sig sin förtvivlan över hjälplösheten eller sin vrede över de pågående grymheterna:

²⁸¹ Birger Forell citerad efter ”Söderblom ledde Forell in på ekumenikens väg”, i *Borås Tidning*, 24/9 1953.

²⁸² Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1936”, VSS.

²⁸³ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1938”, i Ekdahl (red). Perwe, *Livräddaren*, 363, not 5, påpekar att bruket av det av nationalsocialisterna använda och för stigmatisering avsedda begreppet ”icke-ariet” spred sig även till kretsar som gjorde motstånd mot nazismen och/eller arbetade för att rädda judiska liv.

²⁸⁴ Moorhouse, 12. Om judars offentliga positioner under Weimartiden, se t.ex. Weitz 58.

²⁸⁵ Jansson, 150 och Ögren, 20.

En tidvis mycket betungande uppgift har det varit att söka hjälpa och trösta de många s.k. icke-ariet, som på grund av släktskap med svenskar eller av andra skäl sökt sig till den svenske prästen. Även bibelord kunna bli fattiga när man står inför en så bottenlös nöd, som dessa människor befinna sig i. [---] Betungande har det varit att så litet kunna göra för dessa arma. [---] Deras egna landsmän kunna ju knappast taga emot sådana hjälpsökande (icke-ariet) utan risk att förlora ställning och dagligt bröd. Deras lott är ofattbar för en människa som ännu lever kvar i ett rättssamhälle som vårt. Vilken avgrund av mänsklig förtvivlan och hopplöshet, som här uppenbarar sig för prästen. Och vilka hittills okända former för sadism och ondskefull lystnad att plåga försvarslösa!²⁸⁶

Omgående efter det att nationalsocialisterna hade intagit taburetterna påbörjades ett flöde av hjälpbehövande människor till Svenska kyrkan. I takt med att förföljelserna trappades upp i Berlin ökade trycket på främmande länders legationer, däribland Sveriges. Allt fler människor som fruktade för sina liv vädjade till diplomatiska representanter om hjälp. Situationen påverkade också Victoriaförsamlingen.²⁸⁷ Hemkommen från en period i Berlin håller Erik Perwe 1939 i Norrköping ett föredrag med rubriken ”Synpunkter i flyktingfrågan”. Han omvittnar att stora hopar av judar för närvarande söker sig till en vid Victoriaförsamlingen inrättad hjälpbyrå i hopp om att kunna lämna Tyskland.²⁸⁸

Tillsammans med Erik Perwe och missionsdirektören Birger Pernow väcker Birger Forell på sent 1930-tal frågan om att upprätta av så kallade transitläger i Sverige, i vilka judiska flyktingar skulle kunna upprätthålla sig i väntan på tillstånd att få emigrera till bland annat USA. I trakten av Hässleholm gjordes verklighet av denna idé om genomgångsläger.²⁸⁹ Forell var också aktiv i arbetet med att ordna uppehållstillstånd i Sverige för judiska ungdomar som bekände sig till kristen tro. Under tre års tid (1938–1940) kom 137 pojkar och flickor på den vägen till Sverige.²⁹⁰

På många av dem som sökte sig till Victoriaförsamlingen i hopp om hjälp från den uppfinningsrike kyrkoherden lär vi som tidigare framhållits aldrig få några namn. Vi får heller aldrig någon fullständig bild av vilka olika kanaler Forell använde sig i räddningsarbetet och vilka personer han samarbetade med. I en biografi över Zarah Leander framhåller Beatrice Arnborg att den i Svenska församlingen relativt frekvent förekommande divan hade kontakter med tyska motståndsmän. Uppgiften är intresseväckande inte minst av det skälet att den strider mot en vittspridd bild av den svenska stjärnan som en nazivänlig gestalt. Beatrice Arnborg citerar i sammanhanget ett påstående som Jonas

²⁸⁶ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1940”, VSS.

²⁸⁷ Perwe, *Livräddaren*, 41.

²⁸⁸ *Ibid.*, 45.

²⁸⁹ *Ibid.*, 44.

²⁹⁰ *Ibid.*, 47.

Hedborg framfört i en bok utgiven av Sveriges Släktforskarförbund: ”Nu vet vi att Zarah och prästen vid svenska beskickningen i Berlin hade smugglat ut ett tresiffrigt antal [judar].” Arnborg har emellertid gått tillbaka i källan som Hedborg stöder sig på utan att hitta någon referens till Forell i densamma.²⁹¹

Dock finns det ett antal mera konkreta, och mindre spekulativa, uppgifter om Forells både lyckosamma och misslyckade insatser för att rädda liv. Till de historier som gjorde honom förkrossad hör familjen Kleppers öde. Den kristne författaren Jochen Klepper – som i Forells ögon utgjorde en värdig representant för det humanistiska Tyskland – hade varit aktiv i samtal över konfessionella gränser som ägde rum i den svenska prästbostaden.²⁹² Klepper var gift med en judisk kvinna som hade barn från ett tidigare äktenskap. Makarna Klepper var oskiljaktiga och bundna till varandra inte enbart genom äktenskapslöften, utan också av en överenskommelse om att gemensamt lämna jordelivet när allt hopp var ute. Efter att ha lagt ner mycken möda på kontakter med svenska myndigheter lyckades Forell till slut utverka ett inresetillstånd till Sverige för Jochen Klepper och hans familj. Sorgspelet fulländades emellertid av att de hunnit begå kollektivt självmord innan Forell fått möjlighet att framföra den glada nyheten.²⁹³

Långt senare skrev Forell: ”Mina vänner och jag som gjorde förtvivlade försök den gången att få över hela familjen till Sverige, kommer intill våra livs slut aldrig helt att komma över att våra hjälpförsök var förgäves och att vi inte kunde förhindra den tragiska utgången.”²⁹⁴ Efter att ha mottagit dödsbudet gjorde Birger Forell en framstött till ärkebiskop Erling Eidem med avsikt att förmå denne att påverka den svenska regeringen att göra sitt yttersta för att rädda judiska liv.²⁹⁵ Till ärkebiskopen beklagade sig Forell över att de erfarenheter som han hade byggt upp under tretton års tid i Berlin vägde så lätt och att hans varningar för att judarnas situation hade förvärrats inte tagits på tillräckligt allvar.²⁹⁶

Sedan kristallnattens år hade Forell vid upprepade tillfällen gjort insatser för att fästa det andliga och världsliga ledarskapets uppmärksamhet på antisemitismens alltmera fasansfulla verkningar. I en 1939 daterad skrivelse pekar han på ”det masselände, som judeförföljelserna frambesvurit” i Tyskland.²⁹⁷ Dryga två och ett halvt år senare redogör den svenska legationen i Berlin för information som erhållits från Birger Forell om att

²⁹¹ Arnborg, 266. Arnborg återger också en från denna boks författare per telefon förmedlad uppgift om att han inte funnit någonting i Forells efterlämnade papper som tyder på ett samarbete mellan Leander och Forell med mål att rädda hotade liv.

²⁹² Jakob Kronika, *Midt i Fjendens lejr: Slesvigske dagboksblade fra Hitler-krigens Berlin* (Köpenhamn, Gyldendal, 1966), 136 f.

²⁹³ En ingående skidring av turerna rörande familjen Klepper finns i Johan Perwe, *Livräddaren*, 78–84. Se också Kronika, 136 f samt Jansson, 150.

²⁹⁴ Birger Forell citerad efter Koenigswald, 155 f.

²⁹⁵ Koenigswald, 155.

²⁹⁶ Perwe, *Livräddaren*, 84.

²⁹⁷ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1938”, i Ekdahl (red), 133.

massdeportationer av judar hade ägt rum natten mellan den 17 och 18 oktober. Dessa datum rullade de första i Berlin med människoliv lastade vagnarna mot utrotningslägren. Enligt Forells rapport handlade det om dryga 1000-talet judar.²⁹⁸ Han hade sedan tidigare till Svenska kyrkans primas rapporterat om de eutanasiätgärder som nationalsocialisterna riktade mot föregivet mindervärdiga människor, däribland psykiskt och kroniskt sjuka personer.²⁹⁹ Bara ett par år efter det att Birger Forell gått ur tiden uppmärksammades i tysk television de räddningsinsatser som han och Erik Perwe hade utfört med den svenska Victoriaförsamlingen som bas.³⁰⁰

Under sin tid i Berlin fick kyrkoherdeparet uppleva nästan tre krigså. Den som regel väl underrättade Birger Forell hade tillsammans med en krets av utlandssvenskar i månadsskiftet augusti-september 1939 vakat kring radion för att invänta uppgifter om att väpnade strider med Polen hade inletts.³⁰¹ Efter att krigsutbrottet på morgonen 1 september hade proklamerats präglades Berlin av en märklig stillhet. Kontrasten kunde knappast ha varit mera påtaglig till stämningarna 1914, då jublande folkmassor i huvudstaden hade mottagit beskedet att kejsarrikets Tyskland befann sig i krig. Berlinbor som hade upplevt tragedier under åren 1914–1918 frågade sig i september 1939 om de skulle behöva bevittna ännu ett krig mellan stormakterna.³⁰² En snarlik, teologiskt vinklad fråga hade ställts av Forell 1938 då han med anledning av den tilltagande oron på den europeiska scenen skrev: ”Skola vi förskonas från att på nytt störtas in i ett storkrigs alla faser eller måste *vår generation* på nytt pröva detta gissels hårda slag för att komma till besinning?”³⁰³

Två dagar efter krigsutbrottet firades högmässa i Victoriaförsamlingen, i stort sett alla platser var besatta. De talrika utlandssvenskarna hade kommit till kyrkan för att i evangeliet och hemlandets psalmer finna tröst och söka hopp om en annan framtid än det totala krigets. Också de närmast följande söndagarna var Svenska kyrkan i Berlin betydligt mera välbesökt än genomsnittligt. Ett mönster för de kommande åren avtecknade sig härmed, vid besked om nya krigshandlingar strömmade ovanligt många församlingsbor till sitt eget kyrkorum. För Victoriaförsamlingen fick krigsutbrottet omgående följder. Drygt en fjärdedel av invånarna i den svenska kolonin valde att lämna Tyskland. Även familjer där de vuxna bestämde sig för att trots allt stanna kvar i Berlin skickade hem barn och ungdomar till Sverige. Församlingen tvingades på grund av otillräckligt underlag kraftigt inskränka barn- och ungdomsverksamheten.³⁰⁴

²⁹⁸ Perwe, *Livräddaren*, 66 f.

²⁹⁹ Perwe, ”Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945”, 163.

³⁰⁰ Herman Schlyter, ”Flyktingprästen”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 25/1 1961. Erik Perwes insatser för att rädda judar har uppmärksammats av bland andra Leonard Gross, *The Last Jews in Berlin* (New York, Caroll & Graf, 1999).

³⁰¹ ”Sverige kan göra mer för hemkomna utlandssvenskar”, *Borås Tidning*, 26/10 1945.

³⁰² Moorhouse, 29–35.

³⁰³ Birger Forell, Årsberättelse över verksamheten 1938”, i Ekdahl (red), 139.

³⁰⁴ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1939”, VSS.

Till en början märkte Berlinborna inte i någon högre utsträckning av att landet befann sig i krig, utöver att de utsattes för regimens propaganda. Ett faktum påverkade emellertid omedelbart vardagslivet – mörkläggningen av staden. Genom en våg av information och hot om påföljder vid regelbrott lyckades myndigheterna åstadkomma ett kompakt mörker i Berlin på kvälls- och nattid, med syfte att försvara för fientliga luftangrepp.³⁰⁵ Det var under dessa omständigheter besvärligt att arrangera aktiviteter på kvällstid. Den för svenskolonin i allmänhet och för kyrkoherden i synnerhet mest avgörande förändringen under den första krigstiden var att kontakterna med hemlandet försvårades. Till konsekvenserna av krigsutbrottet hörde också en tilltagande själslig nöd och nervositet bland församlingsborna.³⁰⁶

I augusti 1940 började ”främmande fåglar” söka sig in över huvudstaden och droppa sin dödliga last. I likhet med vad som varit fallet vid krigsutbrottet så ledde de inleda bombanfallen till en ökning av antalet mässbesökare. Personer som kyrkoherden aldrig tidigare hade sett infann sig i bänkarna. Den ökade oron för det egna och andras liv var tydligt märkbar.³⁰⁷ Hemma i Sverige följde Erland Forell nervöst utvecklingen genom tidningarna. I mars 1941 skrev han vid ett par tillfällen till Birger med anledning av de tilltagande flygangreppen. Fadern lät sig inte lugnas av försäkringar om att prästbostaden på grund av sitt avskilda läge inte löpte någon större risk att drabbas av de från himlen fallande pjäserna.³⁰⁸

När Birger Forell summerade året 1941 kunde han konstatera att verksamheten i församlingen på det hela taget hade klarat sig ”märkvärdigt” väl under rådande omständigheter: ”Endast i mars, april och sept. hade vi mera kännbara luftangrepp”. Forells huvudsakliga verksamhet var förlagd till Berlin, men det tillhörde hans skyldigheter att några gånger om året bereda landsmän i andra delar av Tyskland möjlighet till att delta i svenska gudstjänster. Under sina resor år 1941 förmärkte han att Hannover och andra väster om Berlin liggande städer i högre utsträckning än Berlin hade drabbats av luftangreppen. Inte bara ruiner och uppgifter om evakueringar, utan också tröttheten i människoansikten bar vittnesbörd om bombplanens härjningar. I Köln tvingades Forell själv ner i skyddsrummet och fick fullfölja arbetet med att förbereda sig för söndagens gudstjänstfirande under jord.³⁰⁹ Redan 1940 hade delar av den svenska skolan i Berlin evakuerats och församlingens barn gudstjänster ställts in. Också familjen Forell splittrades temporärt till följd av bombningarna av Berlin. Det finns ett, de allvarliga omständigheterna till

³⁰⁵ Moorhouse, 49 ff.

³⁰⁶ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1939”, VSS.

³⁰⁷ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1940”, VSS.

³⁰⁸ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 13/3 och 27/3 1941, JS.

³⁰⁹ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1941”, VSS.

trots, sött brev från Urban till moster Stina, i vilket den 11-årige pojken skriver: ”Jag evakueras med mina skolkamrater men varje lördag och söndag träffar jag min mamma.”³¹⁰

I juletid 1940 gavs Birger Forell möjlighet att i radio vända sig till hemlandet. I en betraktelse på annandagen uttrycker han sin tacksamhet över att ha kunnat fira jul både i hemmet och i församlingen utan att alltför märkbart störas av det pågående kriget. För en dedikerad vän av det tyska folket innebar det en stor anspänning att Tredje rikets trupper rullade in i land efter land. I denna prövningens stund kom Forells kärlek till det tyska andelivet till sin rätt. I radion talade han om gåvorna från Martin Luther, Johann Sebastian Bach och ”många andra andens stormän”. Han ville påminna sina landsmän om existensen av ett annat Tyskland än stridsvagnarnas och bombplanens: ”I denna ofredens tid tillkommer det oss [...] att ej [...] glömma den tacksamhetsskuld, i vilken vi äro förbundna med vårt tyska broderfolk, som under många släktled på många livets områden och icke minst på religionens och det andliga livets skänkt oss oskattbara värden.”³¹¹ Det tyska andelivet hotades emellertid av den totalitära samhällsordningen. Till de röster som hade varnat för att en seger för brunskjortorna skulle innebära en kulturell katastrof hörde Thomas Mann. Han önskade sig att ”det högre, bättre, man vågar säga verkliga München” skulle mobiliseras mot den nationalsocialistiska framfarten.³¹²

Om krigsutbrottet 1939 var den första stora prövningen för Berlinborna och inledningen av de brittiska luftangreppen över staden 1940 den andra, så var krigsförklaringen mot Sovjetunionen 1941 den tredje. Det massiva tyska angreppet på partnern i den 1939 ingångna Molotov-Ribbentroppakten försatte många Berlinare i chock. I stort sett utan undantag skulle stadens fyra miljoner invånare personligen beröras av historiens dittills största militära operation. Eftersom bolsjevismen sedan NSDAP:s grundade utpekats som en huvudfiende fanns det samtidigt en relativ stor förståelse bland befolkningen för detta drag från Hitler, i jämförelse med som varit fallet vid anfall på andra länder.³¹³

Inom den svenska kolonin hade särskilt angreppen på Danmark och Norge 9 april 1940 orsakat vrede och förstärkt konflikterna i blandäktenskapen. Svenskor och svenskar gifta med en tysk make respektive maka ställde sig frågan: ”Hur skall jag kunna tåla, när man försvarar något som är uppenbart brottsligt?”³¹⁴ I Victoriaförsamlingen förbereddes vid tiden för krigsförklaringen 1941 det traditionella midsommarfirandet i kyrkans park för fullt. På grund av nyheterna om den nya front som öppnats i världskriget ställdes

³¹⁰ Brev från Urban Forell till Stina Löfgren, 27/10 1941, JS. Om evakueringen av den svenska skolan, se Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1940”, VSS.

³¹¹ Birger Forell, ”Julhälsning Annandag jul 1940”, VSS.

³¹² Nordin, *Hitlers München*, 234.

³¹³ Moorhouse, 86 ff.

³¹⁴ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1940”, VSS. Moorhouse, 73, skriver att många Berlinare var skakade över anfallet på de bägge skandinaviska länderna, vilka i deras ögon vare sig var fiender till Tyskland eller utgjorde något hot mot landet.

firandet emellertid in på initiativ av den svenske ministern Arvid Richert.³¹⁵ Den svenska kolonin drabbades omgående av förluster i form av släckta människoliv till följd av stridigheterna i öster, ett par svenskor som ingått äktenskap med tyska män blev ”krigsänkor”. En tidigare konfirmand till Forell, som bytt sitt svenska medborgarskap till ett tyskt, stupade också under ett av de första krigsåren.³¹⁶

Från tiden för övergången mellan 1930- och 1940-talet kan allt fler tecken förmärkas av att musten är på väg att sugas ut ur makarna Forell. I brev avsänt vintern 1941 skriver Calise till system Stina att hon är dödstrött, kraften är så ringa att hon ibland kommer på sig själv att sluddra. Arbetsbelastningen i kombination med den av flygbombningarna störda sömnen får henne att fråga sig hur länge hon ska orka.³¹⁷ Ett år tidigare hade Birger Forell anförtrott till Erik Perwe att hans tankar mer och mer rörde sig i riktning mot en återflytt till Sverige. I ett brev framhåller den förre att han är lättad över att familjen under tiotalet dagar i rad fått sova i fred, utan att få nattron störd av ”främmande fåglar”. Med en morsk jargong som Forell då och då faller in i berättar han för Perwe att både han själv och Urban – två ättlingar till karolinerna – tar bombanfallen med ro. Också Calise sägs hålla modet uppe, även om hon är påtagligt trött.³¹⁸

Det fanns åtminstone en aspekt av kriget som drabbade Berlins kvinnor hårdare än männen: Det ständiga köandet efter livsmedel och uppgiften att med de förhatliga ransoneringskupongerna hålla ett hushåll med mat. Berlinarna försökte på olika sätt kringgå de av myndigheterna bestämda begränsningarna, genom affärer på den svarta marknaden, illegal matjakt på landsbygden och förfalskningar av kuponger. Alla former av missbruk straffades, inte sällan skoningslöst.³¹⁹ I en ögonblicksbild från krigets Berlin berättar Birger Forell att en medlem av den svenska kolonin till följd av fusk med ransoneringskuponger hade dömts till sex års fängelse.³²⁰

Årsberättelsen för verksamheten i Victoriaförsamlingen 1941 blir den sista som Forell skriver. Under arbetet med korrekturet fick han besked om att regeringen hade utnämnt honom till kyrkoherde i Borås Caroli församling. Den första lyckönskningen telegramledes kom från fadern och en av Birgers bröder. I ett brev avfattat några dagar senare skriver Erland Forell: ”Med vilken glädje jag mottog rapporten om din utnämning [...] kan du ju själv förstå”. Tjänsten som varit den unge Birgers önskedröm, hade blivit till en utdragen mardröm för den åldrade Erland. Nu kändes luften hemma i Hälsingland

³¹⁵ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1941”, VSS.

³¹⁶ Ibid samt ”Bland svenskar i Tyskland i krig och fred”, i *Borås Tidning* 27/3 1943.

³¹⁷ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 27/10 1940, JS.

³¹⁸ Brev från Birger Forell till Erik Perwe, 4/12 1940, VSS. Jfr Brev från Birger Forell till Erling Eidem 2/3 1937, ESS, i vilket den svenske legationspastorn tar det med upphöjt lugn att angrepp mot honom för att vara judevän kan vara på väg in i nazipressen.

³¹⁹ Moorhouse, 98 ff.

³²⁰ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1941”, VSS.

lättare att andas, tiden av orolig väntan på besked om den yngste sonen och dennes familj i Berlin gick äntligen mot sitt slut.³²¹ För den inom kyrkorna verksamma oppositionen var emellertid nyheten om Birger Forells förestående återflytt till Sverige ingen god sådan. Till dem som beklagade att Bekännelsekyrkans bäste svenske vän lämnade Tyskland hörde Dietrich Bonhoeffer.³²²

Arvet från Forell kom att föras vidare och i några avseenden intensifieras av Erik Perwe. Inofficiellt skedde en överlämning mellan de båda prästerna i augusti 1942. Forell uppdaterade då Perwe om den politiska utvecklingen och gav den tillträdande kyrkoherden information om vilka personer i svenskkolonin, på legationen och bland Forells tyska kontakter som han kunde dra nytta av. Värdet av dessa muntliga dragningar kan knappast överskattas då skriftliga instruktioner av säkerhetsskäl var omöjliga att ge.³²³ Till de kontakter som gick i arv från Forell till Perwe hörde den danske prästen Helge Blauenfeldt. Denne hade varit stationerad i Berlin nästan lika länge som Forell och utgjorde en viktig erfarenhetsbank för Perwe.³²⁴

Att bryta upp från ett sargat, plågat men också älskat Berlin var inte lätt för familjen Forell. Birger och Calise hade önskat sig att ta farväl av staden och de många vännerna under helt andra omständigheter. Som så ofta annars vid situationer av anspänning påverkade den förestående hemfärden den av humörsvägningar präglade Calise negativt. Till Stina Löfgren skriver hon: ”Den här sista tiden har varit förskräcklig, fysiskt och psykiskt, jag vet ju inte vad som har varit värst. Att riva upp allt med rötterna på detta sätt under sådana här tider, det är ingen småsak. Mitt nervsystem är alldeles i olag och jag måste ta sömnmedel varje kväll för att kunna sova.”³²⁵ Till påfrestningarna hörde att familjen under en månads tid levde i ett skal tömt på sitt innehåll. Allt bohag hade packats och sänts till Sverige.³²⁶ Det är lätt att föreställa sig att nervpåfrestningarna gjorde sig gällande med särskild kraft i de av tomhet ekande och om ett förestående uppbrott ständigt påminnande rummen. Calise plågades också av att det rådde osäkerheter kring Urbans kommande skolgång i Sverige. Hon kände sig motarbetad och kunde fara ut i affekt: En ”bestialisk oginhet” hade visats familjen inför återkomsten till Sverige. Systemen Stina fick sina slängar av skopan med ovet.³²⁷

I Gustaf Ögrens bok *Bland krigsfångar och flyktningbönder* återges ett uttalande av Urban Forell om att det aldrig blivit klarlagt varför hans far lämnade Berlin.³²⁸ Genom

³²¹ Brev från Erland Forell till Birger Forell, 18/2 1942, JS.

³²² Ryman, *Brobyggarkyrka: Svenska kyrkans engagemang i utrikesfrågor* (Skellefteå, Artos, 2010), 172 och Perwe, ”Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945”, 165.

³²³ Perwe, *Livräddaren*, 49.

³²⁴ *Ibid.*, 188 f.

³²⁵ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 27/7 1945, JS.

³²⁶ *Ibid.*

³²⁷ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 10/3 1942.

³²⁸ Ögren, 43

sekundärlitteratur såväl som historiskt återblickande reportage i massmedierna cirkulerar en bild enligt vilken den svenske legationspastorn till följd av sina åsikter och handlingar tvingades hem av den nationalsocialistiska maktapparaten.³²⁹ En till denna föreställning angränsande uppfattning – att Forell blivit beordrad av den svenska beskickningen att återvända till hemlandet eftersom denna inte längre tyckte sig kunna garantera hans säkerhet – har dementerats av Arvid Richert.³³⁰

Påståendet att det förelåg ett akut hot mot Birger Forells liv från Gestapos sida har aldrig kunnat beläggas. Som framgått gjorde han från och med åtminstone vintern 1940 ansträngningar för att hitta en tjänst i Sverige. Om han själv eller med honom förtrogna personer uppfattat att hans liv var i fara, är det svårt att tro att han skulle ha blivit kvar i Berlin ytterligare nästan två års tid. Belastningen som orsakats av det sena tjugotalets ekonomiska depression, kyrkostriden, den nationalsocialistiska terrorn, de tilltagande judeförföljelserna samt inte minst det nya storkriget hade kring 1940 på allvar börjat ta ut sin rätt.³³¹ För *Borås Tidning* har Birger Forell berättat: ”Efter de hårda krigsåren 1939–42 kändes det självfallet som något underbart och nära nog ofattligt att bli försatt till en prästgård och församling här hemma.”³³² Det kan inte uteslutas att en mer eller mindre konkret hotbild mot Forell var en del av en samlad bedömning om det angelägna i att återvända till Sverige, men uppbrottet från Berlin torde ha varit mer sammansatt än så.

³²⁹ Se t.ex. Björn Ryman, *Lutherhjälpens första 50 år* (Stockholm, Verbum, 1997), 45 och Lisa Lund, ”Svensk hjälpinsats hyllas i Berlin”, i *Dagens Nyheter*, 26/3, 2018.

³³⁰ Ögren, 43.

³³¹ Forells danske kollega Helge Blauenfeldt, som vistats i Berlin nästan lika länge som Forell, valde att lämna Berlin 1944 för att skydda sitt eget och övriga familjemedlemmars liv från de intensifierade bombräderna över den tyska huvudstaden. Se Perwe, *Livräddaren*, 189.

³³² ”Söderblom ledde Forell in på ekumenikens väg”, i *Borås Tidning*, 24/9 1953. Om det öde som drabbade människorna i den svenska kolonin berättade Birger Forell i anslutning till krigsslutet att ”hela den svenska församlingen i Berlin är praktiskt taget utplånad, alla äro utbombade”. Av sju medlemmar i kyrkorådet hade fem blivit bostadslösa. Se ”Sverige kan göra mer för hemkomna utlandssvenskar”, *Borås Tidning*, 26/10 1945

3 Om detta må jag berätta

Dramatiseringen av den amerikanske journalisten William Shirers möten med nationalsocialismens Tyskland i filmen *The Nightmare Years* har en effektfull öppningsscen. Den vetgirige Shirer ger sig under en tågfärd ut på ett undersökande reportage – vägled av känslan av att något inte är som det borde vara. Den sista vagnen i tågsetet visar sig vara en fångtransport. Bakom ett med galler försett fönster finner han tre av regimen internerade och förtvylade lutheraner, samvetsfångar i Hitlertyskland.³³³ Shirer konfronteras i denna ögonblicksbild med en verklighet som i hög grad fyllde Birger Forells dagar och nätter under tolv års tid. Ett av de första uttrycken för att den svenske legationspastorn engagerar sig mot övergrepp och förtryck finner vi i ett brev daterat 20 oktober 1933. För Eivind Berggrav redogör Forell för samtal i Berlin som han är involverad i. Dessa diskussioner handlar om åtgärder som kan vidtas i och utanför Tyskland för att bistå kristna som förföljs till följd av sin tro.³³⁴

Nationalsocialismens seger innebar med idéhistorikern Svante Nordins ord att ”det Tyskland som världen känt sedan Fredrik den stores dagar – en normal europeisk stat med en kultur, ett rättssystem, och ett styrelseskick som inte påfallande skilde sig från det övriga Europas – hade försvunnit och ersatts av någonting fullständigt annorlunda.”³³⁵ Birger Forell visar tidigt medvetenhet om att den nationalsocialistiska revolutionen syftar till att skapa en form av diktatur som sträcker sig väsentligen längre i sina maktanspråk än despotier i det förflutna. Denna nya samhällsform beskriver Forell med begreppet totalstaten. Han klargör att det totalitära systemets härskarvilja och kontrollbehov omfattar inte endast det offentliga livets institutioner utan ”individens hela tillvaro och väsen”.³³⁶ Den svenske pastorn i Berlin har med andra ord skarp blick för det fenomen som den amerikanska filosofen Hannah Arendt senare skulle dissekera i sina analyser av nationalsocialismen och sovjetkommunismen.³³⁷

Totalstaten härskade över människan under dag som natt, dess inflytande gick så djupt som till hennes undermedvetna. Den tidigare i framställningen omnämnda Charlotte Beradt nedtecknade under perioden 1933–1939 ett stort antal för henne återgivna

³³³ Anthony Page, *The Nightmare Years*, filmatisering (Scanbox, 1989). William Shirer skildrar sitt möte med Tredje riket i *Dagbok från Berlin: En radioreporters anteckningar och kommentarer* (Stockholm, Natur och Kultur, 1941). Shirer är mest känd i egenskap av författare till bästsäljaren i fyra delar; *Tredje rikets uppgång och fall: Det nazistiska Tysklands historia* (Stockholm, Forum, 1961–1962).

³³⁴ Brev från Birger Forell till Eivind Berggrav, 20/10 1933, NBF. Forell kom att i Victoriaförsamlingen bygga upp ett annex till Bekännelsekyrkans hjälpnätverk Kirchlichen Hilfestelle für Evangelische Nichtarier. Se Johan Perwe, *Bombprästen: Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget* (Stockholm, Carlsson, 2006), 36.

³³⁵ Nordin, *Hitlers München*, 238.

³³⁶ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”, i *Svenska Dagbladet*, 2/7 1933. I brev till en av sina utländska kontakter skriver Birger Forell: ”a real totalitarian state is a new thing in history, not to be compared with Frederick Rex, Napoleon or somebody else of the autocrats of the past”. Se Brev från Birger Forell till Herbert Dunelm, 17/10 1936, NBF.

³³⁷ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York, Schocken Books, 2004), först publicerad 1951.

drömmar. I inledningskapitlet till sin senare utgivna bok *Drömmen i Tredje riket* skriver hon om den totala undersåtens liv: ”Den ledande nazist som sade att man i Tredje riket endast hade ett privatliv i sömnen underskattade Tredje rikets möjligheter.”³³⁸ Också under dygnets mörka timmar präglades de under Hitler lydande tyskarnas liv av ”det totala herraväldets strukturella psykologi”.³³⁹

Bland de av Charlotte Beradt återgivna drömmarna finns också vittnesbörd om hur kyrkostriden spökade under nattens timmar. En blivande sjuksköterska plågades av nattligen återkommande scener i vilka hon inte fick ta sin examen, detta till följd av sina sympatier för Bekännelsekyrkan.³⁴⁰ Birger Forell ger i *Svenska Dagbladet* 1933 röst åt tyskar som ”med bävan” ställer sig frågan om vilket utrymme som kommer att finnas för kristendom och kyrka i en totalitär samhällsmodell.³⁴¹ Ett drygt år senare, i samband med installationen av den av Hitler tillsatte riksbiskopen Ludvig Müller, konstaterar Forell att den tyska protestantismen befinner sig i ett nödtillstånd som saknar historisk motsvarighet.³⁴² De evangeliska kyrkorna i Tyskland har underordnats en med polisiära metoder och regelrätt terror arbetande ”våldsregim”.³⁴³

Under åren 1933–1942 återkommer Forell i korrespondens, föredrag såväl som i tidnings- och tidskriftsartiklar gång på gång till budskapet om präster som har blivit utsatta för statsabsolutismens repressionsmaskineri. 1937, då attackerna mot kyrkorna åter tilltagit efter den tid av relativ stiltje som hade präglat olympiadåret 1936, ger Forell en utförlig skildring av den totalitära statens ansträngningar för att skrämja människor till underkastelse och kringssära vad som återstår av civilsamhällets oberoende plattformar:

Den nya våg av häktningar och av polisingripanden av annat slag, som med varje vecka stigit i höjden, började i maj och har i september nått så högt, att man räknar med att under de sista tre månaderna mer än 400 häktningar sammantaget företagits [...] på evangelisk sida. [...] Under maj och juni upptogs även en energisk förföljelse mot de studenter som trots utfärdat förbud åhört de teologiska föreläsningar, som anordnats av Bekännelsekyrkan som komplettering till universitetsutbildningen. [...] Den 25 juni utfärdade kyrkominister Kerrl en synnerligen ingripande förordning, varigenom [...] statliga finansutskott tillsattes för kyrkan med så vidsträckt fullmakter, att kyrkans hela organisation därigenom kommer under statens fullständiga kontroll.³⁴⁴

³³⁸ Beradt, 21.

³³⁹ Ibid, 19.

³⁴⁰ Ibid, 148.

³⁴¹ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”.

³⁴² Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934, 134. Samtliga Forells artiklar i *Kristen Gemenskap* publicerades anonymt.

³⁴³ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–nov. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934, 181.

³⁴⁴ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 143 f.

Utifrån denna situation gör Forell den pessimistiska bedömningen att de delar av den protestantiska kyrkan som söker upprätthålla självständighet visavi den nationalsocialistiska maktapparaten är på väg att drivas in i ett katakombliknande tillstånd.³⁴⁵

I det stora populärhistoriska intresse som idag omger Tredje riket har förföljda präster ingen framträdande plats. Hetsjakten på för regimen misshagliga grupper förknippas i första hand med judeutrotningen och i andra hand med mot romer, homosexuella och andra minoriteter riktad terror. I det tidiga 1930-talets Sverige var emellertid kraftmätningen mellan den nationalsocialistiska partiapparaten och oppositionen mot rörelsens kyrkopolitik ett stort ämne. Inte bara i vissa kyrkliga kretsar, utan också bland framträdande publicister, sågs försöken att iklädda kyrkorna en nationalsocialistisk skrud som ett av de främsta uttrycken för den revolutionära nyordningen i Tyskland.³⁴⁶ Med sin placering i skådeplatsens centrum blev Birger Forell på tidigt 1930-tal en efterfrågad person. Man såg honom gärna som föredragshållare på prästmöten i Sverige.³⁴⁷ Av journalister på hemmaplan såväl som bland utrikeskorrespondenter i Berlin uppvaktades han med förfrågningar om intervjuer och om att skriva artiklar.³⁴⁸ Efter det nationalsocialistiska maktövertagandet blev relationen mellan Forell och svenska medier betydligt mera invecklad. En av de journalister som var utsända till Berlin, Arvid Fredborg, har avgivit ett vittnesmål om hur Forell uppfattades av några av de tidningsmän som var på plats i den tyska huvudstaden och om hur de förhöll sig till honom:

Det fanns en tämligen betydande svensk koloni i Berlin [...]. Dess sammanhållande länk var kyrkoherde Birger Forell. [...] Att han framförallt höll kontakt med de protestantiska kyrkomännen visste alla. Ibland talade han om skakande förhållanden för mig. Men mina kollegor och jag ville inte ytterligare komplicera Forells redan ytterst känsliga ställning och lämnade honom därför – motvilligt – i fred.³⁴⁹

Utifrån negativa erfarenheter av att förekomma i dagspressens spalter blev Forell succesivt mer och mer restriktiv med att ge sin syn på händelserna i Tredje riket.³⁵⁰ Sin största

³⁴⁵ Ibid, 147.

³⁴⁶ Sundeen, *Andelivets agitator*, 401 ff. En av de kulturprofiler som intresserade sig för kyrkostriden var Torsten Fogelqvist. Birger Forell bidrog aktivt till att hålla Fogelqvist informerad om händelseutvecklingen. Se Scharp, 82. Fogelqvists tidningsartiklar om kyrkostriden belyses i Ingmar Lundkvist, *Kulturprosten: Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare* (Stockholm, Carlsons, 2005), 250 ff.

³⁴⁷ Birger Forell höll föredrag i Göteborg, Linköping och Uppsala om "Nationalsocialismen och den evangeliska kyrkan i Tyskland". Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 3/10 och 18/11 1932, EES.

³⁴⁸ Christer Jäderlund, "Kulturkamp av gigantiska mått: Svenske Berlinpastorn om kyrkostriden i Tyskland", i *Stockholms-Tidningen*, 19/1 1934. Birger Forell publicerade 1933 tre understreckare i *Svenska Dagbladet* om förhållandet mellan kyrka och stat och om nyhedniska trosyttringar.

³⁴⁹ Arvid Fredborg, *Destination: Berlin* (Stockholm, Norstedts, 1985), 293.

³⁵⁰ I början av 1934 efterfrågar SvD genom Gustaf Stridsberg – som spelar en roll i den svenska antinazismens historia – texter av Forell. Till följd av reaktioner i spåren på Christer Jäderlunds i ovanstående not omnämnda intervju, ville emellertid den svenske legationspastorn inte längre skylta med sitt namn i svenska tidningar. Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 30/1 1934, EES. Forells motvilja mot journalistkontakter framkommer också i brev från denne till Erling Eidem, 4/4 respektive 21/4 1933, EES. Om Gustaf Stridsbergs antinazism, se Bokholm, passim.

och viktigaste informationsinsats, som samtidigt var en kritisk granskning av den totalitära samhällsmodellen, gjorde Forell därför under anonymitetens mantel. Med början 1934 skrev han osignerade kvartalsrapporter under rubriken ”Den tyska kyrkostriden” i den ekumeniska tidskriften *Kristen Gemenskap*.³⁵¹

Svenska kyrkans man i Berlin såg det som en skyldighet inför Gud, den europeiska kristenheten och sitt eget samvete att göra allt vad som stod i hans makt för att sprida kännedom om kyrkornas situation under den bruna revolutionen.³⁵² Birger Forell använde sig för dessa syften både av krönikor och korrespondens till delar av sitt stora internationella nätverk. Den viktigaste kanalen gick till den svenske ärkebiskopen. Kyrkohistorikern Birgitta Brodd karakteriserar Forell som Erling ”Eidems främste informatör”. Hon skriver att de svenska församlingarna i Tysklands och Englands huvudstäder utvecklades till upplysningscentraler under 1930- och 1940-talen. Kyrkoherdarna i dessa bägge metropoler hade i egenskap av legationspastorer löpande förbindelser med den övriga svenska diplomatiska representationen.³⁵³ Forells betydelse som budbärare om motstånd i Tredje riket begränsade sig inte att företräda oppositionella kretsar inom kyrkorna. I Stockholm sammanträffade han vid flera tillfällen med den brittiske pressattachen Peter Tennant, bland annat framförde den svenske legationspastorn upplysningar om att det grodde ett missnöje med Hitler och med kriget inom den tyska armén.³⁵⁴

Kyrkostriden har för Forell två huvuddimensioner: Dels kampen mellan nationalsocialismen och delar av de tyska kyrkorna om den organiserade kristendomens frihetsgrader och övergripande lojaliteter. Dels antagonismen och envigen inom den evangeliska kyrkan mellan de tyskkristna, samlade i frontorganisationen Deutsche Christen, och den oppositionella trosrörelse som gick under namnet Bekännelsekyrkan (men alltså inte var en egen kyrka). Forell speglade också vad som hände inom den tredje konfessionen och återverkningar härav på kyrkostriden. Med den tredje konfessionen avsågs ett konglomerat av nyhedniska grupperingar som utgav sig för att erbjuda en i förhållande till den judisk/orientalska kristendomen alternativ, genuint germansk, religiositet.³⁵⁵ Eftersom det inte bara mellan utan också inom samtliga här nämnda aktörer i kyrkostriden –

³⁵¹ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 172. I ett brev till Forell i slutet av 1936 tar redaktören för *Kristen Gemenskap*, Nils Karlström upp frågan om hur länge den löpande publiceringen av underrättelser om kyrkostriden ska fortgå. Se brev från Nils Karlström till Birger Forell, 29/11 1936, NBF. Nils Karlström skriver om Forell och andra kristna antinazister i *Kyrkan och nazismen: Ekumeniska aktioner mot nazismen 1933–34* (Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1976).

³⁵² Se t.ex. Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 27/6 1933 och 25/11 1933, EES.

³⁵³ Birgitta Brodd, *Ärkebiskop Erling Eidem under kyrkostrid och världskrig: En studie av förhållningsättet till Tyskland under andra världskriget med beaktande av de svensk-engelska kyrkorelationerna 1933 – 1945 belyst genom tre utrikesdepartement* (Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 2017), 227 ff.

³⁵⁴ Erik Carlsson, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* (Lund, Lund University Press, 1998), 90.

³⁵⁵ En av Birger Forells understreckare handlar om den tyska nyhedendomen. Se Birger Forell, ”Den tredje konfessionen i tredje riket”, i *Svenska Dagbladet*, 8/10 1933.

nazistpartiet, katolska kyrkan, Deutsche Christen, Bekännelsekyrkan och tredje konfessionen – pågick maktkamper och åsiktsslitningar är det en vittförgrenad bild av tros- och kulturkampen i Tyskland som ges i Forells artiklar.

Birger Forells rapporter om tillståndet för den evangeliska och den katolska kyrkan i Tredje riket utgör en provkarta på inslag i en totalitär och antikristen statstyps tyrannirepertoar. Hans skildring av den nazistiska despotin är ett engagerat vittnesbörd om försöken att påtvinga den evangeliska kyrkan führerprincipen och den genom bland annat arierparagrafen institutionaliserade rasideologin.³⁵⁶ Han skriver om tillslag mot kristna tidningar och tryckerier, tillsättningar av prästtjänster och teologiska lärostolar med partiknektar, beslagtagna herdabrev, gatumobbar som stör gudstjänster samt förbud mot att samla in kollekter för vissa ändamål. Särskild uppmärksamhet ägnar Forell åt nationalsocialismens kamp för att undergräva de katolska och protestantiska ungdomsorganisationerna. Hitler och hans män eftersträvade en strömlinjeformning av det uppväxande släktet, detta skulle förverkligas inom ramen för partikontrollerade massorganisationer.³⁵⁷ Forell sätter den nationalsocialistiska strävan efter att andligen förstatliga ungdomen i perspektiv av retorik om att den tyska kulturens grundval utgörs av blodet och rasen.³⁵⁸ Helt ovana var de tyska kyrkorna inte av att bli ifrågasatta från politiskt håll. Också under Weimarrepublikens tid hade mot barn- och ungdomsfostran riktade antikonfessionella framstötter skett. Men den nationalsocialistiska staten hade andra verktyg än den demokratiska att sätta i arbete.³⁵⁹

Sviten av initierade rapporter från Tyskland i *Kristen Gemenskap* uppmärksammades 1943 i *Svenska Dagbladet* av Karl-Gustaf Hildebrand. Utan att röja att krönikornas upphovsman var Birger Forell skrev Hildebrand om en ”sensationell [...] journalistisk insats”, vilken i kraft av sin författares vidsträckta kunskaper torde sakna motstycke även internationellt.³⁶⁰ Till det som gör Forells skildring uppseendeväckande hör inte minst de svåra villkor under vilka hans texter tillkommit. Att få fram information i ett slutet

³⁵⁶ Arierparagrafen stadgade att ingen person av judisk etnicitet skulle få inneha offentliga tjänster, tillämpat på den evangeliska kyrkan skulle en bekännande kristen som klassades som jude inte kunna vara präst och i en mera långtgående tolkning inte kunna tillhöra en kristen församling. Se t.ex. Rolf Nygren, ”Rasfrågan i 1933 års tyska kyrkobekännelser”, i Dag Blanck m.fl. (red), *Migration och mångfald: Essäer om kulturkontakt och migrationsfrågor tillägnade Harald Runblom* (Uppsala, Centrum för multietnisk forskning, 1999), 36 f. Rolf Nygren visar i sin undersökning att ett antal efter nationalsocialisternas maktövertagande tillkomna bekännelsebärande texter inom den evangeliska kyrkan eftertryckligt avvisar tillämpningen av rastänkandet på kyrkan och på hennes läroämbe.

³⁵⁷ Frågan om den tyska ungdomens fostran är ett återkommande tema i Birger Forells krönikor om den tyska kyrkostriden. Forell beskriver det biträde som riksbiskop Müller gett till Hitlerjugends monopolisering av ungdomen som en ”fruktansvärd förbrytelse”. Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 21/12 1933, Erling Eidems samling (Fortsättningsvis förkortat EES), *Landsarkivet i Uppsala*.

³⁵⁸ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935, 149.

³⁵⁹ Initiativ togs efter första världskriget för att avskaffa de konfessionella skolorna i Preussen. Styrkan i motståndet från katolskt håll tvang dock de kristendomskritiska politikerna att slå till reträtt. För det katolska Zentrumpartiet var frågan om föräldrarnas rätt att bestämma över barnens uppföstran av stor vikt. Se Mommsen, 63 f.

³⁶⁰ Karl-Gustaf Hildebrand, ”En kristen världskrönika”, i *Svenska Dagbladet*, 14/3 1943.

samhälle präglat av propaganda, censur och den hemliga statspolisens arbete var i sig en bedrift, att förmedla dessa uppgifter till en icke-totalitär omvärld därtill en akt av mod. Arvid Fredborg beskriver Forell ”som en man med sällsynt kurage, som om gjorde sitt land ovärderliga tjänster, på samma gång som hans stöd till flyktingar, sjuka och svaga var en mänsklig gärning av stort mått”.³⁶¹

Det finns skäl att tala om vissa paralleller mellan Birger Forells antinazistiska upplysningsgärning och det arbete som Michael Bourdeaux under 1970- och 1980-talen bedrev vid Keston College för att sprida kunskap om förhållandena för kristna och kyrkor under den marxist-leninistiska regimen i Sovjetunionen. Hit hör tron på kraften i det skrivna ordet, vikten av att samla in dokumentation samt uppfattningen av att ha tilldelats en av Gud pålagd plikt att bistå pinade bröder och systrar.³⁶²

Den som följer Forells bevarade korrespondens får snart klart för sig att han hade uppgiftslämnare i flertalet av de teologiska och politiska läger som står i centrum för hans ”världshistoriska reportage”. Forell hade under studierna i Tyskland 1919–1920 lagt grunden till ett omfattande nätverk. Samtidigt hade han fått tillfälle att närmare lära känna olika trosriktningar.³⁶³ Till de vittförgrenade kontakterna bidrog inte minst vänskapen med Rudolf Otto och involveringen i dennes planer på att skapa ett världsomfattande och allreligiöst freds- och försoningsförbund.³⁶⁴

Att Birger Forell lyssnade aktivt på företrädare för andra synsätt än det egna bidrog till rikedom i infallsvinklar på kyrkostriden. Han var också kapabel till att teckna nyanseerade och inkännande porträtt av åsiktsmotståndare. Detta faktum är särskilt påtagligt när det gäller den nyhedniska rörelsen. Av betydelse var Forells personliga vänskap med den intellektuella förgrundsgestalten bland de tysktroende – indologen Wilhelm Hauer – och det intresse för tros- och samhällsliv i Indien som de hade gemensamt. Forell skriver i Svenska Dagbladet 1933 om professor Hauers livsresa:

Fem år tjänstgjorde han som missionär i Indien. 'Han gick ut för att omvända andra, men kom själv omvänd tillbaka', som någon yttrat om honom. Hans omvändelse bestod [...] däruti, att han [...] i konfrontationen med de främmande religionernas bekännare förlorade tron på kristendomens absolutet. [...] *Om hans oerhört starka religiösa förankring kan ingen som mött honom vara i tvivelsmål.*³⁶⁵ [Min kursivering].

³⁶¹ Fredborg, *Destination: Berlin*, 293.

³⁶² Michael Bourdeaux, *Sannerligen uppstånden: Lektioner i tro från Sovjetunionen* (Uppsala, Pro Veritate, 1985) innefattar ett kortare självbiografiskt avsnitt, 15–24.

³⁶³ Ögren, 14 skriver om ”Forells öppna sinne för andra trosriktningar och religioner”.

³⁶⁴ Några år innan Birger Forell påbörjade sin tjänstgöring i Victoriaförsamlingen i Berlin deltog han som resesällskap och assistent åt Rudolf Otto på en forskningsresa med Indien som huvudsakligt resmål. Sina upplevelser skildrade Forell i *Från Ceylon till Himalaya* (Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1929). Om relationen mellan Forell och Otto, se Ögren, 15 ff och Koenigswald, passim.

³⁶⁵ Birger Forell, ”Den tredje konfessionen i tredje riket”.

Relationen till Hauer var så stark att Forell ådrog sig ärkebiskop Erling Eidems ogillande genom att diskutera förekomsten av en intressegemenskap mellan Bekännelsekyrkan och de under Hauers ledning stående tysktroende i kampen för religionsfrihet i Tyskland.³⁶⁶

Birger Forells studieår i det av sviterna efter första världskriget lidande Tyskland får sägas vara huvudsälet till att han kunde förena fördomanden av terrorn och rättslösheten i nationalsocialismens Tyskland med en förstående attityd till att enskilda människor i hopp om en nationell pånyttfödelse hade låtit teckna sina namn i NSDAP:s medlemsrullor.³⁶⁷ När bataljonerna av brunskjortor hade börjat härja fritt skrev Forell att de pågående excesserna måste bedömas i perspektiv av att ”det är ett djupt olyckligt folk som kämpar en förtvivlans kamp att avskaka fjättrarna från Versailles och [...] i denna kamp slår blint om sig”. Segermakterna i kriget 1914–1918 har sin avgjorda skuld i tillskapandet av ”förutsättningar för nationalsocialisternas hejdlösa framfart”.³⁶⁸

Ett begrepp som Birger Forell genomgående använder för att fånga utvecklingen av kyrkostriden är fronter. Han ordar om den tysk-kristna fronten, bekännelsefronten etcetera. Detta ingår i ett språkligt mönster till vilket också ord som stridsläge, stridsmetod och vapenarsenal hör. Vi har åtminstone två skäl att observera dessa uttryck. Dels avspelar ordvalen i Forells framställningar i någon mån den militariserade – till stora delar bokstavligen i uniform skrudade – offentlighet som utgör ramen för hans berättelse. Dels säger uttrycket något om Forells informationsinhämtnings- och framställningsteknik. Likt en krigsreporter på plats följer han truppernas rörelser och ger en så pass detaljerad inblick i skeendet som endast en fysisk närvaro medger. I korrespondensen förmedlar Forell uppgifter om resor som han företar runt om i Tyskland för att fånga händelseutvecklingen i olika regioner, vilket ytterligare bidrar till mångsidigheten i framställningen.³⁶⁹

Den svenske legationspastorn tog med sina krönikor i *Kristen Gemenskap* på sig ett uppdrag som han ansåg att en till någon ledande svensk dagstidning knuten specialkorrespondent egentligen borde utföra.³⁷⁰ Forell beskriver för Eivind Berggrav hur hans tillvaro alltmer har kommit att fyllas av uppdraget att sammanställa en löpande historisk dokumentation: ”Det är för mig som att simma på en ocean att försöka hinna bearbeta den massa av material och upplysningar, som går genom mina händer. [...] Situationen är ju också sådan att det, som nu går förlorat svårligen kan återvinnas senare.”³⁷¹

³⁶⁶ Frågan om Hauer och religionsfriheten behandlas i brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 8/8 1933, NBF och brev från Birger Forell till Erling Eidem, 2/10 1933, EES. I brev till Erling Eidem, 4/11 1933, EES, synes Forell backa och skriver att han förstår ”Ärkebiskopens betänkligheter mot varje form av samgående med tredje konfessionen”.

³⁶⁷ Se till exempel Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938, 31.

³⁶⁸ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 4/4 1933, EES.

³⁶⁹ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 10/8 och 25/11 1933, EES samt brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 8/8 1933, NBF. Kringresande informationsinhämtning är den metod som Forell rekommenderar för präster i Svenska kyrkan, vilka vill orientera sig om situationen i Tyskland. Se t.ex. Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 30/1 1934, EES.

³⁷⁰ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 28/6 1933, EES.

³⁷¹ Brev från Birger Forell till Eivind Berggrav, 24/10 1933, NBF.

Den ”tysk-kristna fronten” porträtteras genomgående på ett negativt sätt av Birger Forell, vilket knappast är ägnat att förvåna med tanke på denna trosrörelses biologiska och synkretistiska karaktär. I ett 1932 antaget principprogram för Deutsche Christen heter det att den tysk-kristna gemenskapen ”betraktar ras, nation och nationell egenart såsom livsformer som Gud har skänkt och anförtrott oss”. Riktlinjerna innefattar vidare negation av kristen universalism, ett uttalande mot rasblandning, samt stadgande om folkets rätt att skydda sig mot ”oduglingar och mindervärdiga”.³⁷² Tonen mot Deutsche Christen angav Forell redan i samband med de riggade kyrkval som hölls i juli 1933, dessa präglades enligt honom av ”makalös” terror och ”oerhörda” övergrepp från den tysk-kristna sidan. Om organisationens av demagogi och äregirighet präglade ledning har han åtskilliga hårda ord att uttala. Likaså om präster med ”bildstormarnit”, vilka ”icke alltid tycks veta när de tala om Hitler och när de tala om Frälsaren”.³⁷³

Den svenske legationspastorn ser i de mest hårdföra grupperingarna inom det tysk-kristna lägret, de s.k Thüringen-kristna, en strömning som sätter nationalsocialismen över kristendomen och som betraktar den totalitära staten som högsta auktoritet i religiösa spörsmål. Någon avgörande skillnad mellan deras germaniserade kristendom och de utanför kyrkan stående tysktroendes hedniska förkunnelse är enligt Forell stundom svår att urskilja.³⁷⁴ I ett inlägg i dagspressen 1933 använder han uttrycket ”egenartad blodsteologi” för att karakterisera de tankegångar som har kanaliserats in i den evangeliska kyrkan och vars ursprung står att finna i nationalsocialistisk ideologi och mytologiska föreställningar om den germanska rasens naturliga religion.³⁷⁵

Birger Forell upprörs över ”konjunkturteologi”, ett uttryck som han i den katolske dogmatikern Karl Adams efterföljd använder om lärda män som av opportunistik har låtit sig översköjljas av tidandans vågor. Istället för att intellektuellt bistå Deutsche Christen, borde universitetens teologer agera väktare på muren i en tid då kristendomen grumlas med rasideologi.³⁷⁶ Han yttrar sig i korrespondensen kritiskt om svenska teologer/präster som har visat sympati för Deutsche Christen och den nazistiska kyrkopolitiken – bland dem liberalteologerna Herman Neander och Emanuel Linderholm. I synen på nationalsocialismen kom Forell och hans tidigare mentor Linderholm att stå på olika sidor.³⁷⁷

³⁷² Skrivningarna i riktlinjerna från 1932 för Deutsche Christen är återgivna efter Stig Jonasson, *Nazismen i dokument* (Stockholm, Prisma, 1990), 154.

³⁷³ Brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 8/8 1933, NBF. (Detta av kraftfulla fördömanden av Deutsche Christen präglade brev skrev Birger Forell i Sverige.)

³⁷⁴ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 148, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1934–jan. 1935”, i *Kristen Gemenskap* 1935, 39 samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 88 f.

³⁷⁵ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”.

³⁷⁶ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 25/11 1933, EES.

³⁷⁷ Se brev från Birger Forell till Erling Eidem, 17/7 1933, EES samt brev från Birger Forell till Natanael Beskow, 17/10 1936, NBF. Jarlert är i sin bok *Emanuel Linderholm som kyrkohistoriker* kritisk mot att den kyrkohistoriska forskningen ofta har förbiset förekomsten av en liberalteologiskt motiverad pronazism och på ett tendentiöst sätt förbundet Hitlersympatier med en konservativ teologisk hållning. Se Jarlert, 173. Rörande ställningstaganden inom Svenska kyrkan till nationalsocialismen, se också Gunnarsson.

Däremot är Forell inte utan medkänsla med de moderata element inom de tysk-kristnas led som kämpar i motvind för att fylla partiparollen ”positiv kristendom” med ett innehåll som är mera kristet än nyhedniskt.³⁷⁸

Enligt Birger Forell präglas delar av den tyska evangeliska kyrkan av en sådan karaktärsbrist, att det är begripligt att vissa protestanter söker sig i riktning mot Rom. På katolskt håll visas med hans ögon sett en annan medvetenhet om vad en kyrka är och ska vara i förhållande till staten.³⁷⁹ Under kyrkostridens tidiga dagar påtalar Forell för svensk publik att den evangeliska kyrkans utgångsläge var väsentligen sämre än den katolska kyrkans. Den senare kunde i kraft av sin internationella överbyggnad och mera samlade uppträdande bättre hävda sina intressen. Forell beklagar att man på lutherskt och kalvinskt håll inte hade ägt bättre förstånd än att avvisa Rudolf Ottos några år tidigare lanserade tanke på en evangelisk senat. Till en sådan sammanslutnings uppgifter skulle ha hört att föra den samlade protestantismens talan i tider av kris och kaos.³⁸⁰ I *Kristen Gemenskap* återkommer Forell gång på gång till den olyckliga splittringen mellan olika grupperingar inom Bekännelsekyrkan.³⁸¹

Från och med sin första publicerade krönika om kyrkostriden ställer Birger Forell den tysk-kristna kristendomsframställningen mot synsätt odlade bland för Bibel och bekännelse kämpande grupper bland tyska protestanter.³⁸² Han konstaterar att Deutsche Christen arbetar sig fram i det tyska folket med hjälp av den politiska maktapparatusens muskler, medan Prästernas nödförbund och den härur framvuxna Bekännelsekyrkan på alla tänkbara sätt får se sin handlingsfrihet kringskuren.³⁸³ I denna till yttre resurser sett ojämlika kamp är det dock enligt Forell den svagare parten som har större delen av kyrkfolket bakom sig. År 1937 skriver han: ”Med få undantag predika de tysk-kristna prästerna [...] för betydligt glesare åhörarskaror (sic!) än Bekännelsekyrkans präster.”³⁸⁴ En dimension av parti- och statsmaktens förstörelsearbete som Forell lägger särskilt stor vikt vid utgörs av frågor med bäring på utbildning och rekrytering av präster. Prästkanidater som uppvisar en i förhållande till en germaniserad kristendom oönskad trosprofil motarbetas av tysk-kristna intressen vid universiteten.³⁸⁵ I skrivningar om en hotande

³⁷⁸ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 148. Begreppet positiv kristendom lanseras i paragraf 24 i NSDAP:s partiprogram (1920) och lyder: ”Vi kräver frihet för alla religiösa bekännelser i landet för såvitt de inte sätter statens existens i fara eller är stötande för den germanska rasens känsla för sedlighet och moral. Partiet som sådant ansluter sig till en positiv kristendom utan att binda sig vid en viss konfession. Det bekämpar den judisk-materialistiska andan i och omkring oss [...]”. Jonasson, 154 ff, har i sin sammanställning av dokument rörande Tredje riket en sektion rubricerad ”Kyrka och religion” med textutdrag av relevans för kyrkostriden.

³⁷⁹ Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 25/11 1933, EES.

³⁸⁰ Birger Forell, ”Rikskyrka och riksbiskop”.

³⁸¹ Se t.ex. Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, 132 och ”Den tyska kyrkostriden: Krönika februari–maj 1936”, i *Kristen Gemenskap*, 1936, 91 f.

³⁸² Birger Forell, ”Den tyska kyrkans kris”, 82 ff.

³⁸³ Se t.ex. Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935, 96.

³⁸⁴ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1937”, 186, i *Kristen Gemenskap*, 1938.

³⁸⁵ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, 133, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935, 202, samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, 144.

prästbrist, till följd av sjunkande utbildningsvolym, kan Forell tyckas peka fram mot den till tyska krigsfångar riktade teologutbildning som han själv småningom skulle ta initiativ till i Storbritannien.³⁸⁶

Att Birger Forell i kyrkostriden har sin hemhörighet bland den krets som han brukar beskriva som den radikala falangen inom Bekännelsekyrkan, får kanske sitt tydligaste uttryck i ett brev till den anglikanske biskopen Herbert Dunelm i slutet av 1936. Forell skriver att den med Martin Niemöller förknippade delen av Bekännelsekyrkan ”utgör den enda sant kristna” grupperingen i dagens Tyskland. Niemöller har genomskådats den nationalsocialistiska retorikens budskap om positiv kristendom och vunnit insikten att denna föga har att göra med den riktiga läran om Jesus Kristus. Forell vittnar om sin beviselse på det lutherska blocket inom Bekännelsekyrkan, vilket enligt honom uppträdde som om det hade förläst sig på skrivningar om överheten i Romarbrevet. I sin ambition att demonstrera lojalitet med staten blundar dessa kyrkomän för det totalitära systemets i förhållande till andra samhällsordningar väsensskilda karaktär.³⁸⁷

En viktig, återkommande strävan i Birger Forells framställningar är att försvara Bekännelsekyrkan inför svensk publik. I polemik med budskap som Joseph Goebbels propagandamaskineri riktade till utlandet bestrider Forell att konflikten mellan kyrka och stat handlar om att den förra intervernerar i senares legitima sfär. I själva verket är det ju staten som har tagit sig rätt att ingripa i religiösa angelägenheter.³⁸⁸ Till den nationalsocialistiska propagandans stående nummer hörde också anklagelser mot kyrkorna för att splittra det tyska folket längs konfessionella linjer. På tyskkristet håll närdes tanken på att skapa en nationalkyrka som skulle samla alla religiösa yttringar under ett tak. Forell menar att föreställningen om en konfessionslös kristendom är motsägelsefull – en sådan företeelse skulle i själva verket utgöra en ny konfession.³⁸⁹

I Forells krönikor framförs uppfattningen att den nationalsocialistiska partiapparaten och staten främjar tredje konfessionens missionerande bland det tyska folket: ”Denna ’nya hedendom’ får utbreda sig fritt. I tidskrifter, föredrag, böcker och kurser, delvis t. o. m. i skolan, inom SA, SS och Hitlerjugend får denna nya religion vinna insteg, under det att kyrkan inte har någon möjlighet att sätta till motvärn.” För att underbygga dessa resonemang påvisar han att en rad katolska tidskrifter som har uttalat sig kritiskt om de tysktroende har drabbats av statens indragningssmakt.³⁹⁰ Forell pekar på ett inneboende

³⁸⁶ Om den hotande prästbristen, se Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, 144. Om prästutbildningen bland männen bakom taggräden, se Johan Sundeen, ”Ett nytt Tyskland på brittisk mark: Birger Forells arbete bland krigsfångar 1944–1948”, i Johnny Hagberg (red), *Skara stift 1000 år* (Skara, Skara stiftshistoriska sällskap, 2014), 209 f.

³⁸⁷ Brev från Birger Forell till Herbert Dunelm, 17/10 1936, NBF.

³⁸⁸ Se t.ex. Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 145 f och ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–sept. 1937”, 146.

³⁸⁹ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 85.

³⁹⁰ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1935”, 97.

ideologiskt samband mellan nationalsocialismen såsom politiskt fenomen och nyhedendomen som religiöst dito. Chauvinism och antisemitism är bärande beståndsdelar i dessa ömsesidigt befruktande strömningar.³⁹¹

I förhållande till den antipati som visas Deutsche Christen är bilden av den tredje konfessionen i krönikorna om kyrkostriden mindre entydig. Birger Forell framhåller att det i samtidens Tyskland inte finns en hednisk trosrörelse, utan att detta religiösa fenomen består av en rad schatteringar som skiljer sig åt till framtoning och uppträdande. Med samma sorts finurliga humor som Forells dagböcker ger rikliga uttryck för skriver han 1936 i *Kristen Gemenskap* att splittringen bland de tysktroende ”pågår med tysk grundlighet”.³⁹² De höga tankar om förgrundsfiguren Wilhelm Hauers person som Forell uttrycker i *Svenska Dagbladet* 1933 skymtar fram också i *Kristen Gemenskaps* spalter, till exempel heter det att dennes ädla personlighet inte tillåter honom att delta i de grövsta angreppen på de kristnas tro och frälsare. Efter några år av kulturkamp mellan kristendom och hedendom menar den svenske legationspastorn likväl att ”ett tungt ansvar” vilar på Hauers axlar. Denne hade banat vägen för antikristna krafter som han ”icke kunnat behärska”.³⁹³

Birger Forell skriver att delar av den nyhedniska rörelsen har kommit att domineras av element som befinner sig på samma låga andliga och intellektuella nivå som den kommunistiska gudlöshetspropagandan.³⁹⁴ Särskilt stötande är de angrepp som Hitlers bundsförvant från ölkällarkuppen, den pensionerade generalen Erich Ludendorff, riktar mot kristendomen i den 1936 distribuerade pamfletten *Das Grosse Entsetzen: Die Bibel nicht Gottes Wort*.³⁹⁵ De största hoten mot Tysklands ställning som kristet land representeras emellertid av Hitlerjugend, SA och SS samt nyhedniska ideologer i Hitlers omedelbara närhet med Alfred Rosenberg i spetsen.³⁹⁶ Rosenbergs bok *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* räknas som en av de viktigaste texterna i den nationalsocialistiska rörelsens ideologiproduktion. I förhållande till den i kyrkliga frågor mera återhållsamma *Mein Kampf* präglas *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* av hätskhet mot kristen tro. I synnerhet var den katolska kyrkan ett hatobjekt för Rosenberg.³⁹⁷

Birger Forell fäster skandinaviska läsares uppmärksamhet på de hot som riktas mot bekännelseförlämnade kristna i svartskjortornas publikation *Schwartzte Corps*. I detta organ

³⁹¹ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1934–febr. 1935”, 43.

³⁹² Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936” i *Kristen Gemenskap*, 1937, 203.

³⁹³ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika februari–maj 1936”, 93.

³⁹⁴ *Ibid.*

³⁹⁵ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936”, 202 f. Makarna Erich och Mathilde Ludendorff förfogade över ett eget förlag som distribuerade skrifter med politiskt-religiöst innehåll. Om makarna Ludendorffs betydelse för den nyhedniska rörelsen, se Karla Poewe, *New Religions and the Nazis* (New York, Routledge, 2006), 158–167.

³⁹⁶ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936”, 202 samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 145.

³⁹⁷ Nordin, *Hitlers München*, 229.

likväl som i antisemitismens flaggskepp *Der Stürmer* anklagas Bekännelsekyrkans män och kvinnor för att vara landsförrädare och att gå judiska intressens ärenden.³⁹⁸ Den svenske legationspastorn ser *Schwartze Corps* upphöjande av staten till religiöst kulturföremål som representativt för den kristendomsfientlighet som florerar inom partiets toppskikt. Han pekar på hur samma tendens kommer till uttryck i de riter som i SS:s regi utövas vid särskilda ordensborgar.³⁹⁹ I en av sina krönikor framhäver Forell en skildring av nazismens innersta väsen, signerad den finske skriftställaren Olavi Paavolainen. Denne har, skriver Forell, ”sökt tolka det tredje rikets hemlighet [...] genom att framställa nationalsocialismen såsom den första egentliga religion som uppstått i Europa”. Forell finner denna ansats vara mera beaktansvärd än synpunkter framförda av ”teologer, som i nationalsocialismen icke kunna se något annat än en social och ekonomisk frihetsrörelse”.⁴⁰⁰

1939 publiceras Birger Forells sista krönika om kyrkostriden i *Kristen Gemenskap*.⁴⁰¹ Att han betalade ett personligt pris för sin upplysnings- och motståndsgärning i form av överansträngning och vacklande hälsa, framgår med tydlighet av korrespondensen. Redan i slutet av 1933 beklagar Forell sig över att dygnets timmar är för få för att svara mot de många krav som kyrkans nödläge ställer honom inför. Också efter det att den anonyma rösten i *Kristen Gemenskap* har slutat tala står Forell i förbindelser med kyrkomän i Norden och Storbritannien för att ge dem aktuella upplysningar. 1942 skriver han de sista breven från Berlin till sin ”vördade Ärkebiskop och Broder”. I ett av dessa står följande rader om hur han tänker sig utgången av kyrkostriden att läsa: ”De antikristliga krafterna måste [...] tömma hela sitt förråd av vapen och ammunition i ständigt nya angrepp på Kristus och Hans kyrka, innan vi kunna skåda gryningen till en ny dag. Men den kommer!”⁴⁰²

³⁹⁸ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni–sept. 1935”, 147 samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938, 196.

³⁹⁹ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1936–febr. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937, 32 f samt ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938”, 27

⁴⁰⁰ Birger Forell, ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj 1937”, 86. Boken Forell refererar till är Olavi Paavolainen, *Som gäst i tredje riket. En rapsodi* (Stockholm, Natur och Kultur, 1937). Paavolainen, 6, skriver att hans intresse under sin vistelse i Hitlertyskland fångats särskilt av ”de antikristliga strömningarna”. Paavolainen ägnar sig åt dessa bland annat i kapitlet ”Vid den tyska kraftens heliga källa” (som fått sitt namn efter makarna Ludendorffs tidskrift *Am Heiligen Quell Deutscher Kraft*). Nordin, *Hitlers München*, 233, påpekar att den inom NSDAP förekommande strävan att formulera en ny, i föreställningar om en urgermansk forntid förankrad, religion var en integrerad del av den revolutionära ideologi som nationalsocialismen utgjorde.

⁴⁰¹ Det ligger nära till hands att anta att krigshotet och krigsutbrottet 1939 var huvudorsaken till att Forell slutade skriva sina kvartalsrapporter.

⁴⁰² Brev från Birger Forell till Erling Eidem, 19/5 1942, EES.

4 Ett nytt Tyskland på brittisk mark

I efterkrigstidens Europa har tre svenskar framför andra utmärkt sig genom internationella hjälp- och försoningsinsatser. Två av dessa namn – Dag Hammarskjölds och Folke Bernadottes – är allmänt bekanta. De har ofta uppmärksammats och prisats för sina insatser. Den tredje personen, Birger Forell, har emellertid fallit i glömska.⁴⁰³ För detta omdöme svarar den brittiske författaren Matthew Barry Sullivan. Han har skildrat de tyska krigsfångarnas verklighet i det förenade kungadömet i studien *Thresholds of peace* (1979). Sullivans iakttagelse står sig 38 år senare.

I en välfunnen beskrivning av Birger Forells liv heter det, att med honom var det så: ”att var han än blev ställd i livet, gjorde han sin post till ett centrum, där det skapades historia. Hans varma hjärta tillät honom inte att slå sig till ro, utan när en extraordinär uppgift var fullgjord, gick han utan stora ord och gester [...] över till nästa.”⁴⁰⁴ Som framgått lämnade Birger Forell, i ett uttröttat tillstånd, hösten 1942 det av kriget alltmer plågade Berlin bakom sig. Han tog farväl av den tyska huvudstaden i en bil, som var fullastad med hemliga handlingar som han förvarade åt den av nazisterna illa sedda Bekännelsekyrkan.⁴⁰⁵ Återkomsten till Sverige skedde i en känsla av förhöjd livskvalitet. För familjen Forell var det uppenbarligen en lättnad att få verka i ett fredens och frihetens land.⁴⁰⁶

Den rofyllda tillvaron i Sverige varade emellertid inte längre än knappa ett och ett halvt år. Våren 1944 hörsammade Birger Forell en vädjan från utlandet och gick därmed, med tiden som präst i Borås som mellanspel, ”från en extraordinär uppgift” till en annan. Det var en av nyckelgestalterna i Forells internationella kontaktnät, biskop George Bell i Chichester, som via Svenska kyrkans ärkebiskop Erling Eidem efterfrågade Forells tjänster. Närmare bestämt ville den framsynte brittiske kyrkoledaren anförtro den andliga och kulturella omsorgen om den växande skaran tyska krigsfångar i England till Forell. Att valet föll på denne, har satts i samband med tre faktorer. För det första hans goda språkkunskaper, för det andra den mångåriga erfarenheten av tyskt samhällsliv samt för det tredje hans kärlek till det tyska folket.⁴⁰⁷ Överfarten till England i april 1944 var för Birger Forell början på en period om fyra års tid under vilken han upprepade gånger inkom med tjänstledighetsansökningar. Sammanlagt var kyrkoherden under denna tid

⁴⁰³ Matthew Barry Sullivan, *Thresholds of Peace: Four Hundred Thousand German Prisoners and the People of Britain 1944–1948* (London, Hamish Hamilton, 1979), 74 f. Sullivan är inte ensam om att ställa samman namnen Folke Bernadotte och Birger Forell. Så gör även Herman Schlyter, *Svarita Sarah och andra gestalter* (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1963), 148. Han skriver att dessa två gestalter hör till de personer som med rätta kan beskrivas som ”moderna barmhärtiga samariter”.

⁴⁰⁴ Utsnitt ur minnesartikel i *Sonntagsblad* 27/7 1958 av Harald von Koenigswald, citerat och översatt i *IM: Inom europeisk mission: individuell människohjälp: rundbrev*, nummer 6/årgång 14.

⁴⁰⁵ Uppgiften att Birger Forell medförde Bekännelsekyrkans hemliga handlingar i ekipaget till Sverige, är hämtad från en intervju med Birgers son Urban. Se Mikael Hermansson, ”I skuggan av en far”, i *Borås Tidning*, 24/12 2005.

⁴⁰⁶ Rörande Forells upplevelse av att åter verka i Sverige, se Koenigswald, 164.

⁴⁰⁷ Klaus Loscher, *Studium und Alltag hinter Stacheldraht: Birger Forells Beitrag zum theologisch-pädagogischen Lehrbetrieb im Norton Camp/England 1945–1948* (Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1997), 287.

borta från sin församling inte färre än 37 månader, ett förhållande som inte passerade utan störningar på hemmaplan.⁴⁰⁸

Innan tillträdet fanns det ett problem som måste hanteras – Birger Forells kända antipatier visavi den nazistiska regim som ännu hade Tyskland i sitt grepp. Inom den internationella KFUM-rörelsen fanns en fruktan för att man på officiellt tyskt håll skulle reagera kraftigt mot utnämningen och till följd härav försvåra arbetet med allierade krigsfångar i Tyskland. Erling Eidem inskräppte därför att Forell i sin nya roll inte fick ge uttryck för vad som kunde uppfattas som antinazistisk propaganda.⁴⁰⁹ Den tyska misstänksamheten mot Forells person hade kommit till uttryck i att han ett par gånger under 1943 hade nekats inresetillstånd till Tredje riket.⁴¹⁰

Bortsett från i relationer med det officiella Tyskland, underlättades utövandet av det nya uppdraget av det namn som Birger Forell hade vunnit sig som motståndare till Hitlerdörets totalitära samhällsordning. Forell besatt i egenskap av antinazist ett betydande förtroendekapital både på brittisk och på svensk mark. I dessa geografiska rum fick han inte sällan föra medlidandets och folkförsoningens talan mot förakt, för att inte säga avsky, som i krigsslutets Europa växte sig allt starkare mot tyskar och tyska uttryck i allmänhet. Efter att ha tittat på en brittisk propagandafilm på bio en av de första dagarna i England gör Forell på kvällen en notering: ”Hat, hat, hat!”. Dessa tre ord skulle ofta återkomma i dagboken.⁴¹¹

Det var en spridd uppfattning att tyskarna inte förtjänade bättre än att framleva under knapphet och i isolering. I *Sunday Express* skrev krönikören John Gordon: ”The Germans in my view should be outlawed from the civilised world until the present generation of Germans is dead.”⁴¹² Birger Forell hade en ådra av fyndighet som kom till uttryck i slagkraftiga formuleringar, som samtidigt är belysande för hans tanke- och förhållningsätt. Om opinionsbildare som ville behandla tyskar utan urskiljning och barmhärtighet heter det sålunda: ”Ja, Tyskland är ett problem, men även de som tala om detta problem här äro ett stort problem.”⁴¹³ Villkoren för de tyska männen bakom taggtråden var särskilt påpassade av den brittiska pressen. Inte minst uppgifter om missförhållanden bland engelsmän i tysk fångenskap skapade ett opinionstryck mot vad som uppfattades som en alltför generös behandling av tyska krigsfångar.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Egon Åhman, *Bilder ur kyrkolivet i Borås under 1900-talet* (Borås, Borås kyrkliga samfällighet, 1985). 159 ff.

⁴⁰⁹ Koenigswald, 168.

⁴¹⁰ Perwe, *Livräddaren*, 130 och 367, not 15.

⁴¹¹ Birger Forell, Dagboksnotering, 21/4 1944, NBF.

⁴¹² Sullivan, 87.

⁴¹³ Birger Forell, Dagboksnotering, 23/6 1944, NBF.

⁴¹⁴ Sullivan, 75–85.

Under Birger Forells första månader i Storbritannien hade den brittiska lägerverksamheten ett relativt begränsat omfång. Så länge det fanns skäl att frukta en tysk invasion av engelskt territorium ville man inte ha mängder med tyskar internerade i landet. Tillfrångatagna soldater fördelades istället på andra delar av det brittiska imperiet/samväldet. Efter de allierades framgångar i Normandie sommaren 1944 kom den situationen att ändras drastiskt. Antalet fångar mångdubblades i rask takt och interneringslägren blev till ett påtagligt inslag i det brittiska samhällslivet.⁴¹⁵ Den närmast explosiva utvecklingen finns fångad i ett brev från Forell till Skarabiskopen Gustaf Ljunggren: ”Nu hinner man knappt hämta andan. Allt snurrar runt. [...] Jag har nu ungefär 30 sjukhus och 40 läger, men när Du läser detta, så kanske det är dubbelt så många.”⁴¹⁶ De tyska krigsfångarna var i stort behov av en terapeutisk, tröstande och inklämmande person att vända sig till. Birger Forells dagbok rymmer många hjärtskärande ögonblicksbilder och beskrivningar av grymma människooden, exempelvis skriver han om två män som till följd av allvarliga skador – två amputerade ben respektive förlorad syn – inte har vågat kontakta hemmet i Tyskland. Hur skulle de som krymplingar tas emot av hustru och barn?

Birger Forell lade ned betydande möda på att anförskaffa böcker, instrument, teaterrekvisita samt sportartiklar till krigsfångarna för att bryta tristess, motverka apati och fylla fångenskapens dagar med uppbyggliga aktiviteter. En annan uppgift som Forell pålade sig var att erbjuda internerna intellektuell stimulans genom bildande föredrag.⁴¹⁷ Till exempel föreläste han om teologen och filosofen Albert Schweitzer samt om den Indienresa som han själv hade genomfört som assistent till Rudolf Otto på sent 1920-tal. Utöver kunskapsförmedlingen som sådan, ville den svenske kyrkoherden genom sina anföranden i fånglägren ge sin bild av vilka livets viktigaste värden var.⁴¹⁸ Forell sammanfattade begreppsligt denna kulturella och religiösa verksamhet som omsorg om fångarnas ”andlig välfärd”.⁴¹⁹

I olika sammanhang höll Birger Forell anföranden och odlade kontakter med myndigheter och med opinionsbildare för att åstadkomma förbättringar av lägertillvarons vardag. Bland dem som han sammanträffade med återfanns Basil Kingsley Martin, ansvarig redaktör för tidskriften *The New Statesman* och enligt den svenske kyrkoherden ”den bäst informerade journalisten i London”.⁴²⁰ En viktig kontakt för Birger Forell var den flitige opinionsbildaren och bokförläggaren Victor Gollancz. I den förstnämndes dagböcker finns avtryck av samarbete med Gollancz. Bland annat verkade de tillsammans för att bryta de internerade tyskarnas ovisshet ifråga om hur länge repatrieringen skulle dröja.⁴²¹

⁴¹⁵ Koenigswald, 172 f.

⁴¹⁶ Birger Forells brev till Ljunggren citerat efter Ögren, 54.

⁴¹⁷ Koenigswald, passim och Ögren, passim.

⁴¹⁸ Koenigswald, 170.

⁴¹⁹ Birger Forell citerad efter Ögren, 66.

⁴²⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 8/5 1944, NBF.

⁴²¹ Birger Forell, Dagboksnotering 18/6 1946, NBF.

För att skapa mera gynnsamma förhållanden för krigsfångarna kritiserade Forell stundom engelska makthavare, vilket inte sågs med blida ögon. Vid ett möte på det brittiska War Office fick han veta att det inte ankom på honom, som var engelsmännens gäst, att offentligt yttra sig kritiskt om regering och myndigheter.⁴²²

Det av Birger Forell utförda arbetet bland de internerade tyskarna begränsade sig inte till att skänka tröst och tidsfördriv för stunden. Hos honom grodde, i likhet med hos den för sitt strategiska sinne kände biskop Bell, tankar på vad som skulle hända med Tyskland efter det nederlag som Europa väntade på. I motsats till den engelska tidningsvärldens blodhundar drevs Bell av tanken att återföra det tyska folket till den internationella gemenskapen. I hans och Forells framtidsbild hade krigsfångarna en bestämd plats. Runt om i England satt män internerade som skulle kunna få viktiga roller i återuppbyggnaden av Tyskland, som efter ett decennium av totalitärt styre och flera års allierade bombräder var sönderslaget till oigenkännlighet. Bakom stängslan runt om i England fanns med andra ord resurser för framtiden.⁴²³

En koncentrerad bild av målen för det integrations- och restaurationsförberedande arbete som Forell utförde i fånglägren, återfinns i ett brev från Hugo Cedergren, verksam vid KFUM:s krigsfångehjälp. Brevet tillställdes kyrkorådet i Caroli församling i akt och mening att frigöra Forell från tjänsten i Borås och därmed för fortsatt verksamhet på brittisk mark: ”Hans insats har icke endast kommit krigsfångarna direkt till godo utan har också sträckt sina verkningar till dessa krigsfångars hemländer. För uppbyggandet av ett nytt Europa är denna gärning förvisso av betydelse.” Det arbete som samhälls- och fredsarkitekten Forell bedrev syftade till byggandet av ett Tyskland på ”kristen och demokratisk grund”.⁴²⁴

En del i Birger Forells medvetna integrering av bildningssträvande och återuppbyggnadsarbete, var att skapa ökat medvetande om att det fanns ett annat Tyskland än det som hade talat genom maktens järnåvar och erövringskrigets gevärspipor. Han berättade om den tyska konsten, musiken och ”anden”, om vad dessa hade betytt för hans personliga utveckling.⁴²⁵ Här möter vi ett utflöde av Forells kärlek till den tyska kulturkretsen och dess historiska yttringar. Nationalsocialismens maktövertagande var en revolution som riktade sig mot ”det sanna Tyskland”.⁴²⁶ På tioårsdagen av de långa knivarnas natt konstaterar Forell att den verklighet han mötte i fånglägren var en av ”verkningarna av den regim som visade sitt verkliga ansikte den 30 juni” 1934.⁴²⁷

⁴²² Sullivan 183.

⁴²³ Ibid, 81.

⁴²⁴ Cedergren citerad efter Åhman, 161.

⁴²⁵ Birger Forell, Dagboksnotering 12/8 1944, NBF.

⁴²⁶ Sullivan, 80.

⁴²⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 30/6 1944, NBF.

Forells Englandsbaserade arbete för ett nytt Tyskland måste med nödvändighet ställas i relation till hans förståelse av nationalsocialismen. De bilder han förmedlade av ett tänkt efterkrigstyskland var en reaktion inte bara på nazismen som sådan utan också på vad som hade förorsakat rörelsens uppkomst och framgång. I ett föredrag ger han sin syn på vad som ytterst gjorde det möjligt för brunskjortorna att ta över i Tyskland: ”De ansvariga ledarna inom den nya rörelsen kunde bygga på ett par mycket fasta fundament, som hjälpte dem fram till makt och härlighet [...]: Den sekulariserade nutidsmänniskans andliga hemlöshet, och den skrämmande omfattning som denna hemlöshet hade tagit, inte bara i Tyskland utan i hela västerlandet.”⁴²⁸ Utifrån denna grundhållning var de viktigaste uppgifterna för återuppbyggnaden av Tyskland inte av materiell art, utan åtgärder för bryta den andliga nöden, visa broderskap och motverka tyskarnas isolering.⁴²⁹

Med sorg i rösten talar Birger Forell 1942 om hur svårt det var för många inom samhällets intelligentia och i kyrkans led på 1930-talet att inse att nationalsocialismen var en negation av den kristna livssynen. Redan det faktum att såväl kristendomen som nazismen är övertygelser som vill omfamna det mänskliga livet i sin helhet gjorde konflikten oundviklig. Åskådningssriden i Tyskland var en kraftmätning mellan det kristna korset, med dess inneboende krav på att lyda Gud mer än människor, och det nationalsocialistiska hakkorset – symbolen för människans underkastelse under den totala staten och dess rasideologi.⁴³⁰ Mellan Forell och biskop Bell fanns en grundläggande åsiktsgemenskap. Bell hade 1937 framhållit att samtidens allvarligaste problem var att nationalsocialismen hotade att tillintetgöra kristendomen i Centraleuropa och därmed besegla det sanna Tysklands undergång.⁴³¹

Birger Forell såg sig själv som något av en missionär i det utsnitt av Tyskland som han bearbetade i fånglägren. Hans minnesanteckningar innehåller åtskilliga uttryck för hur kampen mellan de två korsen fortgår i lägren. Dagbokens vittnesbörd handlar om soldater som slits mellan en i unga år förvärvad nationalsocialistisk övertygelse och en under fångenskapen vaknade kristen tro. I somliga läger dominerade aggressiv nazism i sådan utsträckning att det var farligt för medfångar att öppet skylta med kristen tro.⁴³² När stora grupper av krigsfångar fördes över till England från Nordamerika skärptes konflikten mellan kristendom och nazism i åtskilliga läger. De från andra sidan Atlanten nyanlända

⁴²⁸ Birger Forell, ”Den evangeliska kyrkan och den nationalsocialistiska staten: Föredrag 23/2 1944”, NBF. För en diskussion om svensk kristen antinazism, se Sundeen, *Andelivets agitator*, kapitel 9.

⁴²⁹ Birger Forell, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat nyhetsbrev.

⁴³⁰ Birger Forell, ”Den evangeliska kyrkan och den nationalsocialistiska staten”, NBF.

⁴³¹ Sullivan, 80.

⁴³² Berättelsen om kanadensiska läger där det var livsfarligt att vara kristen återges i Ögren, 82. Sönke Neitzel och Harald Welzer, *Soldater: Om kamp, dödande och död* (Stockholm, Brombergs, 2013), 229–257, ger en på forskning i brittiska krigsarkiv baserad bild av hur tillfångatagna tyska soldater såg på nationalsocialismen och på Hitler. Författarna konstaterar (sid 230): ”Trots att allt färre trodde på en tysk seger överlevde dock tron på och kulten kring Führern förvånansvärt länge.”

internerna förefaller i högre utsträckning ha haft den nationalsocialistiska övertygelsen intakt, vilket innebar prövningar och bakslag för det arbete för återkristning som Forell bedrev.⁴³³

Birger Forells anteckningar rymmer många uttrycksfulla skildringar för religiösa ceremonier och upplevelser hos männen bakom taggtråden. Han ger oss bilder av överfulla baracker som för någon timme får tjäna som kyrkorum. Han skriver om bön och psalmsång som bärs fram med kraft. Forell vittnar om hur han i stunder av stark andlig laddning upplever sig gå ur sig själv, för att helt och hållet bli ett redskap för Kristus.⁴³⁴ När han vädjar till ärkebiskop Eidem att Svenska kyrkan ska sända fler präster till lägren framhåller Forell särskilt den möjlighet som finns till att omvända människor till tro.⁴³⁵ Om den stämning som religiösa aktiviteter riktade till fångarna kunde skapa har flera medarbetare till Forell skrivit. Ingemar Lindstam framhåller att han ”aldrig upplevt en mera levande kyrka än den bakom taggtråden”.⁴³⁶ Många personer som arbetade med själslig och kulturell omsorg om de tillfångatagna soldaterna tyckte sig ha skäl att tala om en väckelse.⁴³⁷ Det är emellertid inga idylliserande teckningar av det andliga tillståndet i lägerlivet vi får oss till livs. Tillvaron i lägren präglades framförallt av själsliga kval, orsakade av krigsupplevelser, egna och andras övergrepp, fångenskap, oro för familj och hemland samt för det liv som väntade efter interneringen.⁴³⁸

I sitt tidigare nämnda brev till kyrkorådet i Caroli församling framhåller Hugo Cedergren särskilt betydelsen av en teologiutbildning som Birger Forell inom ramen för krigsfångearbetet har tagit in initiativ till.⁴³⁹ Under sina besök i fånglägren hade Forell mött många unga soldater med ofullständiga högre studier. Intrasserade studenter och tänkbara lärare identifierades genom förfrågningar till lägren runt om i England. Dessa kandidater fick därefter sin politiska lämplighet prövad av den brittiska krigsmyndigheten. Efter att ha fått klartecken kunde den första kullen av studenter påbörja en lärdomsresa med säregen inramning. Deras nya vistelseort var Norton Camp, det läger som hade valts ut som hemvist för den så kallade teologiska fakulteten och för en parallellt organiserad lärarutbildning. Till det mödosamma förberedelsearbetet hörde att lägga grunden till ett teologiskt bibliotek. Detta skulle till sist komma att omfatta 1 800 titlar.⁴⁴⁰

⁴³³ Sullivan, 171 f.

⁴³⁴ Ögren, 61 f.

⁴³⁵ Koenigswald, 190.

⁴³⁶ Ingemar Lindstam, ”Kyrka bakom taggtråd”, i *Växjö stifts hembygdskalender*, 1985, 62.

⁴³⁷ Koenigswald, 198.

⁴³⁸ *Ibid*, passim.

⁴³⁹ Åhman, 161.

⁴⁴⁰ Koenigswald, särskilt 192 ff och 225 ff. Se också Ögren, 56 ff.

Vid invigningsceremonin i augusti 1945 predikade Forell över bibelordet ”Sanningen ska göra eder fria” (Joh. 8:32), ett ämnesval som kan ha inspirerats av hans beundran för Mahatma Gandhi. I Forells 1929 utgivna bok om sin och Rudolf Ottos Indienresa framhävs särskilt sanningsmotivets plats hos Gandhi.⁴⁴¹ Också det motto som valdes för teologutbildningen i Norton Camp – *Fide non Armis* (genom trons kraft, inte vapens) – kan föra tankarna till Gandhi. Forell hade två huvudmål med utbildningsatsningen i Norton Camp: att råda bot på bristen på själasörjare för krigslägrens behov och att forma unga män till att göra tjänst i det restaurationsarbete som stundade i kyrka och samhälle i efterkrigstidens Tyskland.⁴⁴² Verksamheten i Norton Camp integrerades på flera sätt med det övriga krigsfångearbetet. Exempelvis distribuerades ett par för lägertillvaron tillskapade tidskrifter från Norton Camp.⁴⁴³

Efterhand kom lärarkapaciteten i lägret att byggas ut och den akademiska kvaliteten att höjas genom anlåtande av gästlärare. Dessa hämtades från England, Schweiz och Sverige. Till de svenskar som föreläste där hörde professor Anders Nygren. Han hade i likhet med Birger Forell engagerat sig i den tyska kyrkokampen och mot nationalsocialisterna. Förutom av en stark mellanmänsklig gemenskap och ett religiöst liv kretsande kring Guds godhet och barmhärtighet, präglades tillvaron i Norton Camp av ett aktivt kulturliv med musik och teater. Bland annat uppförde fångarna pjäser av William Shakespeare.⁴⁴⁴

Flera av de studenter som fick förmånen att i Norton Camp fylla sin fångenskap med mening och gavs möjlighet att finna sina framtida livsuppgifter blev småningom professorer i teologi.⁴⁴⁵ Till dessa hörde Jürgen Moltmann. Han har satt sin inflytelserika bok *Theologie der Hoffnung* i samband med de erfarenheter han gjorde som student i lägret 1946–1948. Moltmann har i en självbiografisk artikel beskrivit Norton Camp som ”Englands generösa gåva till tyska krigsfångar”. I denna ”klosterlika” miljö gavs han tillfälle till att botanisera i bibliotekets samlingar av teologi, filosofi likväl som poesi. Tiden i Norton Camp blev för Moltmann till en unik upplevelse av andlig rikedom och intellektuell intensitet.⁴⁴⁶ Ett annat tecken på den djupgående påverkan som tillvaron i Norton Camp utövade på många studenter är att några av dessa personer på femtioårsdagen av utbildningsinstitutionens invigning återvände dit. Det torde inte finnas många före detta interneringsläger i världen till vilka människor som en gång suttit inspärrade där återvänder med tacksamhet i hjärtat.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Birger Forell, *Från Ceylon till Himalaya*, 288. Om Gandhis betydelse för Forell, se också Ryman, *Brobyggarkyrka*, 169 ff.

⁴⁴² Loscher, 287 f.

⁴⁴³ Koenigswald, 194 och 230.

⁴⁴⁴ Loscher, 289 ff. Anders Nygrens viktigaste bidrag till debatten om kyrkorna i Tyskland var *Den tyska kyrkokampen: Den evangeliska kyrkans ställning i tredje riket* (Lund, Gleerups, 1934). Boken översattes till flera språk.

⁴⁴⁵ Loscher, 298.

⁴⁴⁶ Jürgen Moltmann, ”From Physics to Theology – A Personal Story”, i *Science & Christian Belief*, nummer 2/vol. 24, 102 ff. Enligt Ryman, *Brobyggarkyrka*, 175, (not 352) ska Moltmann i Uppsala 1998 ha vittnat om Forells stora betydelse för sin teologiska utveckling.

⁴⁴⁷ Moltmann, 104.

Egon Åhman har om Forells insatser för krigsfångarna och för tiotusentals utsatta människor i det av kriget föröddade Tyskland sagt att dessa gärningar representerar ”ett mycket hedersamt och viktigt blad i kyrkolivets historia”.⁴⁴⁸ Åhmans omdöme kan jämföras med en formulering i Vilhelm Scharps minnesruna över den 1958 ur tiden gångna vännen från Berlinåren: ”Få svenskar har gjort en effektivare insats för att åter göra Europa till ett hem för människor”.⁴⁴⁹ Vad gjorde hans många extraordinära gärningar möjliga? Birger Forell hade han en mångsidig begåvning. Denna inrymde bland annat människokännedom och förmåga att vinna personer och ekonomiska medel för sin sak. Vidare ägde Forell en entreprenörs kvalitet, en oerhörd arbetskapacitet samt inte minst empatins gåva. Historikern Björn Ryman har pekat på betydelsen av djupare liggande psykologisk-religiösa faktorer och framhållit att Forell drevs av en av Gud vägledd livsuppgift att bistå lidande och nödställda människor.⁴⁵⁰ Urban Forell har skrivit att det låg nära till hands för Birger Forell att engagera sig för av livet hårt prövade människor till följd av hans egna förluster. Mannen som om krigsfångarna sade att han ville behandla var och en av dem som sin egen son, hade som framgång på 1920-talet själv förlorat två pojkar.⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Åhman, 166.

⁴⁴⁹ Scharp citerad efter notisen ”Nu är han borta: oersättlig”, i *Svenska kyrkohjälpen*, odaterat.

⁴⁵⁰ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 190. Jfr Ingrid Arvidsson, *Öden i vår tid* (Stockholm, Rabén & Sjögren, 1987), 68.

⁴⁵¹ Urban Forell, ”Flyktingarnas och krigsfångarnas vän: Ett porträtt av Birger Forell”, i *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift*, 1968, 49.

5 Resan till sammanbrottets land

I september år 1945 besöker Birger Forell för första gången efter andra världskrigets slut Tyskland. Fjorton dagar innan avfärden från Storbritannien deltog han i en mindre konferens, där frågan om ett kristet förhållningssätt till den besegrade nationen stod i fokus. Med på mötet fanns bland andra general Bernard Montgomerys före detta personlige kaplan, som nyligen hade återvänt från tjänstgöring i Tyskland. Han hade enligt Forell ”en del särdeles intressanta erfarenheter” att dela med sig av.⁴⁵² Forell närvarade i samma veva vid en rad andra sammankomster om situationen i Tyskland. Innan han lämnade London försågs han med en sammanställning av tidningsartiklar om situationen i Tyskland av kväkaren Dorothy Buxton.⁴⁵³ Utöver att ta del av erfarenheter och samla fakta framträdde Forell själv som föredragshållare. Bland annat adresserade han en krets studenter med frågan om vad kristna män och kvinnor kan göra för hungrande tyska civilister.⁴⁵⁴

Birger Forell torde sålunda ha varit väl insatt i tillståndet i Tyskland när den av honom ledda konvojen rullade in i landet med primärt syfte att samla in böcker till tyska krigsfångar (Se kapitlet En hjälpsam hand till kultur- och litteraturkrisens Tyskland). Likväl ruskades han om rejält av de syner som mötte delegationen när den rullade in på tyskt territorium. I dagboken skriver Forell att Aachen var en fruktansvärd syn, en stad sönderlagen till ”grus och spillror”. Düsseldorf gick knappt att känna igen, oskadade hus framstod som små öar i ett hav av ödelägelse.⁴⁵⁵ Två dagar senare är han i Dortmund, där ”förstörelsen övergår [...] all beskrivning”. Överallt ser Forell människor i rörelse. De rör sig längs sönderbombade gator med sina fåtaliga ägodelar lastade på enkla kärror, inte sällan på jakt efter tak över huvudet.⁴⁵⁶

Den chock med vilken Birger Forell åsåg förstörelsens apokalyptiska omfattning delade han med åtskilliga observatörer från krigets segermakter. Engelsmän som kom till Tyskland i tron att finna städer som var skadade i ungefär samma utsträckning som en del brittiska orter under Blitzen mötte en helt annan verklighet. Antalet förstörda bostäder var 18 gånger större i Tyskland än i England. Sammanlagt beräknas USA:s och Storbritanniens luftstyrkor ha förstört 3,6 miljoner tyska lägenheter, vilket motsvarade var femte bostad. Bland storstäderna var situationen mest extrem i Köln, där hela 70 procent av det tidigare bostadsbeståndet hade gått upp i rök.⁴⁵⁷ Den av barn och äldre dominerade gatubilden präglades av lemlästade människor som bar på fruktansvärda avtryck

⁴⁵² Birger Forell, Dagboksnotering 23/8 1945, NBF.

⁴⁵³ Birger Forell, Dagboksnotering 11/9 1945, NBF.

⁴⁵⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 25/8 1945, NBF.

⁴⁵⁵ Birger Forell, Dagboksnotering 17/9 1945, NBF.

⁴⁵⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 19/9 1945, NBF.

⁴⁵⁷ Keith Lowe, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II* (London, Penguin Books, 2013), 7.

av världskriget och av ett desperat sökande efter något ätbart.⁴⁵⁸ Birger Forell återger vad en tysk professor hade berättat för honom: ”I vår familj är vi fem stycken. Två medlemmar är hela dagen sysselsatta med att se till att vi får våra ransoner och att försöka skaffa bränsle för vintern.”⁴⁵⁹ Vid samma tidpunkt noterade en rundresande brittisk major att Tyskland hade blivit ”ett land av barn, kvinnor och gamla män”. Den manliga del av befolkningen som han mötte saknade i stort sett helt representation i åldrarna 17–40.⁴⁶⁰

För Birger Forells del blir veckorna i Tyskland 1945 i flera avseenden också en resa tillbaka i tiden. I likhet med vad som var fallet under studieåren 1919–1920 i Tübingen och Marburg skriver han 1945 om avmagrade professorer och kyrkoledare. Om biskop August Marahrens heter det att han ser ut att ha förlorat 25 kilo av sin vikt. Forells tyska vänkrets innefattade människor som var svårt märkta av den nationalsocialistiska repressionspolitiken, biskop Hanns Lilje hade åldrats påtagligt efter att ha avverkat ett fängelsestraff.⁴⁶¹ En annan personlig informationskälla till situationen är pastor Friedrich von Bodelschwingh. Under timmar av samtal förser han Forell med ”uppskakande interiörer [...] om tyskt liv av år 1945”.⁴⁶²

Återkommen till London författar Birger Forell en tiosidig promemoria som distribueras till kontakter inom politiken, journalistiken och kyrkorna. I rapporten slås det fast: ”Det kan inte råda något tvivel om att denna stora olycka som den tyska civilbefolkningens nuvarande situation utgör, är den starkaste uppfordran som någonsin riktats till de kristna kyrkorna.”⁴⁶³ I Forells dagbok finns en anteckning om betydelsen av journalistik som i text och bild fångar den oerhörda verklighet som är de tyska städernas och som på ett övertygande vis ”understryker nödvändigheten av omedelbar aktion”.⁴⁶⁴ För att ge understöd åt sin argumentation och sitt till handling uppfordrande budskap citerar Forell följdriktigt *The Times Weekly* i sin rapportens inledning. Den återopade artikeln argumenterar kraftfullt för de allierades ansvar för att lindra det tyska folkets umbärande och framhåller att den akuta hjälpen enbart är ett första steg. Tyskland måste också bli föremål för långsiktigt inriktade insatser.⁴⁶⁵

Ett viktigt inslag i de sista krigsårens och efterkrigsdebattens opinionsklimat var den åskådning som blev känd som vansittartism. Den efter en tidigare kabinettsekreterare – lord Robert Vansittart – uppkallade linjen motsatte sig alla försöningssträvanden

⁴⁵⁸ Birger Forell, Dagboksnoteringar 17/9 och 19/9 1945, NBF.

⁴⁵⁹ Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och inom de tyska kyrkorna”, 3, VSS.

⁴⁶⁰ Lowe, 23.

⁴⁶¹ Birger Forell, Dagboksnotering 21/9 1945, NBF.

⁴⁶² Birger Forell, Dagboksnotering 19/9 1945, NBF.

⁴⁶³ Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och inom de tyska kyrkorna”, 8, VSS.

⁴⁶⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 19/9 1945, NBF. Av noteringen framgår att Forell utöver *The Times Weekly* använt sig av material från det amerikanska magasinet *The Illustrated* som underlag till rapporten.

⁴⁶⁵ Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och inom de tyska kyrkorna”, 1, VSS.

med den av inneboende ondska präglade tyska nationen. För att förhindra nya av detta martialiska land utlösta krig borde tyskarnas levnadsstandard hållas på låg nivå. Tyskland skulle inte ges möjlighet att återigen bli en ledande industrination. Vansittarts positioner diskuterades flitigt också i den under 1944 på allvar inledda debatten i Sverige om Tysklands plats i efterkrigstidens Europa.⁴⁶⁶ Från kyrkligt håll kritiserades den engelske lorden och dennes meningsfränder av bland andra biskop John Cullberg. Han upprätthöll i kontrast till en betydande opinion distinktionen mellan å ena sidan den national-socialistiska eliten och å den andra det tyska folket.⁴⁶⁷ En annan viktig i Sverige verksam grupp av kritiker av Vansittarts uppfattningar var intellektuella tyskar som kommit hit som flyktingar från Tredje riket. Ett spritt uttryckt för denna hållning var Willy Brandts bok *Efter segern*.⁴⁶⁸

Vansittartismen till trots så utvecklades i stora delar av Europa en våg av engagemang för Tyskland och för andra av kriget särskilt hårt drabbade befolkningar. Politiskt beslutade såväl som ideella hjälpaktioner sattes i verket.⁴⁶⁹ Birger Forell rörde sig under sin tid i Storbritannien i några av de kretsar i vilka efterkrigshjälp initierades. Genom sitt arbete med tyska krigsfångar kom han 1945 i kontakt med organisationen *Save Europe Now*. Organisationen ledande företrädare var den i efterkrigsdebatten flitigt förekommande Victor Gollancz.⁴⁷⁰ I september samma år deklarerar Forells väninna Dorothy Buxton att hon står i begrepp att göra ett försök att ”blåsa liv i Save the Children Fond”.⁴⁷¹

I Sverige kom den frivilliga efterkrigshjälpen att administreras och distribueras både av sedan tidigare etablerade organisationer som Röda Korset, och av nygrundade samslutningar med understöd till nordiska grannländer eller stater på kontinenten som enda verksamhetsmål.⁴⁷² Under de sista krigsåren skapades en rad svenska plattformar för det förestående efterkrigsarbetet. 1944 konstituerades Inomeuropeisk mission, med biskop Torsten Ysander som ordförande, och den likaledes kristna organisationen Till bröders hjälp.⁴⁷³ Calise Forell och hennes mellan kyrkoherdetjänsten i Caroli församling och krigsfångearbetet i London alternerande make tog samma år initiativ till att grunda Kommittén för kristen efterkrigshjälp med bas i Borås (Se kapitlet Den generösa knallestaden).⁴⁷⁴

En viktig del i Birger Forells rapport från grusets och spillrornas Tyskland handlar om kyrkornas tillstånd och förestående uppgift. Han pekar på den betydelse som nyetablerade Hilfswerk der Evangelische Kirche in Deutschland (hädanefter Evangelische

⁴⁶⁶ Jörg Lidner, *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945–1954* (Umeå, Acta Universitatis Umensis, 1988), 30 ff och 164.

⁴⁶⁷ John Cullberg, ”Kyrkan inför efterkrigstidens problem”, i *Svensk Tidskrift*, 1944, 675.

⁴⁶⁸ Lidner, 164 ff.

⁴⁶⁹ Lowe, 60.

⁴⁷⁰ Birger Forell, Dagboksnoteringar 25/8 1945 och 1/ 10 1945, NBF

⁴⁷¹ Birger Forell, Dagboksnotering 11/9 1945, NBF.

⁴⁷² Lidner, 13.

⁴⁷³ Ryman, *Lutherhjälpens första 50 år*, 46 f.

⁴⁷⁴ Könemann och Steinmann (red), 35.

Hilfswerk) kan väntas få i återuppbyggnadsarbetet.⁴⁷⁵ Här som så ofta annars går olika delar av Forells livslånga engagemang för Tyskland in i varandra. Grundaren av Evangelische Hilfswerk – Eugen Gerstenmaier – hade varit en framträdande gestalt inom den kristna oppositionen mot nationalsocialismen.⁴⁷⁶ Under tio års tid, 1945–1955, skulle Sverige näst efter USA vara den största givarnationen till Evangelische Hilfswerks verksamhet.⁴⁷⁷ Tillsammans med Finland och Norge var Tyskland det land som erhöll störst stöd från de svenska frivilligorganisationerna inom ramen för efterkrigshjälpen.⁴⁷⁸

Till följd av världskriget och nationalsocialismens ohyggliga brott orsakade till Tyskland riktade biståndsåtgärder frågor och kritik som annars inte aktualiserades av hjälpverksamhet. I Sverige kritiserades bland annat Samarbetetskommittén för demokratiskt återuppbyggnadsarbete för tyskvänlighet. I en promemoria argumenterade styrelsemedlemmen Alva Myrdal för vikten av strategisk kommunikation för att så långt som möjligt undvika att hjälp till lidande människor stämplades som protysk.⁴⁷⁹ Lika litet som någon annan aktör på hjälpverksamhetens arena kunde Birger Forell undgå att resonera kring de inte sällan skarpa reaktioner och principiella frågor som väcktes av engagemang för Tyskland. Från den brittiska kulturpersonligheten Amy Buller – författarinna till den inflytelserika *Darkness over Germany* (1943) – mottog han ett till svensk efterkrigshjälp över huvud taget riktat råd om att inte låta bistånd till Tyskland överskugga insatser som gjordes för av Hitlerriket i närtid ockuperade länder som Norge och Holland.⁴⁸⁰

På hemmaplan förnimbara uttryck för den nationalsocialistiska regimen bestialitet gavs svenskarna genom de av greve Folke Bernadotte organiserade räddningsaktionerna. Genom De vita bussarna fördes många tusentals människor till Sverige från de helveten på jorden som koncentrationslägren utgjorde.⁴⁸¹ I sin efter resan genom ruinlandskapen 1945 författade rapport skriver Birger Forell: ”Vi äro fullt på det klara med svårigheterna för många av våra medkristna utanför Tyskland, vilka under kriget lidit under ockupation och terror, att kunna ha några känslor av djup sympati för det tyska folket som sådant.”⁴⁸² I likhet med många andra som ville begränsa den humanitära katastrofen vädjade Forell till barmhärtighet med argumentet att det i Tyskland fanns åtminstone en grupp människor som inte kunde lastats för Hitlerregimens brott: barnen.⁴⁸³ I det svenska efterkrigstidsklimatet var inte heller barnargumentet oantastligt. Tidningen *Expressen* var

⁴⁷⁵ Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och i de tyska kyrkorna”, 7, VSS.

⁴⁷⁶ Lidner, 86.

⁴⁷⁷ Ibid, 15.

⁴⁷⁸ Ibid, 17.

⁴⁷⁹ Ibid, 32 och 40.

⁴⁸⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 28/9 1945, NBF. Bullers bok gavs ut i en nyutgåva så sent som 2017. Se Amy Buller, *Darkness over Germany: A Warning from History* (London, Arcadia Books, 2017).

⁴⁸¹ Ibid, 32. Om de bussburna räddningsaktionerna, se Sune Persson, *Vi åker Till Sverige: De vita bussarna* (Stockholm, Fischer & CO, 2002).

⁴⁸² Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och de tyska kyrkorna”, 8, VSS.

⁴⁸³ Ibid.

skeptisk till att ge tyska krigsbarn tillfälliga hem i Sverige. Detta utifrån misstanken ”att det kommer att bli familjer med tysksympatier av mindre trevligt slag som vill öppna sina portar för barnen”.⁴⁸⁴

Birger Forell lyfter i sin promemoria fram samma huvudproblem som de flesta andra iakttagare vid tiden, det vill säga bristen på bostäder, livsmedel och medicin samt en rad störningar i vardagslivet som orsakas av en grundligt sönderslagen infrastruktur. Telefon och postgång fungerar dåligt och spårvägarna sägs ha en trafik om endast tio procent av sin tidigare kapacitet. Utifrån många år av närkontakt med tysk mentalitet lägger han till ytterligare ett problem: Tyskarnas benägenhet att vänta på order uppifrån. I avsaknad av en inhemsk överhet kunde många invånare förväntas bli initiativfattiga, rent av förlamade. Till dagdrivartillvaron bidrog inte minst bristen på reguljär sysselsättning. Forell skriver att han under sin tyska resa sett ”hundratals fabrikkorstenar” utan minsta spår av rök.⁴⁸⁵

En i Forells anteckningar från krigsfångearbetet såväl som från konferenser om efterkrigsarbetet ofta omnämnd fråga – det så kallade ryska problemet – berörs knappast alls i reserapporten. I dagboken noterar han emellertid att de från Sibirien hemvändande tyska krigsfångar som han mött påminner honom om bilder som kablat utöver världen från koncentrationslägret Buchenwald. Han har delgivits ”ruskiga interiörer” från fångtillvaron i Sovjetunionen och fått vittnesmål från den ryska ockupationszonen om barndödlighet, våld mot kvinnor (det vill säga våldtäkter) och rutinmässiga avrättningar av män som hade försökt att försvara sina hustrur och döttrar.⁴⁸⁶ Forell skriver att hela kristna församlingar med prästerna i täten flytt undan kommunismen till väst och noterar att Sovjet sänder tillbaka sjuka och lemlästade krigsfångar med ena handen och med den andra skeppar arbetsföra män från Tyskland till tvångsarbete i Ryssland.⁴⁸⁷

En viktig punkt i Birger Forells reserapport handlar om den kanske enskilt största utmaningen för de västallierade: de från Öst- och Sydeuropa fördrivna tyska medborgarna och de likaledes bortjagade Volkdeutsche (tyskspråkiga minoriteter bosatta utomlands som inte hade tyskt medborgarskap). På järnvägsstationen i Hannover mötte Forell människor som hade varit på flykt i mer än ett halvårs tid. De hade kommit från Danzig och Ostpreussen. Han talar om dessa flyktingar som förtruppen i ”en armé av fördrivna människor”.⁴⁸⁸ Detta i historieskrivningen om andra världskriget länge känsliga kapitel beskriver historikern Keith Lowe som ”some of the biggest acts of ethnic cleansing

⁴⁸⁴ Lidner, 115.

⁴⁸⁵ Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och de tyska kyrkorna”, 1 ff, VSS.

⁴⁸⁶ Birger Forell, Dagboksnoteringar 19/9 och 22/9 1945, NBF. Enligt en uppskattning beräknas två miljoner tyska kvinnor ha blivit våldtagna i världskrigets slutskede och under ockupationstiden. Se Lowe, 55.

⁴⁸⁷ Birger Forell, Dagboksnoteringar 19/9 och 22/9 1945, NBF.

⁴⁸⁸ Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och inom de tyska kyrkorna”, 4 f, VSS.

the world has ever seen”.⁴⁸⁹ Forell nämner i sin rapport att sammanslag tolv miljoner människor kan väntas strömma in från öst till de tre ockupationszoner som västmakterna ansvarar för.⁴⁹⁰

Genom resan till sammanbrottets land konfronterades Birger Forell för tredje gången i livet med ett av katastrofer drabbat Tyskland. Skådeplatser präglade av totalförstörelsens verkan och av män, kvinnor och barn som lemlästats av bomber, granater och kulor fick avgörande betydelse för hans framtid. Än en gång kände han sig av samvetet tvingad och av Gud kallad att bistå det nödlidande tyska folket. Minnesbilder från 1919–20 och 1929–1942 måste ha väckts till liv i honom när han färdades i ruinlandskap och återsåg vänner som blivit offer för den nationalsocialistiska terrorn.⁴⁹¹ Under de tretton år som Forell hade kvar att leva skulle han ånyo ställa sig till förfogande för kristen värnplikt i och för det lidande Tyskland, denna gång med särskilt fokus på de in i landet strömmande flyktingmassorna.

⁴⁸⁹ Lowe, XVI f. Citat från XVI.

⁴⁹⁰ Birger Forell, ”Tillståndet i Tyskland och inom de tyska kyrkorna”, 6, VSS.

⁴⁹¹ Jfr Ryman, *Brobyggarkyrka*, 176.

6 Den generösa knallestaden

Det finns en sedan gammalt etablerad uppfattning av invånarna i Borås. De anses vara ekonomiskt sinnade och sparsamma. Inte sällan tas boråsarna för egoistiska och direkt snåla.⁴⁹² Den bild av stadens invånare som läsaren ges i ett nummer av tidskriften *Svenska kyrkohjälpen* i övergången mellan 1950- och 1960-talet är en annan. Under rubriken ”Det generösa Borås” framhålls att stadens samtidshistoria präglas av solidaritet med utsatta människor, en omsorg om nästan som har kanaliserats i framgångsrika hjälpaktioner: ”Under de senaste tjugo åren har en rad aktioner med lysande resultat avlöst varandra [...]. Det behöver bara erinras om Birger Forell och hans väldiga insamlingar i den västsvenska efterkrigshjälpens regi.”⁴⁹³

Inte bara Birger utan också Calise Forell gjorde betydande avtryck som katalysator till, och organisatör av, medmänskliga insatser under den förstnämndes kyrkoherdetid i Borås.⁴⁹⁴ Det har många gånger berättats att betydande delar av det i Carolikyrkans omedelbara närhet lokaliserade församlingshemmet under dessa år förvandlades till ett packhus, från golv till tak fyllt av försändelser med destination Tyskland.⁴⁹⁵ Med avseende på internationellt inriktade välgörenhetsinsatser finns det skäl att tala om ett i Borås förvaltad arv från makarna Forell. Till exempel tillhörde församlingarna i den västgötska textilstaden under många år de största bidragsgivarna till den 1947 grundade Lutherhjälpens.⁴⁹⁶

Birger Forell, hade under sin studietid stått under inflytande av den nya kyrkomedvetenhet som bar unglyrkorörelsens signum. Tjänsten som kyrkoherde i Caroli församling hade han sökt med förväntningar på att få möta en menighet som hade namn om sig att vara kyrkligt sinnad. Församlingen i Borås var med tanke på detta och utifrån sitt allmänt sett goda rykte därför, enligt vad Calise meddelade sin syster Stina, avgjort att föredra som ny tjänstgöringsort framför alternativet Sundsvall, där ”alla religiösa människor” enligt vad ryktesbilden berättade var baptister.⁴⁹⁷

I likhet med vad som var fallet vid tillsättningen i Berlin 1929 föregicks emellertid utnämningen av Birger Forell till kyrkoherde i Caroli församling av motstånd mot hans kandidatur. Församlingsmajoritetens man var en annan – den sedan sin tjänstgöringstid

⁴⁹² Bilden av den typiske boråsaren hänger nära samman med föreställningar om den så kallade knalleandan som formats på grundval av förindustriell näringsverksamhet i regionen. Se Björn Brorström m.fl., *Uthålligt företagande: Om regionala förutsättningar och förhållningsätt* (Lund, Studentlitteratur, 2012), 17 f.

⁴⁹³ ”Offergång och skolbarnsaktion i det generösa Borås”, i *Svenska kyrkohjälpen*, odaterat, 10.

⁴⁹⁴ Bengt Ingvar Eklman, ”Borås – trygghetens brohuvud”, i *Borås Tidning*, 13/1 2004.

⁴⁹⁵ Ögren, 76.

⁴⁹⁶ Ryman, *Lutherhjälpens första 50 år*, 46.

⁴⁹⁷ Brev från Calise Forell till Stina Löfgren, 15/1 1942, JS. Om unglyrkorörelsen, se Alf Tergel, *Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901–1911* (Stockholm, Verbum, 1969) och Alf Tergel, *Från konfrontation till institution: Ungkyrkorörelsen 1912–1917* (Uppsala, Uppsala universitet, 1974).

på plats populäre komministern Stig Blomquist. Forell hade i likhet med ett par andra kandidater kommit in i bilden genom så kallad tredjegångstillsättning. Förfarandet innebär att beslut skulle fattas av Kungl. Maj:t och att även präster som inte hade förts upp på förslag tidigare i processen kunde anmäla intresse. Efter att konkurrerande delegationer från Borås till förmån för Blomquist respektive Forell hade uppväntat ecklesiastikminister Gösta Bagge utsågs Forell. Detta skedde i strid med inte bara församlingsflertalets vilja utan också med domkapitlets till förmån för Blomquist uttalade mening.⁴⁹⁸ Utnämmandet följdes av ett meningsutbyte i den svenska pressen. Det faktum att Kungl. Maj:t hade överprövat de röstberättigades vilja blev livligt omdiskuterat. En tung opinionsbildare som *Dagens Nyheter* delade principiellt kritiken mot förfarandet, men var samtidigt av uppfattningen att Forell, med tanke på sina insatser och de svåra omständigheter som kännetecknat hans tjänstgöringstid i Berlin, hade förtjänat en attraktiv postering på hemmaplan.⁴⁹⁹

I Birger Forell fick kyrkofolket i Caroli en kyrkoherde som formellt men inte reellt i första hand tjänade menigheten i Borås. Glädjen över stationeringen och ett djupgående engagemang i församlingslivet till trots tillhörde Forells hjärta ett söndrat Europa. Fram till dess att det 1951 i endräkt beslutades att Birger Forell skulle gå pension i förtid 1953 för att helt kunna ägna sig åt humanitära projekt, återkom frågan om den frånvarande kyrkoherden gång på gång. Forells bortavaro var ett ämne inte enbart genom den formella hanteringen av tjänstledighetsansökningar till kyrkorådet utan också i spontana samtal församlingsbor emellan.⁵⁰⁰ 1945 skriver den i Kommittén för kristen efterkrigshjälp engagerade direktören Folke Söderström ett betecknande brev. För Birger berättar han att Calise ”funderar på att utarbeta ett frågeformulär” för att hålla reda på var någonstans i världen och i vilket tillstånd Birger befinner sig. Söderström hälsar vidare från Calise att ”församlingsborna här och var frågar efter Dig och tydligen väntar på att Du snart skall komma hem”.⁵⁰¹

Beslutet om Forells förtidspensionering var i sig ett uttryck för den anda av generositet, och den beredskap att bistå det lidande Tyskland, som hade uppodlats i Boråstrakten och Västsverige sedan tidigt 1940-tal. För att ekonomiskt möjliggöra för Birger Forell att avträda kyrkoherdetjänsten i förtid slöts en överenskommelse enligt vilken han från och med oktober 1951 till december 1953 skulle vara tjänstledig på pappret. Genom denna uppgörelse säkerställdes Birger Forells rätt till pension. Samtidigt trädde företagare i Borås och Göteborg in och garanterade honom ekonomisk ersättning för det efterkrigsarbete som han utförde i Tyskland.⁵⁰² Därmed kunde Forell, med Wilhelm Scharps ord,

⁴⁹⁸ Åhman, 157 ff.

⁴⁹⁹ Ibid.

⁵⁰⁰ Ibid, 164.

⁵⁰¹ Brev från Folke Söderström till Birger Forell, 26/10 1945, NBF.

⁵⁰² Åhman, 164.

”helt ägna sig åt det som för honom blivit en samvetsplikt: det sociala och det andliga återuppbyggnadsarbetet i det av våld och vanvett härjade Tyskland”.⁵⁰³

För att med Borås som bas initiera och organisera frivilligarbete och insamlingar grundades som tidigare framgått Kommittén för kristen efterkrigshjälp 1944. Den drivande kraften bakom tillkomsten av detta biståndsorgan var Calise Forell.⁵⁰⁴ Måhända hade hon mer energi för att ta ett dylikt initiativ än sin mellan skyldigheterna som kyrkoherde i Borås och arbetet med krigsfångar i England splittrade make. Även om Calise är relativt osynlig i källmaterialet finns det anledning att tillskriva henne en betydande andel i Birger Forells humanitära insatser i allmänhet och i den från Borås utgående efterkrigshjälpen i synnerhet. En som pekat på Calises betydelse är journalisten Bengt Ingvar Ekman. Han skriver: ”Tillsammans med *sin aktiva hustru*” gjorde Birger Forell ”människor medvetna om ansvaret att leva och bo i en skyddad del av Europa”.⁵⁰⁵ [Min kursivering]. Urban Forell beskriver sin mor som en mångsidigt begåvad kvinna. Bland annat till följd av psykiska besvär var hon också som framgått en spröd ”känslomänniska”. Calise gick med varmt hjärta in för att stödja Birgers arbete för och med lidande medmänniskor. Inte minst genom sitt stora intresse för litteratur och sin språkbegåvning hade hon därtill en egen europeisk referensram.⁵⁰⁶

Genom att i predikningar och artiklar skildra tillståndet i det av kriget sönderslagna Tyskland och appellera till åhörarnas samveten och ansvarsmedvetande lyckades Birger Forell uppbåda betydande mänskliga resurser för barmhärtighetsarbete. En typisk uppmaning från honom formulerades i orden ”låt oss göra vad som på oss ankommer”.⁵⁰⁷ Han stödde sig i maningarna till solidaritet också på bibelordet ”när en lem lider så lida alla de andra lemmarna med den” (1 Korintherbrevet 12:26).⁵⁰⁸ Det är talande för karaktären av Birger Forells efterkrigsarbete att huvuddelen av hans under 1940-talet gjorda biståndsinsatser inte utgick från Svenska kyrkans centrala byråkrati. I stället verkade han utifrån en egenhändigt uppbyggd plattform och i samverkan med ett lokalsamhälles nätverk av frivilligarbetare. Eugen Gerstenmaier uttryckte 1946 förhoppningar om att Birger Forell skulle kunna fungera som huvudansvarig för samarbete mellan den evangeliska kyrkan i Tyskland och Sverige. Forell fick emellertid aldrig ett sådant nationellt ansvar.⁵⁰⁹

En av de personer som väcktes av Forells under valven i Carolikyrkan uttalade allsvarsord och som fick stor betydelse för hjälparbetet var Margareta af Ekenstam. Hon sökte efter att ha åhört en predikan upp kyrkoherden och förklarade sig vara villig hjälpa till.

⁵⁰³ Scharp citerad efter notisen ”Nu är han borta: oersättlig”, i *Svenska kyrkohjälpen*, odaterat.

⁵⁰⁴ Könemann och Steinmann, 35.

⁵⁰⁵ Ekman, ”Borås – trygghetens brohuvud”.

⁵⁰⁶ Urban Forell citerad och återgiven efter Könemann och Steinmann, 34.

⁵⁰⁷ Forell, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner”, 2 f.

⁵⁰⁸ *Ibid.*, 1.

⁵⁰⁹ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177.

Genom att engagera damer i bekantskapskretsen bidrog hon till att upp till 50 kvinnor åt gången arbetade i församlingshemmet med att sticka och sy kläder. Margareta af Ekenstam talar i en intervju om ett lämmeltåg av frivilligarbetare. Utöver att disponera utrymmen som tillhörde Svenska kyrkan kom kommittén att förfoga över en källarlokal på Salängsgatan i centrala Borås, där begagnade kläder tvättades och lagades och där skor och andra insamlade föremål sorterades. I det praktiska dag till dag-arbetet hade Birger Forell ingen roll. Ett utmärkande drag för hans organisationsfilosofi var förmågan att delegera och att hysa tilltro till medarbetarna.⁵¹⁰ Betydelsen av försändelserna med kläder begränsade sig inte till att förse män, kvinnor och barn med ändamålsenliga textilier. I en redogörelse för den kristna efterkrigshjälpens enorma utmaningar framhåller Birger Forell att många apatiska trashankar som har kommit tillbaka från årtal i sovjetisk fångenskap har blivit kvar vid mottagningslussar på grund av att de saknar ordentliga kläder. Innan dessa män får ordentliga byxor och tröjor med mera kan de inte föras vidare i mottagningskedjan.⁵¹¹

Den i företagastaden Borås starka andan av att ta saker och ting i egna händer gav hjälparbetet en särskild skjuts. Birger Forell fungerade som strateg och dörröppnare. Han behärskade konsten att knyta kontakter till kommittén och lyckades få bemedlade personer och en rad företag i Borås att donera icke-obetydliga summor. Gåvorna bestod inte bara av pengar och förnödenheter, även transportmedel ställdes till kommitténs förfogande. Av avgörande betydelse för kommittéarbetets framtida utveckling skulle en annan egenskap hos Birger Forell visa sig vara – visionärens. Inte minst i arbetet med tyska krigsfångar i såväl Storbritannien som efter deras repatriering i Tyskland hade han visat prov på förmågan att tänka i stora banor.⁵¹² För kommitténs intressenter berättar han om utgångspunkterna för detta arbete: ”I vår planering i krigsfångetjänsten ha vi [...] gått in för att efter förmåga stödja sådana företag där det icke gäller bara ett [...] ’första förband’ utan där man söker bereda rotlösa och hemlösa människor en varaktig försörjning och därmed en mera meningsfull tillvaro än som kan bjudas i provisoriska flyktingläger.”⁵¹³

I en översikt över kristna hjälpinstanser understryker historikern Björn Ryman betydelsen av personliga initiativ. Insamlingar som utgick från enskilda eldsjälares idéer visade sig kunna överträffa hjälpinstanser av mera officiell kyrklig karaktär. Ryman lyfter i sammanhanget särskilt fram två personer – Birger Forell och Britta Holmström. Den senare var hjärtat och hjärnan bakom IM – Inomeuropeisk Mission (som senare bytte namn till

⁵¹⁰ Könemann och Steinmann, 36. Se också ”Årsberättelse för Kommittén för kristen efterkrigshjälp, april 46–april 46”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 6.

⁵¹¹ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 4.

⁵¹² Könemann och Steinmann, 37 f. Av *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 4, framgår att affärsmän och företagare har bearbetats både genom personliga kontakter och genom att kommittén sänt ut cirkulärbrev.

⁵¹³ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristet efterkrigsarbete, 4.

Individuell Människohjälpp).⁵¹⁴ Att initiativ som Britta Holmströms och Birger Forells kom att få så stor betydelse berodde delvis på Svenska kyrkans oförmåga på central nivå att etablera en samlad, effektiv organisation för att möta efterkrigsproblemen på den europeiska kontinenten. Ett förslag från ordföranden i Inomeuropeisk mission, biskop Torsten Ysander, om att låta (IM) få status som Svenska kyrkans hjälpporganisation avvisades. Samma öde mötte Birger Forells tanke på att säkerställa ett fortsatt liv för den i arbetet med tyska krigsfångar viktiga plattformen Hjälp krigets offer.⁵¹⁵

Till bilden hör att den insamlingsorganisation som biskopsmötet ställde sig bakom – Till bröders hjälp – relativt omgående drabbades av stora problem. Kring organisationen uppstod en härva av affärer, personkonflikter och bristfällig ekonomisk redovisning. Under år 1946 utspelade sig därtill en av socialistiska tidningsorgan orkestrerad mediekampanj mot Svenska kyrkan. Anklagelser framlades om att det förekommit nazistiska sympatier inom statskyrkan, dessa beskyllningar spillde över på Till Bröders hjälp. Att föreståndaren för detta biståndsorgan, Allan Svantesson, politiskt sympatiserade med Högerpartiet, och engagerade sig för de av Sovjetunionen ockuperade baltiska staterna och mot baltutlämningen, ökade trycket på organisationen. Den kommunistiska tidningen *Ny Dag* påstod att Svantesson verkade för ”nazismens renässans”. Resultatet av alla dessa problem blev att de ekonomiska strömmarna sinade, varefter Till bröders hjälp avvecklades.⁵¹⁶

Efter en tid av icke-aktivitet på det europeiska hjälparbetets fält instiftades en ny nationell, svenskkyrklig biståndsorganisation – Svenska kyrkohjälpen. Stiftaren, Biskopsmötet, såg i Svenska kyrkohjälpen en temporär satsning. Från politiskt håll togs det nya initiativet inte väl emot. Det befarades att Svenska kyrkohjälpen skulle kunna utvecklas till en konkurrent till Svenska Europahjälpen. Genom en överenskommelse begränsades den nya svenskkyrkliga plattformens verksamhetsfält till att rikta hjälp till kyrkor i Tyskland. Rent humanitära insatser var således inte tänkta att ingå i verksamheten. De negativa erfarenheter som hade gjorts med Till bröders hjälp gjorde, tillsammans med den skildrade konkurrenssituationen, att Svenska kyrkohjälpen inte gick på offensiv i förhållande till den svenska allmänheten.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Björn Ryman, ”Bären varandras bördor – men hur? Kristna hjälpporganisationer bildas i andra världskrigets skugga”, i *Kyrkohistorisk årskrift*, 1998, 92 ff.

⁵¹⁵ Ryman, *Lutherhjälpens första 50 år*, 44 f.

⁵¹⁶ Ryman, ”Bären varandras bördor – men hur?”, 89 ff samt Ryman *Brobyggarkyrka*, 147–167. Anklagelserna mot Svenska kyrkan för att ha rymt nazisympatisörer inom sina led behandlas i Anders Nygren, *Sanningen om ”kyrkonazismen”: En granskning av Svenska landskommitténs verksamhet* (Stockholm, Svenska kyrkans Diakonistyrelses bokförlag, 1946). I likhet med vad som var fallet i frågan om kontakter med och stöd till Tredje riket, har Svenska kyrkans relationer till kommunistiska diktaturer varit föremål för en debatt om behovet av historiska undersökningar. I en motion till kyrkomötet år 2000 väcktes sådana krav av delegaten Bengt-Olof Dike (M). Motionen följdes av en debatt i *Uppsala Nya Tidning*. Se Johan Sundeen, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965-1989* (Stockholm, Bladh by Bladh, 2017).

⁵¹⁷ Ryman, ”Bären varandras bördor – men hur?”, 91.

I skuggan av nationella initiativ och problem grodde på 1940-talet framtidsplaner i Borås. I oktober 1945 hade Kommittén för kristen efterkrigshjälp utvecklats i sådan grad att Folke Söderström lät den utomlands verkande Forell veta att man hade för avsikt att börja ge ut ett nyhetsbrev. Bladet skulle sprida kännedom om kommitténs arbete och publicera förteckningar över inkomna donationer, detta med syfte att öka benägenheten att hjälpa till. Söderström förmedlar i korrespondensen den psykologiska iakttagelsen att människor tycker om att bli bekräftade. De flesta givarna vill se sitt namn och omfattningen av sina gåvor i tryck.⁵¹⁸

Den av personliga band kännetecknade organisationskulturen i Kommittén för kristen efterkrigshjälp kom till uttryck i att mötena med den inre kretsen ägde rum i kyrkoherdens hem. Småskaligheten borgade enligt en av de inblandade, Lars Nyström, för en kombination av trivsel och effektivitet.⁵¹⁹ Kommitténs arbetsuppgifter tilltog efterhand. Våren 1948 utgör en milstolpe i organisationens historia. Vid denna tidpunkt tillkännagavs för medlemmar och välgörare att förberedelserna för att inrätta en rekreations- och försoningsmiljö i Tranåstakten hade inletts. (Se kapitlet Ett Europa i miniatyr).⁵²⁰ Småningom hade kommitténs verksamhet nått en sådan omfattning att det blev nödvändigt med en mera förgrenad organisationsstruktur. 1949 indelades arbetet i sex sektioner, bland annat blev industrirelaterade biståndsinsatser en egen verksamhetsgren i likhet med marknadsföring och presskontakter.⁵²¹ Nästa avgörande förändring inträffade när Kommittén för kristen efterkrigshjälp på 1950-talet blev en sektion – kallad Boråskommittén – inom Svenska kyrkohjälpen.⁵²²

Det största projekt som kommittén i Borås kom att engagera sig i rörde den ur en före detta krigsanläggning, och ett omgivande skogsområde, i slutet av 1940-talet framväxande flyktingstaden Espelkamp (se kapitlet Jättefantasin som blev verklighet). Detta var också den satsning som bäst svarande mot Birger Forells biståndsideologiska ideal, det vill säga att hjälpinsatser inte skulle röra sig om försörjningsstöd utan skapa förutsättningar för nödlidande människor till självförsörjning genom arbete. Till visionen hörde att återvändande krigsfångar och flyktingar från östra Europa skulle ges möjlighet att bygga nya hem i en av kristen anda kännetecknad boende- och livsmiljö.⁵²³ Kommittén för kristen efterkrigshjälp åtog sig 1947 att bistå ett i de gamla lagerbyggnaderna inrättat, provisoriskt barnhem i Espelkamp med porslin och annan för ändamålet nödvändig utrustning. Målet var att i dessa lokaler inrymma 270 barn. Forell berättar i kommitténs nyhetsbrev att nästa steg som planeras i arbetet med att förvandla lokalerna i Espelkamp

⁵¹⁸ Brev från Folke Söderström till Birger Forell, 12/10 1945, NBF

⁵¹⁹ Könemann och Steinmann, 39.

⁵²⁰ Birger Forell, "Kristen efterkrigshjälp och praktisk ekumenik", i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948, 1 f. I samma nummer publicerades ett upprop för rekreationshemmet på Gripenbergs slott.

⁵²¹ Könemann och Steinmann, 39.

⁵²² "Espelkamp", i *Svenska kyrkohjälpen*, 4/1955, 6.

⁵²³ Birger Forell, "Inför ett nytt arbetsår", i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, februari 1949, 1.

är att skapa ett kollektivboende för 100 till Tyskland återvändande krigsfångar. På lite längre sikt hoppas han på etableringar av näringsverksamhet.⁵²⁴

Under sommaren 1948 meddelar Forell samarbetspartnern Evangelische Hilfswerk att kommittén i Borås är villig att ytterligare stödja barnhemsverksamheten. Erbjudandet gäller ett fadderskap för maximalt 200 barn. Genom hjälpsändningar från Sverige skulle faddrar svara för barns försörjning med livsmedel samt så långt som möjligt med kläder och skor. Detta under förutsättning att barnen gavs möjlighet till att vistas vid barnhemmet i Espelkamp under minst sex veckors tid. För de barn som visade de tydligaste tecknen på undernäring, eller i annan mening kunde anses vara särskilt svaga, erbjöd sig kommittén att under en längre tid leverera paket med förnödenheter från Sverige.⁵²⁵ I augusti 1948 redogör Forell i för de utmaningar som fadderskapsverksamheten omedelbart ställdes inför i Espelkamp:

Våra hjälpsändningar från Borås befunno sig ”någonstans på linjen” och det gällde att söka få fram dem i tid. Sängar som utlovats hade blivit fördröjda. Inredning av även det enklaste slag saknades [...] de tomma väggarna [...] stod och ropade på hjälp. Det behövs mod till att börja ett barnhem med så begränsade resurser. [...] Förra veckan inträffade nu här plötsligt något, som ställde hela vårt hittillsvarande program inför en revolution. Utan föregående varning anlände 85 flyktningbarn, som i 3 år varit i läger i Polen och nu blivit skickade över gränsen hit. [...] För dessa barn och för flera av samma slag, som äro på väg, måste vi nu skaffa fadderskap i Sverige och extra hjälp.⁵²⁶

Knappast något annat efterkrigsproblem uppmärksammas i samma mån av Forell som flyktningströmmarna från östra Europa. Han gestaltade metaforiskt de miljoner som vällde in i de västallierades zoner genom en liknelse med ”lavamassa” som planlöst sprider sig över ett landområde. Till några tyska regioner slussades så pass många migranter att befolkningen fördubblades. Livsmedelssituationen blev särskilt kritisk av det faktum att många av flyktningarna kom från landområden i öster som traditionellt hade svarat för en betydande del av försörjningen med mat till industridistriktet i väster.⁵²⁷

De hemkommande krigsfångarnas fysiska och psykiska status varierade utifrån vilket land som de hade suttit internerade i. De från England återvändande soldaterna var generellt sett i bäst kondition, medan de som var värst märkta av fångenskapen hade varit tvångsarbetare i det kommunistiska Sovjetunionen. Från det stora genomströmningslägret Munsterlager rapporterar Forell om dessa spillror av människoliv: ”Deras

⁵²⁴ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”, 5.

⁵²⁵ Könemann och Steinmann, 44.

⁵²⁶ Birger Forell, ”Resebrev från Espelkamp”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, september 1948, 1 f.

⁵²⁷ Birger Forell, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner”, 1.

tillstånd [...] är ofta obeskrivligt. Utblottade på allt, ofta i lumpor, apatiska och psykiskt vid bristningsgränsen [...] stå de i rader [...] och låter sig viljelöst föras till utspisning, rengöringsprocesser och inskrivningar.”⁵²⁸ För några tusental av dessa de mest eländiga bland människor gjorde kommittén i Borås en särskild satsning. Med ekonomiska medel som i textilstaden verksamma företag ställt till förfogande utrustades 2 000 före detta krigsfångar med skor och kläder som hade köpts in från den svenska arméns överskottslager.⁵²⁹

Från och med 1946 publicerades *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, nyhetsbrevet trycktes i A5-format och omfattade som regel ett tiotal sidor. Utgivnings-takten varierade, men de flesta år gavs bladet ut en gång per kvartal.⁵³⁰ Enligt biblioteks-databasen Libris fortgick utgivningen till och med år 1951. Dessa nyhetsbrev är huvud-källan till kunskap om kommitténs verksamhet. Med hjälp av redogörelser från resor som han gjort och människor han mött, fungerade Birger Forell som nyhetsbrevets fönster mot världen – mot ett trasigt och nödlidande Europa. En redogörelse från ett besök i Ruhrområdet är till innehåll och stil karakteristisk. Forell bygger framställningen på egna observationer och samtal förda med representanter för olika yrken. En läkare redovisar för honom tillståndet i sjukvården: Sprutor och mediciner saknas, operationstakten är endast en fjärdedel av vad den sett till behoven borde vara. Forell är en driven skribent, som en yrkesman i journalistskrået plockar han fram greppbara, representativa detaljer. Till exempel står att läsa att hälften av ett 40-tal sjukvårdsstationer saknar en termometer. Enstaka människoöden har sin givna plats i strävan att skapa närhetskänsla och mana till givmildhet: ”En kvinna som i närheten av detta sjukhus nedkom med tvillingar måste veckla in de nyfödda barnen i tidningspapper.”⁵³¹

Mot bakgrund av den enorma nöden i Tyskland under den första efterkrigstiden och de i begränsade bidrag som frivilligarbetare och välgörare kunde svara för dryftar Birger Forell i kommitténs nyhetsbrev en fråga som han många gånger ställts inför: ”Tjänar det någonting till att hjälpa?” För att illustrera vad sändningarna från Borås betydde synliggjorde Forell individer som annars lätt kunde försvinna i statistikens miljontal. ”Kom med på en rundtur när kläder och skor eller extra förplägnad utdelas [...] som kommit från Sverige och man behöver inte fråga mer. Tacksamheten för minsta småsak är överväldigande.”⁵³²

Hur viktigt det än var att sätta hela skor på barnafötter, överrätta en rock som höll kylan borta eller sträcka brödet till den hungrige fanns det emellertid en ännu viktigare dimension av de hjälpsändningar som utgick från Borås. Biskop Sven Danell har fångat detta

⁵²⁸ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”, 4.

⁵²⁹ Birger Forell, ”Kristen efterkrigshjälp och praktisk ekumenik”, 2.

⁵³⁰ Birger Forell, ”Resebrev från Espelkamp”, 1 f.

⁵³¹ Birger Forell, ”På besök i masseländets land”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat.

⁵³² *Ibid*, 3

faktum i en formulering om arten av Forells efterkrigsinsatser: ”hans arbete [...] kunde synas utåtvänt” men ”det hade avgjort sin innersida”.⁵³³ Forell drevs inte i första hand av sociala motiv utan av en stark vilja att skapa medvetenhet om att Gud var närvarande bland människor som inte sällan kände sig övergivna: ”Det finns ändå någon som tänker på oss – är ett mycket vanligt ord som man möter – ofta med tårarna i ögonen. Gud har inte glömt oss.”⁵³⁴ Snarlika formuleringar ryms i de tackbrev som strömmade in till Kommittén för kristen efterkrigshjälp. En skolförståndare i Baden skriver om lyckokänslan av att veta att det ”finns kristna, som övervinna alla svårigheter när det gäller att hjälpa våra barn”.⁵³⁵

I varje nummer av *Meddelanden från Kommittén för kristen efterkrigshjälp* finns det en redogörelse för insamlingarnas resultat. För att ge ett exempel så erhöll kommittén under perioden 29/11–30/12 1946 kontanta gåvor som uppgick till 7 388 kronor och 80 öre. Samtidigt inkom kläder och livsmedel i en omfattning om 3 286 respektive 3 949 kilo. Kommittén förmedlade också särskilda livsmedelspaket fyllda med varor till ett värde om 28 kronor. Från slutet av november till årets slut hade inköp av 71 sådana paket gjorts möjliga genom gåvor.⁵³⁶ Om dessa siffror ställs i relation till motsvarande resultat för hela året 1946 framstår december som en osedvanligt god insamlingsmånad. Av revisionsberättelsen framgår till exempel att det totala inflödet av kontanta medel var 39 149 kronor och 93 ören.⁵³⁷ Det förefaller rimligt att anta att givmildheten var särskilt stor när julen nalkades.

Att kommitténs ekonomi till stor del baserades på gåvor enligt principen ”många bäckar små” kan illustreras av att förteckningen över inkomna donationer under perioden 26/4–26/9 1947 omfattar tre tätskrivna A5-sidor. Gåvor av kläder, skodon, livsmedel med mera omfattar 1,5 sida och kontantbidragen likaledes 1,5 sida.⁵³⁸ Givarna är som regel bosatta i Sjuhäradsbygden eller i Västsverige i övrigt, men under perioden inkom också bidrag från bland annat Umeå, Örebro, Trelleborg, Hudiksvall, Eksjö, Alvesta och Delsbo. Utöver från privatpersoner inflöt ekonomiska medel från syföreningar och från kollekt. Sammanlagt bidrog 170 privatpersoner och organisationer i civilsamhället under tiden 26/4–26/9 1947. Den sammanlagda summan penninggåvor uppgick till 5 861 kronor. Den största penninggåvan från en privatperson under perioden bestod av 175 kronor medan den största skänkta församlingskollekten omfattade 291 kronor.⁵³⁹ Bidragen fördelar sig enligt tabellen nedan:

⁵³³ Sven Danell, ”Han var en konstnär i att hjälpa”, i *Svenska kyrkohjälpen*, odaterat nummer.

⁵³⁴ Birger Forell, ”På besök i masseländets land”, 3. Jfr Birger Forell, ”Kristen efterkrigshjälp och praktisk ekumenik”.

⁵³⁵ ”Tack: Redovisning av tackbrev ställda till Kommittén för kristen efterkrigshjälp, ” i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 7.

⁵³⁶ ”Redovisning av insamlade medel 29/11–30/12 1946”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat.

⁵³⁷ ”Revisionsberättelse”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat.

⁵³⁸ Förteckningar över gåvor för perioden 26/4–26/9 1947, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 9 ff.

⁵³⁹ ”Penninggåvor”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 10 ff.

Tabell 1: Penninggåvor till Kommittén för kristen efterkrigshjälp, 26/4–26/9 1947

Gåvosumma	Antal givare
1–5 kronor	12
6–10 kronor	78
11–25 kronor	27
26–50 kronor	19
51–100 kronor	25
Över 100 kronor	9

En mera sällan uppmärksammas del av Forells efterkrigsarbete rör hans insatser som opinionsbildare för att möjliggöra humanitära satsningar till nederlagets Tyskland. Högt upp på hans agenda stod uppgiften att förmå segermakterna att tillåta sändningar till de upprättade ockupationszonerna med gåvor från kyrkor och hjälporganisationer.⁵⁴⁰ År 1946 gav Forell ut en liten skrift *Skall Sir Ben få bestämma över vårt samvete?* I denna pamflett hade han samlat appeller och tidningsartiklar från fyra länder.⁵⁴¹ Den Sir Ben som åsyftades i skriftens titel var Ben Smith, livsmedelsminister i England. Smith fungerade som måltavla inte bara för Birger Forell utan också för Victor Gollancz. Forell och Gollancz omsatte judisk-kristen etik i såväl praktisk handling som politisk polemik. Det senare kom till uttryck inte minst i kritiken av den mot de besegrade tyskarna tillämpade ransonerings- och non-fraterniseringspolitiken. Till Gollancz politiska triumfer hörde att han lyckades få förbudet för brittiska medborgare att sända matpaket till Tyskland upphävt.⁵⁴²

Victor Gollancz låg bakom flera viktiga opinionsbildande insatser, han nådde ut till den stora allmänheten bland annat genom sin bok *In Darkest Germany*. Denna skrift fyllde ett dubbelt syfte: Dels var den en dokumentär skildring av en rundresa i nödens Tyskland, dels en mot segermakterna riktad anklagelseakt. Till grund för utspelet låg i första hand en sex veckor lång vistelse i Hamburg, Düsseldorf och Ruhrområdet. Enligt Gollancz var många tyskars tillstånd sådant att den som enbart arbetade med ordets makt riskerade att inte bli trodd. Han använde sig därför flitigt av dokumentära

⁵⁴⁰ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177.

⁵⁴¹ Birger Forell, *Skall Sir Ben få bestämma över vårt samvete? En sammanställning av rapporter, utprop, resolutioner och uttalanden från England, Danmark, Sverige och Tyskland med uppfordran att delta i hjälpverksamheten för begränsandet av nöden i Tyskland* (Borås, Borås Tidnings tryckeri, 1946).

⁵⁴² Om Gollancz ställning till Ben Smith och upphävandet av matpaketförbudet, se Ruth Dudley Edwards, *Victor Gollancz: A Biography* (London, Victor Gollancz LTD, 1987), 416 ff och 441 f.

fotografier. In *Darkest Germany* innehåller 137 bilder.⁵⁴³ Bristen på skodon är något av ett huvudnummer i Gollancz socialreportagelika bok. För att få sina landsmän att förstå nödens omfattning presenterar Gollancz en stor mängd fotografier på barn som går barfota eller är iklädda fotbeklådnader påminnande om smutsiga trasor.⁵⁴⁴

Victor Gollancz tyska resa 1946 och dennes rapporter om det eländiga tillståndet i storstäderna uppmärksammades av Stig Dagerman. I *Tysk Höst* återges Gollancz varning för att Västerlandets värden är i fara. Den inhumana behandlingen av det slagna folket sägs utgöra ett hot mot Europa som civilisation.⁵⁴⁵ Dagerman formulerar sig inte mindre slagkraftigt än Gollancz om synerna som mötte en Tysklandsresenär 1946: "Trasiga, hungriga, ovälkomna människor trängdes i mörka stinkande bangårdsbunkrar eller i de höga fönsterlösa jättebunkrar som ser ut som fyrkantiga gasklockor och höjer sig som väldiga monument över nederlaget i sammanstörtade tyska städer."⁵⁴⁶

Efterkrigstidens utbombade Tyskland var ett motiv även i svensk skönlitterär utgivning. 1948 gav Bonniers ut *De besegrade*, skriven av Peter Weiss. Hans familj hade kommit till Sverige som flyktingar efter Hitlerrikets annektering av Tjeckoslovakien. Ett parti i boken inleds med uppmaningen "Kom och besiktiga vår vackra stad", varefter Weiss guidar läsaren till de spår av olika arkitektoniska traditioner som kunde återfinnas i ruinhögarna. Om det öde som i antik stil utförda och till marken störtade skulpturer gått till mötes skriver Weiss: "Gevärskulor har smekt gudinnornas bröst, granater har kysst deras munnar och pannor, eldkastarens flammor har omfamnat deras jungfruliga kroppar, explosionernas lidelse har slitit deras kläder till trasor."⁵⁴⁷ Framställningen skulle metaforiskt kunna ses som en bild av det i kulturarvet nedlagda humanistiska Tysklands sönderfall.

Miljöskildringar påminnande om de nämnda återkommer regelbundet i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*. Vid 1950-talets ingång publiceras emellertid en artikel av Birger Forell som för ovanlighets skull inte utgör en redogörelse för en resa, en konferens eller ett lägerbesök i Tyskland. Ämnet är istället "Kommitténs arbete i hemlandet". Forell är bekymrad, orsaken till oron är att den svenska allmänheten har bibringats uppfattningen att Tyskland inte längre behöver stöd i samma omfattning som tidigare. Till spridandet av sådana synsätt hade nedläggningen av den nationella insamlingsorganisationen Svenska Europahjälpen bidragit, men folk i gemen hade också påverkats av affärsmän och Tysklandsbesökare i övrigt som vittnade om tysk återhämtning. Verkligheten är emellertid enligt Forell en annan. Problemet med tiotals miljoner flyktingar som

⁵⁴³ Victor Gollancz, *In Darkest Germany* (Hinsdale, Illinois, Henry Regnery Company, 1947).

⁵⁴⁴ *Ibid.*, 73–88.

⁵⁴⁵ Stig Dagerman, *Tysk höst* (Stockholm, Norstedts, 1981), 15. Stig Dagermans Tysklandsskildring tillkom som en serie artiklar i *Expressen*. Boken publicerades för första gången 1947.

⁵⁴⁶ Dagerman, 7.

⁵⁴⁷ Peter Weiss, *De besegrade* (Stockholm, Bonniers, 1948), 19.

kommit från öst är fortfarande förkrossande stort, behovet av kläder, skor, medicin och utrustning till verkstäder är också påtagligt. På en punkt ser emellertid även Forell en avgörande förändring till det bättre – tillgången till livsmedel.⁵⁴⁸

För att sprida budskapet om att Tyskland alltjämt behövde olika former av stöd från Sverige arrangerade Kommittén för kristen efterkrigshjälp under år 1949 föredragskvällar på 120 platser, flertalet belägna i Borås närhet. För huvuddelen av denna anbulerande informationstjänst svarade kommitténs sekreterare Werna Ilgner-Hällström. Föredrag hölls också av Folke Söderström och av Birger Forell.⁵⁴⁹ Till insatser gjorda av kommitténs egna ledamöter ska läggas en serie föredrag i september 1948 om kristen återuppbyggnadshjälp. Som så många gånger förr drog Forell i det humanitära arbetet nytta av kontakter som arbetats upp i olika sammahang. Som affischnamn för insamlingskampanjen lanserades marskalken Hugh Champion de Crespigny, förutvarande guvernör i Schleswig-Holstein, samt den tidigare koncentrationslägersfångnen, prästen Martin Niemöller. I kommitténs medlemsblad lanserades turnén under en som retorisk fråga formulerad vinjett ”Är fortsatt hjälp i Tyskland nödvändig?”⁵⁵⁰

Utöver Borås omfattade turnén fem städer: Stockholm, Göteborg, Malmö, Lund och Uppsala. Sett till publiciteten måste rundresan ha betraktats som en framgång. Artiklar infördes i bland annat *Stockholms-Tidningen*, *Morgon-Tidningen*, *Sydsvenska Dagbladet*, *Skånska Dagbladet*, *Lunds Dagblad*, *Borås Tidning* och *Västgötademokraten*.⁵⁵¹ Publicitet var en av de viktigaste vägarna för kommittén att skapa medvetenhet om det fortsatta behovet av hjälp från Sverige till efterkrigstidens Tyskland.⁵⁵² Den mest ambitiösa informationssatsningen som kommittén svarade för var en av Sture Johnson och Anders Svänsson producerad svartvit och ljudlös, drygt en timme lång dokumentär. Den 1952 gjorda inspelningen bär namnet *De kommo från Öster: En film om flyktingar i dagens Tyskland*. Genremässigt påminner upptagningen om ett socialreportage. Johnson och Svänsson färdas från det ena flyktinglägret till det andra och upplever ”dagar av långa vandringar genom källare, baracker och bunkrar med invånare i yttersta fattigdom och trångboddhet”. I dessa nödkvarter ryms i varje rum människor som har historier om egenupplevda, upprivande händelser att berätta.⁵⁵³

När filmen förhandsvisades för massmedier i oktober 1952 skrev *Borås Tidning* att upptagningen var ”något i sitt slag strålande”.⁵⁵⁴ Johnsons och Svänssons dokumentär lyckades tala till svenska människohjärtan. Efter att Boråskommitténs ordförande,

⁵⁴⁸ Birger Forell, ”Kommitténs arbete i hemlandet”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, november 1950, 4.

⁵⁴⁹ Ibid.

⁵⁵⁰ ”Är fortsatt hjälp i Tyskland nödvändig?”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 4.

⁵⁵¹ Notisbok med pressklipp om Birger Forell, JS.

⁵⁵² ”Är fortsatt hjälp i Tyskland nödvändig?”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat, 4.

⁵⁵³ ”De kommo från Öster: En film om flyktingar i dagens Tyskland”, filmmaterial, *Svenska kyrkans arkiv* (Fortsättningsvis SKA).

⁵⁵⁴ ”De kommo från Öster”, i *Borås Tidning*, 22/10 1952.

teologie doktor Bengt Hellekant i oktober 1954 förevisat *De kommo från Öster* stod det i *Ulricehamns tidning* att ”publiken satt helt gripen av de öden som rullades upp på duken”.⁵⁵⁵ Det visuella narrativets kvaliteter är noterbara mot bakgrund av att Sture Johnson och Anders Svänsson vare sig hade filmproducentens eller journalistens skolning. Den förre verkade som lagerschef och representant för Vinters konfektion, den senare var arkitekt till yrket.⁵⁵⁶

Dokumentären spelades in för att användas av Birger Forell och andra medlemmar av Boråskommittén i deras nitiska insatser inom ramen för Svenska kyrkans efterkrigshjälp. I Forells efterlämnade dagböcker ges korta redogörelser från hans framträdanden runt om i hela landet. Med ett föredragsmanuskript i stolparnas form, en filmprojektor och en väl begagnad tiggarbössa vädjade han till landsmännens solidaritet och medmänsklighet. En typisk notering berättar att han 20 januari 1953 gästade en församlingsafton i Sveriges nordligaste stift. Den efter föredraget och filmvisningen insamlade kollekten uppgick till 775 kronor, vilket ”ansågs vara rekord för Luleå”.⁵⁵⁷ Som regel blev det i samband med Forells uppträdande en eller flera artiklar i lokalpressen. Under Norrlands-turnén intervjuades han i *Norrländska socialdemokraten* och i *Norrbottenskuriren*.⁵⁵⁸

Filmtiteln, *De kommo från Öster*, anspelar naturligtvis på strömmarna av fördrivna Volkdeutsche och flyktingar från DDR som hoppades på ett bättre liv på andra sidan järnridån. I efterkrigstidens offentliga klimat var det allt annat än okontroversiellt att framställa tyskar – representanter för förbrytarfolket som lagt Europa i ruiner – som offer. I ett utspel i slutet av 1944 hade biskop John Cullberg ställt den retoriska frågan: ”Skall antisemitism nu ersättas av antigermanism?”⁵⁵⁹ Birger Forell brukade framhålla att de första offren för nationalsocialismen var tyskar. Han hade under sin tid som legationspastor i Berlin upplevt att åtskilliga tyska kollegor och vänner förts i väg till koncentrationsläger eller till Gestapos ökända källarvåningar, i vissa fall för att aldrig komma tillbaka.

Det är till det västtyska ekonomiska undrets kvarvarande bakgårdar som de båda amatörfilmarna Sture Johnson och Anders Svänsson vänder sin publiks blickar. En av de första inskjutna bildtexterna i *De kommo från Öster* berättar: ”Fastän andra världskriget ligger sju år tillbaka i tiden, finns ännu många ärr i stadsbilden.”⁵⁶⁰ Några scener ger exempel på hur rikedom och armod lever tätt in på varandra: På andra sidan om sommarnöjena i Bad Scharbeutz, där familjer som dragit nytta av den kapitalistiska ekonomins välståndskapande förmåga semestrar, lever fördrivna folktyskar under mycket enkla omständigheter.⁵⁶¹

⁵⁵⁵ ”Församlingsafton”, i *Ulricehamns Tidning*, 16/10 1954.

⁵⁵⁶ ”Tidning och film i flyktingarbete”, i *Västgöta Demokraten*, 22/10 1935.

⁵⁵⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 20/1 1953, NBF.

⁵⁵⁸ Birger Forell, Dagboksnoteringar 18/1 och 21/1 1953, NBF.

⁵⁵⁹ Leif Beckman, ”Kyrkan skall hela såren”, pressklipp daterat 24/11 1944, *Sigunastiftelsen*.

⁵⁶⁰ ”De kommo från Öster: En film om flyktingar i dagens Tyskland”, SKA.

⁵⁶¹ Ibid.

I Kiel zoomar filmkameran in rader av baracker tillverkade av korrugerad plåt, under både den varma och den kalla delen av åren innebar det stora påfrestningar att leva i dessa skullika boendemiljöer. Filmen använder sig delvis av en personcentrerad berättarteknik. I text och bild möter tittarna den åtta personer stora familjen Johann Manzenski, vilken under mer än ett halvt decenniums tid har levt i ”ett betonghål”. En av sönerna saknar armar och är blind på ett öga. Han hade blivit deformerad av en granat under familjens flykt västerut. Om jag från början vetat vad vi skulle behöva utstå, säger frun i huset, så hade jag aldrig orkat påbörja vår vandring västerut.⁵⁶²

Med tanke på den enorma bostadsbrist som blev följden av de allierades flygräder och de många till ett totalt sönderslaget land nyanlända människomiljonerna hade de västtyska myndigheterna stått inför en nästintill ohanterlig situation. Till svensk publik förmedlades omfattningen av de bostadspolitiska utmaningarna i den unga förbundsrepubliken av bland andra Arvid Fredborg. I sin 1953 utgivna bok *Det nya Tyskland* sätter han siffror på situationen: ”På samma gång som antalet bostäder minskat med 20 procent från 1939 till 1948 hade befolkningen ökat från 39 till 47 miljoner.”⁵⁶³ Fredborg beskriver de insatser som har gjorts för att ge människor eget tak över huvud som ”en social prestation av rang, som gjort mycket, kanske mer än något annat, för att stabilisera situationen i Västtyskland.”⁵⁶⁴

Betydande delar av den Tysklandshjälp som hade utgått från Sverige var avvecklad i mitten av 1950-talet. Till exempel meddelade Rädda Barnen att deltagandet i återuppbyggnadsarbetet i princip var avslutat för organisationens del. Boråskommittén tog alltså ett offensivt initiativ i en tid då omfattningen av den till Tyskland riktade efterkrigshjälpen överlag trappades ner.⁵⁶⁵ Vid ungefär samma tid som *De kommo från Öster* började förevisas publicerades Sven Danells reportagebok *Okänd broder*. I likhet med filmen bygger den på en resa genom valda delar av Västtyskland. Missionen för Boråskommitténs film och Danells dokumentära framställning var densamma: att öka medvetandegraden i Sverige om vilken enorm utmaning som flyktingmassorna i Tyskland utgjorde och att säkerställa ett fortsatt flöde av resurser till behövande bröder och systrar. Danell lyfter fram två av Birger Forells hjärtesaker – Espelkamp och bondehjälp. Den sistnämnda satsningen syftade till att med lantbruk som försörjningsbas skapa en ny tillvaro i Västtyskland för jordbrukarfamiljer som hade tvingats lämna allt bakom sig på flykt undan förtrycket i det kommunistiska DDR.⁵⁶⁶

⁵⁶² Ibid.

⁵⁶³ Arvid Fredborg, *Det nya Tyskland* (Stockholm, Norstedts, 1953), 348.

⁵⁶⁴ Ibid, 352.

⁵⁶⁵ Lidner, 39 och 186.

⁵⁶⁶ Sven Danell, *Okänd broder* (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1953).

Genom att Sture Johnson under våren 1952 medverkade i *Borås Tidning* med korta redogörelser från inspelningsorterna kan vi följa filmmakarnas reaktioner på miljöer och människor som de möter. Johnson inleder sin första artikel med en berättelse om sömnlöshet, sin egen. Redan halv fyra på morgonen sitter han vid skrivbordet: ”Den vanligtvis djupa goda sömnen där hemifrån har svikit mig. Men så myllrar det också genom huvudet en ström av minnesbilder från gårdagens besök hos flyktingfamiljer, kasematternas folk.”⁵⁶⁷ De interiörer som presenteras i Johnsons artiklar – rum med trasiga möbler och kläder, smuts, odiskade kärl och matrester – aktualiserar Birger Forells om efterkrigstidens Tyskland flitigt begagnade uttryck *masseländets land*.⁵⁶⁸ Liket ett Tv-reportage från Tredje världen på 1970-talet visar dokumentärfilmen hur dricksvattnet ”hämtats ett fåtal meter från latrinerna” och redogör för sjukdomar som spridits härigenom. För att under höst och vinter hålla kylan stången har allt som en gång fanns av trä i dessa skrubbar och ruckel till bostäder eldats upp. Därför saknas inte sällan stora delar av det också i fattiga hem normala möblemanget.⁵⁶⁹

Johnsons och Svänssons dokumentärfilm är emellertid inte uteslutande en exemplifiering av nöd och av mänskliga tragedier. Publiken som samlades i församlingshem och bygdegårdar bjöds också på ögonblicksbilder av väl fungerande hjälpinsatser. Även i de mest eländiga av miljöer finns glädjestunder, under någon minut visas bilder från ett bröllop som firas i ett flyktinglägers omgivning. Filmkameran fångar även in en svenskflaggad buss med säten fyllda av barn i åldrarna ett till sju på väg mot en tids rekreativ vistelse i Sverige.⁵⁷⁰ Mottagandet av tyska barn i svenska hem pågick under åren 1947–1954 och nådde en omfattning som gjorde att ”tyska barn hann bli ett välbekant inslag i den svenska vardagen”.⁵⁷¹ För *Borås Tidning* berättar Sture Johnson att han upplevt det som ”en stor nåd att, om än obetydligt, få deltaga i sina landsmäns arbete i människokärlekens tjänst”.⁵⁷²

Det mörker som dominerar stora delar av filmen blandas på slutet upp med ljus. Pedagogiskt har männen bakom filmen steg för steg introducerat sin publik till de misärens och missmodets kvarter som finns ”utspridda över hela Västtyskland”. Som kontrast visar den senare delen av *De kommo från Öster* vad påhittighet, hängivenhet och beslutsamhet

⁵⁶⁷ Sture Johnson, ”Amatörfilmare fann stor nöd bland tyska flyktingar”, i *Borås Tidning*, 30/5 1952. En kasematt är ett i betong eller murverk uppfört rum i en befästning som ska kunna stå emot tungt artilleri.

⁵⁶⁸ *Borås Tidning* publicerade tre artiklar av Sture Johnson skrivna under hans och Anders Svänssons fjorton dagar långa rundresa i Tyskland. ”Amatörfilmare fann stor nöd bland tyska flyktingar” (30/5 1952), ”13 personer i ett rum i tyskt flyktingläger” (1/6 1952) samt ”Tron att ’Gud vet varför’ håller modet uppe i flyktingläger” (5/6 1952).

⁵⁶⁹ ”De kommo från Öster: En film om flyktingar i dagens Tyskland”, SKA.

⁵⁷⁰ Ibid.

⁵⁷¹ Lidner, 60. Mottagandet av tyska barn hade en i tid närliggande föregångare, nämligen inhysningen av ca 70 000 finska krigsbarn runt om i Sverige.

⁵⁷² Sture Johnson, ”13 personer i ett rum i tyskt flyktingläger”, i *Borås Tidning*, 1/6 1952. Jörg Lidner intervjuade under arbetet med *Den svenska Tysklands-hjälpen* svenska familjer som tog emot tyska barn. Han skriver att deras motiv för att hjälpa dessa pojkar och flickor ofta var kristen medmänsklighet samt solidaritet och medlidande. Se Lidner, 133.

kan resultera i. När smalfilmens 465 meter är passerade har biopubliken guidats genom flyktingstaden Espelkamp. Filmen har visat nybyggda bostadskvarter, hantverkarmiljöer, industrilokaler, ett barnhem, en skola samt en kyrka. Denna för och av återtågets människor – de som hade förlorat sina hem och/eller varit krigsfångar hos segermakterna – uppförda stad är en livsmiljö kännetecknad av ”hem, familj, arbete och framtidshopp”. Biopubliken har också fått lära sig att det i Espelkamp finns ett mycket respekterat svenskt namn – Birger Forells.⁵⁷³

Filmmakarnas syfte med bildsviten från Espelkamp är inte att blända sina tittare. Det som skett i den nordtyska flyktingstaden är förvisso stort, men i förhållande till behoven ”försvinnande litet”. Därför måste det, förkunnar en rad på vita duken, byggas många nya Espelkamp.⁵⁷⁴ På ett av de i filmen inklippta textblocken står sista versen i en av Anders Frostenssons hand 1936 nedtecknad psalm att läsa:

Öster, väster, norr och söder korsets armar överskygga:

alla äro våra bröder som på jorden bo och bygga.

Då vi bröders bördor bära, med och för varandra lida,

är oss Kristus åter nära, vandrar osedd vid vår sida.⁵⁷⁵

⁵⁷³ ”De kommo från Öster: En film om flyktingar i dagens Tyskland”, SKA.

⁵⁷⁴ Ibid.

⁵⁷⁵ Ibid.

7 Ett Europa i miniatyr

En krets av tyska män och kvinnor som om omständigheterna hade velat annorlunda skulle ha räknats till de kristna martyrernas skara i nationalsocialismens Tyskland. Detta var vad några journalister mötte i småländsk herrgårdsmiljö i mars 1948. Till de frågor som behandlades på presskonferensen hörde hur svenska efterkrigsåtgärder skulle kunna bidra till att överbrygga den söndring av Europa som Tredje rikets aggressioner hade orsakat.⁵⁷⁶ Omgivna av natur gavs representanter för vad som under och efter andra världskriget ofta kallades det andra – det humanistiska – Tyskland möjlighet att på Gripenbergs slott samtala och umgås med kollegor från tidigare av Hitlers militära styrkor ockuperade länder såsom Danmark, Norge och Holland.⁵⁷⁷ Besökarna på friherrinnan Elin Hermelins egendom kom huvudsakligen från den andliga och kulturella odlingens fält samt från de medicinska och sociala professionerna, men även hemarbete- kvinnor fanns rikligt representerade. Birger Forells dagbok vittnar om insikter om de tunga bördor som den sistnämnda gruppen bar under och efter kriget.⁵⁷⁸

Tranåspostens reporter skrev att de undernärda och utarbetade tyskar som under en tid framåt skulle vara gäster på Gripenbergs slott förenades av det faktum att ”de aldrig varit engagerade i nazist-organisationer”.⁵⁷⁹ Delar av besökarkollektivet hade genomlevt direkta konfrontationer med Hitlerregimen. Flera av de män och kvinnor som bjudits in till en sex veckor lång rekreativ vistelse på egendomen utanför Tranås hade sålunda haft Gestapo i hämlarna. Andra gäster hade varit misstänkta för inblandning i 20 juli-kuppen, då en skara motståndsmän med greve Claus von Stauffenberg i spetsen försökte genomföra ett tyrannmord.⁵⁸⁰ Bland de män som hade tillskrivits av Gripenbergskommitténs sekreterare Birger Forell återfanns till exempel Fritz Söhlmann. Han hade i egenskap av redaktör för Bekännelsekyrkans organ *Junge Kirche* haft den hemliga statspolisens ögon på sig. En annan gäst var prosten Will Völger som hade tillbringat sex månader i koncentrationsläger, anklagad för att ha haft del i planerna på att röja Führern ur vägen.

⁵⁷⁶ ”Både den andliga och materiella nöden i Tyskland katastrofal”, i *Tranåsposten*, 3/3 1948, ”Gripenbergs gamla träslott en dröm för kyrkoherde Forells tyska gäster”, i *Stockholms-Tidningen*, 3/3 1948 samt ”Nya krafter till andlig återuppbyggnad beredes på Gripenberg”, i *Östgöta-Correspondenten*, 3/3 1948.

⁵⁷⁷ Om betydelsen av föreställningen av ett andra, humanistiskt Tyskland i perspektiv av svensk efterkrigshjälp, se Lidner, 51. Argumentationen om förekomsten av ett humanistiskt Tyskland, som förkroppsligades i antinazismen, förekom både inom den politiska högern och vänstern i Sverige. För högern fanns nyckeln till det humanistiska Tyskland i historien, den nationalsocialistiska eran var en parantes. Inom vänstern knöts föreställningen om det humanistiska Tyskland inte till historien utan till arbetarklassen.

⁵⁷⁸ Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnotering 9/5 1948, NBF.

⁵⁷⁹ ”Både den andliga och materiella nöden i Tyskland katastrofal”, *Tranåsposten*, 3/3 1948.

⁵⁸⁰ Om 20 juli-kuppen finns en stor litteratur, se t.ex. Klemens von Klemperer, Enrico Syring och Rainer Zitelmann (red), *”Für Deutschland”: Die Männer des 20. Juli* (Frankfurt, Ullstein, 1996), Pierre Galante, *Operation Valkyrie: The German Generals’ Plot against Hitler* (New York, Cooper Square Press, 2002) samt med en biografisk vinkel, Peter Hoffmann, *Stauffenberg: A Family History, 1905–1944* (Cambridge, Cambridge University Press, 1995), framförallt kapitel 10–15.

Till Gripenberg inviterades också ett antal lärare som på grund avståndstagande från den nationalsocialistiska läran hade förbjudits att undervisa i Tredje rikets skolor.⁵⁸¹ I den omedelbara efterkrigstidens Europa hade människor som visat prov på aktivt motstånd mot nationalsocialismen en särskild moralisk status. I kraft av att vara obefläckade av Hitlerväldets skändligheter fick de inte sällan samhällsledande befattningar.⁵⁸²

En av Birger Forells närmaste medarbetare, den norske pastorn Olav Brennhovd, hade egen erfarenhet av det tyska koncentrationslägersystemets brutala verklighet. Han hade internerats till följd av kamp för fosterlandets och kyrkans frihet.⁵⁸³ I kraft av sitt eget livstrauma ägde Brennhovd en särskild auktoritet när han framträdde på kyrkliga konferenser om krigets sår och återuppbyggnadsarbetets utmaningar. Birger Forell skriver 1947:

Olav Brennhovds skildring av den andliga nöden bland de politiska fångarna i interneringslägren blev en stor upplevelse av *personlig efterkrigshjälp av det mest effektiva slag*. Alla kände ju också hans eget öde. Såsom en av ledarna i den norska motståndsrörelsen inom kyrkan och bland studenterna blev han jämte 27 andra förd till Tyskland och satt 3 år i tukthus och koncentrationsläger och dömd till döden. [...] Efter sammanbrottet anmälde han sig till arbete bland krigsfångar och civilinternerade i Tyskland [...] I Neuengammes stora läger där han en gång varit inspärrad möter han så en dag den domare som dömt honom till döden. Vid avskedet yttrar han till den skräckslagne mannen: ”Jag kan bara hoppas för er skull att tiden här i lägret ger er samma lärdom, som skänktes mig under interneringen, att hatet aldrig kan bygga upp något i världen.”⁵⁸⁴ [Min kursivering].

Journalisten Erling Rimehaug har rest frågan om hur det kunde komma sig att Olav Brennhovd efter kriget lade ned sin själ i arbete för ett land vars tidigare representanter hade gjort honom så illa. I likhet med Forell synes Brennhovd ha upplevt sig vara kallad av Gud att arbeta för Tysklands framtid. Han såg i landets förnyelse en nyckel till hela världens förnyelse. Arbetet med människornas hjärtan och tankar var den viktigaste efterkrigsuppgiften för Brennhovd precis som för Forell. Normmannens egna möten med tyskar som hade varit förföljda av Hitler, var en förklaring till att han kände sig förpliktad att delta i den andliga återuppbyggnaden. Under sin fångenskap hade Brennhovd lärt känna tyska olycksbröder som ur krigets förödelse ville se ett nytt Tyskland växa fram, byggt på den kristna trons grund.⁵⁸⁵ I mötet med tyska krigsfångar använde sig

⁵⁸¹ "List of invited guests for Gripenberg", NBF. Se också brev från Birger Forell till Elis Malmström, 30/4 1948, Elis Malmströms samling (fortsättningsvis förkortat EMS), *Göteborgs Universitetsbibliotek*. Forell omnämmer avsikten att inbjuda professor Walter Künne, författare till en stridskrift mot den nationalsocialistiske ideologen Alfred Rosenberg, till Gripenberg

⁵⁸² Lowe, 69.

⁵⁸³ Om Olav Brennhovd som motståndsmän, koncentrationslägerfånge och eldsjäl i återuppbyggnadsarbetet i Tyskland, se Erling Rimehaug, *Jeg kan ikke bære Testamentet i blikkesken* (Oslo, Luther Forlag, 2013).

⁵⁸⁴ Birger Forell, "En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp", 2 f.

⁵⁸⁵ Rimehaug, 156 f och 167 f.

Birger Forell av Brennhovds historia. Han ville ge ett exempel på att man inte ska låta oförrätter i det förgångna stå i vägen för att göra gott i nuet. Norrmannens gärningar framstod för Forell som skolbildande för vad försoning vill säga.⁵⁸⁶

Ett av de många tackbrev som i slutet av 1940-talet riktades till Gripenbergskommittén var undertecknat av Annemarie Heiler. Hon var maka till den av Hitlererans yrkesförbud drabbade professorn Friedrich Heiler. Enligt fru Heiler fyllde verksamheten utanför Tranås en viktig funktion, den medvetengjorde europeiska intellektuella om att det hade funnits en inre opposition i Tyskland. Det var hennes övertygelse att danskars, britters och holländares personliga möten med ”tyskar, som själva varit motståndare till nazismen och som [...] fått lida förföljelser” bidrog till att dämpa förklarliga men destruktiva känslor av hat och minska viljan till vedergällning.⁵⁸⁷

Både bland de ockuperade folken och bland nationalsocialismens offer i Tyskland fanns efter kriget ett utbrett begär efter hämnd. När koncentrationsläger befriades och när folktystrar drevs ut ur östra Europa, misshandlades och dödades inte bara plågoandar utan också vanliga män, kvinnor och barn som kulturellt förbands med förföljelse och förintelse. Kvinnorna var särskilt utsatta genom de oräkneliga sexuella övergreppen. Längre fram tog sig avskyn mot Tyskland mindre våldsamma uttryck och kanaliserades bland annat i uppfattningen att den utifrån kommande hjälpen skulle hållas på lägsta möjliga nivå. Tyskarna hade sig själva att skylla för sin olycka och sin nöd.⁵⁸⁸ ”Man krävde av dem som just genomled denna tyska höst att de skulle lära av sin olycka”, skrev Stig Dagerman och tillade polemiskt: ”Man tänkte inte på att hungern är en mycket dålig pedagog.”⁵⁸⁹ I Birger Forells genom föredrag och tidningsintervjuer bedrivna opinionsarbete handlade ett återkommande budskap om vikten av att ”bryta cirkeln av hat och vedergällning”.⁵⁹⁰ Till hans argumentationsstrategi hörde att barmhärtighet och förlåtelse inte bara var en fråga om att se den lidande medmänniskan. Det handlade också om de segrande och neutrala folkens självbevaringsdrift. Utsträckta händer var en nödvändighet om den europeiska civilisationen skulle bestå.⁵⁹¹

Invånarna i Sverige hade ett försteg framför personer från av Nazityskland underkuvade länder när det gällde att få inblick i de tyska oppositionsrörelsernas aktiviteter. Svenska läsare kunde bland annat ta del av en utförlig redogörelse om Claus von Stauffenbergs och de med honom sammansvurnas desperata attack på Hitler, redan några månader efter kuppförsocket. I slutet av 1944 publicerade Bonniers förlag *Misslyckad revolt*, en

⁵⁸⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 11/8 1947, NBF.

⁵⁸⁷ Annemarie Heilers brev återgivet efter ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder”, NBF.

⁵⁸⁸ En utförlig översikt över människors behov av, och uttryck för, hämnd i Europa under den första efterkrigstiden finns i Lowe, 75–186. Se också Burma, kapitel 3. Rörande de sexuella övergreppen, se Miriam Gebhardt, *När soldaterna kom: Äldriäktarna mot tyska kvinnor vid andra världskrigets slut* (Stockholm, Karnevals förlag, 2017).

⁵⁸⁹ Dagerman, 18.

⁵⁹⁰ ”Bryt cirkeln av hat och vedergällning”, i *Skarborgs-Tidningen*, 16/4 1947.

⁵⁹¹ Se t.ex. ”Skall Europa räddas, fordras barmhärtighet”, i *Skarborgs Läns Annonsblad*, 17/4 1947.

skrift som bar den thrillerlika undertiteln ”Hemlig rapport från Berlin”. I en anvisning till läsarna står att boken är författad ”av en tysk vänsterpolitiker, som aktivt deltagit i den inre tyska motståndsrörelsen”.⁵⁹²

Oppositionen mot Hitlerväldet återfanns i många delar av det tyska samhället. Till denna vittförgrenade företeelse hörde utöver militärer och socialister inte minst personer inom aristokratin och från kyrkorna.⁵⁹³ Till de mest kända kristna Hitlerfienderna räknas syskonen Hans och Sophie Scholl och teologen Dietrich Bonhoeffer, vilka samtliga fick plikta med livet till följd av att de hade följt samvetets röst.⁵⁹⁴ Bonhoeffer stod som framgång i förbindelse med Birger Forell. Under andra världskriget odlade den tyske teologen diverse utrikeskontakter för en inifrån Tyskland verkande motståndsrörelsens räkning. Han besökte bland annat Sverige som en del av denna trafik i oppositionens tjänst.⁵⁹⁵

En av de på presskonferensen i Tranås närvarande avisorna – *Stockholms-Tidningen* – skrev att hjärnan bakom Gripenbergskommittén, Birger Forell hade varit ”den kämpande tyska bekännelsekyrkans starka och effektiva stöd i Berlin”. Som *Stockholms-Tidningen* påpekade så går det att urskilja en tydlig linje från Forells kontakter med kristna dissidenter under åren 1933–1942 till det faktum att aktiva antinazister utgjorde en framträdande del av besökarna på Gripenbergs slott.⁵⁹⁶ I rekreations- och folkförsoningsverksamheten utanför Tranås använde sig Forell också i praktiska hänseenden av personliga kontakter från Berlintiden. Bland annat ingick en ”halvarisk kvinna”, som han 1938 hade hjälpt att komma till Sverige, i arbetsstyrkan på slottet.⁵⁹⁷

Även på tysk sida fanns naturligtvis exempel på förbindelser mellan aktivt motstånd mot brunskjortorna och engagemang i den humanitära efterkrigshjälpen. Ordföranden i Evangelische Hilfswerk, Eugen Gerstenmaier, hade hört till de inre kretsarna inom den kristna oppositionen. Han hade också, i likhet med Olav Brennhovd, varit en del av de politiska fångarnas skara.⁵⁹⁸ I sina ansträngningar för att utverka stöd i Sverige till det tyska återuppbyggnadsarbetet var Gerstenmaiers antinazistiska förflutna till hjälp. Med hänsyn till de antityska stämningarna i Sverige instruerade han de tyska församlingarna i Stockholm, Göteborg och Malmö att utestänga personer som var belastade av ett brunt förflutet från sina förtroendeorgan.⁵⁹⁹

⁵⁹² *Misslyckad Revolt: Hemlig rapport från Berlin* (Stockholm, Bonniers, 1944), 5.

⁵⁹³ För en översikt över de olika delarna av det tyska motståndet mot Hitlerregimen, se Lenelotte Möller, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Von 1923 bis 1945* (Wiesbaden, Marix Verlag, 2013).

⁵⁹⁴ För en översikt av på kristen grund formulerat motstånd mot nationalsocialismen, se Margot Käsmann (red), *Gott will Taten sehen: Christlicher Widerstand gegen Hitler* (München, C.H. Beck, 2013).

⁵⁹⁵ Carlsson, passim. Carlsson nämner Bonhoeffers kontakter med Forell på sid 148.

⁵⁹⁶ ”Gripenbergs gamla träslott en dröm för kyrkoherde Forells tyska gäster”, i *Stockholms-Tidningen*, 3/3 1948.

⁵⁹⁷ Birger Forell, Dagboksnotering, 1/5 1948, NBF.

⁵⁹⁸ Lidner, 86. Gerstenmaier gjorde på 1950-talet politisk karriär som ledamot av förbundsdagen. 1954 utsågs han till Förbundsdagspresident.

⁵⁹⁹ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 193 f.

Folkförsoningsarbetet på Gripenbergs slott hade uppstått som ett resultat av ett erbjudande från Elin Hermelin. Hon ville bistå Birger Forell i strävan att arrangera Sverigevistelser för tyska barn och förklarade sig i ett brev vara beredd att upplåta familjegodsets huvudbyggnad för detta syfte. Forell tog emellertid tillfället i akt till att tänka i andra banor, tyska barn borde enligt honom hellre än i slottssalonger inkvarteras i vanliga svenska hem.⁶⁰⁰ Däremot lämpade sig Gripenberg utmärkt väl för att ta emot större grupper av vuxna som var i särskilt behov av svensk omsorg. Han lyckades övertyga friherrinnan om denna alternativa plans förtjänster.⁶⁰¹

Idén om att tillhandahålla rekreativsmöjligheter i Sverige för tyskar med särskilt ansvarsfulla ställningar formulerades av Birger Forell i offentlig skrift i början av 1947. I ett nyhetsbrev från Kommittén för kristen efterkrigshjälp drog han paralleller till mottagandet av tyska barn i svenska familjer, och framhävde det önskvärda i att få till stånd vistelser för studenter, lärare, präster, läkare, sjuksköterskor och socialarbetare. Erfarenheter gjorda i Storbritannien 1946 visade vilken stor betydelse som dylika miljöbyten kunde ha för fysisk och psykisk återhämtning.⁶⁰² När Gripenbergskommittén sökte värva svenska intressenter för projektet framhölls det att internationella förebilder också fanns i Schweiz och Danmark.⁶⁰³

Birger Forell var mån om att förankra Gripenbergsprojektet i Svenska kyrkans efterkrigsarbete. Kommittén som ansvarade för vistelserna förbands därför organisatoriskt med Svenska kyrkohjälpen.⁶⁰⁴ Ordförande för den senare organisationen var biskop John Cullberg, vars roll i Gripenbergsprojektet av Forell liknades vid ett fadderskap. Gripenbergskommittén kom på Forells initiativ att ledas av domprosten i Göteborgs stift Elis Malmeström. I övrigt sattes kommittén samman av personer med förankring i endera Småland eller Västergötland och med professionell hemvist i såväl kyrkan, utbildningsväsendet som näringslivet.⁶⁰⁵ Övriga medlemmar i kommittén var Elin Hermelin, hovpredikant Sven Danell, direktör Tore Wihman, rektor Mia Rosander, läroverksadjunkt Gustaf Lennarth, Birger Forell själv samt, som representant för Svenska kyrkohjälpen, direktör Harry Johansson.⁶⁰⁶

Om en varudeklaration skulle ha utfärdats för verksamheten vid Gripenbergs slott hade beteckningen *själslig, kulturell och intellektuell återuppbyggnad* legat nära till hands.

⁶⁰⁰ Koenigswald, 316 ff. Sverigevistelser för tyska barn var ett av de viktigaste områdena inom den samlade svenska efterkrigshjälpen, denna verksamhet pågick mellan 1947 och 1954. Se Lidner, kapitel 4. Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177, framställer Birger Forell som en pionjär för denna verksamhet. Forell tog redan under Tredje rikets dagar initiativ till en satsning på ferieperioder för tyska barn i Sverige.

⁶⁰¹ Koenigswald, 316 ff.

⁶⁰² Birger Forell, "Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner".

⁶⁰³ "Upprop för Gripenbergskommittén", i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

⁶⁰⁴ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177.

⁶⁰⁵ Brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 18/4 1947, EMS.

⁶⁰⁶ "Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948." Bilaga till nummer 1/1949 av *Svenska Kyrkohjälpen*.

Forell betraktade som framgått ”den andliga nöden” i efterkrigseuropa som ett minst lika allvarligt problem som den materiella brist- och katastrofsituationen. Det största hotet mot tanken på Europa som ett gemensamt hem utgjordes av andlig vilsenhet och fattigdom. Kristna och humanistiska ideal var det bästa skyddet mot att nya väpnade konflikter skulle bryta ut. Med brödrakarlekens kitt skulle det europeiska husets delar hållas samman.⁶⁰⁷

Enligt Birger Forell var tyskarnas systematiska brist på omvärldskontakter, och därmed kunskaper om viktiga händelser, ett av de allvarligaste problemen i ”masseländets land”. Han skriver 1947 om ”ett moment med mera förödande verkan än de flesta andra: Den mångåriga isolering som hela folket sedan 1933 varit utsatt för. Det är sannerligen inte bara ifråga om Buchenwald och Belsen som det tyska folket haft mycket dimmiga begrepp om vad som skett.”⁶⁰⁸ Inte minst i mötet med krigsfångar försökte Forell skapa insikter om att det inte saknades skäl till tyskhatet bland till exempel holländare och danskar.⁶⁰⁹ Denna typ av kunskapsluckor skulle veckorna på Gripenberg fylla igen hos flera gäster.

Utöver att erbjuda återhämtning för utarbetade och undernärda personer, och att verka för ”internationellt samförstånd”, specificeras i stadgan för Gripenbergskommittén ytterligare ett syfte med verksamheten: Slottet och dess omgivning skulle vara en yta för ekumenisk gemenskap.⁶¹⁰ Möten över konfessionella gränser och samarbete mellan olika religioner utgör en röd tråd i Birger Forells mångfacetterade livsgärning. Inte minst hans insatser i kyrkokampen påverkades av ekumeniska ideal. Forells rapporter till det europeiska omlandet om det andliga livets villkor under Hitler präglades av ett engagemang för det religiösa livets frihet som omfattade inte bara den evangeliska och den katolska kyrkan utan också grupper av så kallade tyskstroende.⁶¹¹

Möjligheten till en vistelse vid Gripenberg tillhandahölls i enlighet med Birger Forells livsfilosofi inte enbart för personer ur evangelisk tradition. I den småländska miljön rörde sig också katolska, reformerta, anglikanska och ortodoxa kristna.⁶¹² I högre utsträckning än genom en blandning av personer från olika konfessioner kom den ekumeniska strävan vid Gripenberg till uttryck i en särskild anda. En i England verksam kyrkoman med ett tyskklingande namn, Herbert Hirschwald, framhöll att han under veckorna i Tranås-trakten hade beretts möjlighet att möta personer som han inte i första hand uppfattade

⁶⁰⁷ För ett representativt uttalande av Birger Forell om betydelsen av andlig återuppbyggnad, se ”Nya krafter till andlig återuppbyggnad på Gripenberg”, i *Östgöta-Correspondenten*, 3/3 1948.

⁶⁰⁸ Birger Forell, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpkationer”.

⁶⁰⁹ Birger Forell, Dagboksnotering, 11/8 1947, NBF.

⁶¹⁰ ”Stadgar för Gripenbergskommittén”, NBF.

⁶¹¹ Johan Sundeen, ”Om detta må jag berättas: Birger Forell om våld och förtryck i totalstaten”, i Bodil Liljefors Persson och Nils-Åke Tidman (red), *Våld i Guds namn: Politisk aktivism i världsreligionerna* (Göteborg, Föreningen Lärare i religionskunskap, 2016), 37–54.

⁶¹² ”Gripenbergs uppgift alltfört betydelsefull”, i *Borås Tidning*, 16/8 1949.

som tyskar, danskar eller svenskar utan som ”kristna medmänniskor”. Gripenbergsandan, och vad den representerade i form av löften för framtiden, hade enligt Hirschwald potential för att etablera sig som ett begrepp i den internationella ”ekumeniska vokabulären”.⁶¹³ Det förtjänar att noteras att Forell använder begreppet ekumenik i bred bemärkelse, närmast som en synonym för möten över gränser. Utöver konfessionella och nationella barriärer inkluderade han professionella sådana. Han argumenterade för att värva gäster bland ”så många olika yrkesgrupper som möjligt”.⁶¹⁴

Gripenbergsprojektets inriktning sammanfattas bra i satsningens engelskspråkiga beteckning – ”Conference for Christian Fellowship and Retreat”. Forell förklarade för internationella kontakter att det förväntades av varje gäst att han eller hon bidrog med redogörelser om sin egen kyrka och sin eget land så att en ”sann kristen gemenskap” skapades.⁶¹⁵ I ett brev till pastor Nils Hultgart i Norrköping, som Forell hoppades skulle kunna värva besökare från Nederländerna, framhålls att lämpliga gäster kan vara präster och lekmän som är ”besjälade av samförståndsvilja”. De måste klara av att under upp till sex veckors tid dela boende med 20-talet tyskar.⁶¹⁶

I kontakter med skandinaver underströk Forell att han förväntade sig att de ”samtalsvis”, det vill säga utan aggressivitet och på ett framåtsyftande vis, skulle bidra till att skapa insikter om vad danskar och norrmän hade fått utstå under ockupationsåren. Återigen handlade det om att kompensera för den isolering och den propaganda som tyskarna hade varit utsatta för under Hitlertiden. Forell framhöll till sogneprästen H. Øllgaard att ”de tyska gästerna ha varit mycket tacksamma för vad fått höra, fastän det ofta varit bittra ting, som kommit fram”.⁶¹⁷

Den tidigare omnämnda Annemarie Heiler skriver om sitt möte med den danske pastorn Eric Aalshauge. Mellan dem växte det fram en djup förståelse. Utgångspunkten var en ömsesidig insikt att båda parter hade genomlevt plågor. ”Vi tyskar”, skriver Heiler, ”måste [...] sätta oss in i vad dessa folk fått lida för vår skull”. Liknande upplevelser av att genom en Gripenbergsvistelse bryta sig loss ur isoleringens bojor hade den tyske prästen Johann Georg Schrader. För honom blev den första utlandsresan efter kriget en möjlighet till att betrakta sitt eget land med mera kritiska ögon och se sig själv i den andre: ”Den egna nationens olyckor kunde gå upp i andra länders sorg och bekymmer.”⁶¹⁸

⁶¹³ Herbert Hirschwald återgiven efter en till svenska översatt brevavskrift i dokumentet ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder”, NBF.

⁶¹⁴ ”Upprop för Gripenbergskommittén”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948 och brev från Birger Forell till H. Øllgaard, 19/11 1948, NBF.

⁶¹⁵ Brev från Birger Forell till Hans Ordning, 28/1 1948, NBF.

⁶¹⁶ Brev från Birger Forell till Nils Hultgart, 5/2 1948, NBF.

⁶¹⁷ Brev från Birger Forell till H. Øllgaard, 19/11 1948, NBF. Samma folkförsoningssträvan som kännetecknade Gripenbergs-kommittén blev i större skala och med längre varaktighet vägledande för Nordiskt-tyskt kyrkokonvent. Detta tillkom 1949 på norskt initiativ. Se Ryman, *Brobyggarkyrka*, 192.

⁶¹⁸ Heiler och Schrader citerade efter ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder”, NBF.

Sveriges neutrala status under krigsåren 1939–1945 bidrog till ett gott samtalsklimat på Gripenberg. Svenska miljöer var inte i samma mån laddade med de fientligheter och det hat som inte sällan hade präglat de krigsförande ländernas befolkningars känslor inför varandra.

Gripenbergskommitténs verksamhet kan ställas i relation till att det under slutet av 1940-talet gjordes ansträngningar på många håll för att öppna dörrar till svenskt lärdoms-, kultur- och folkbildningsväsende för de besegrade folken, i synnerhet tyskarna. Behovet av kulturellt och intellektuellt utbyte var stort till följd av tolv år med en totalitär regim, följda av segermakternas ambition under den första efterkrigstiden att kontrollera tyskarna i detalj. Akademiker, fackföreningsmän, läkare, lärare och studenter erbjöds möjligheter till vistelser i Sverige och till kontakter med svenska kolleger. Svenska Institutet, Samarbetskommittén för demokratiskt återuppbyggnadsarbete och Sveriges Förenade Studentkårer hörde till de organisationer som arbetade med att främja och organisera sådana förbindelser.⁶¹⁹

De svenska utbytesinitiativen kan i sin tur ses i perspektiv av att de västallierade med Frankrike i spetsen småningom övergav isoleringspolitiken. I stället kom ockupanterna att se utbyte mellan tyskar och andra européer som en viktig del av återuppbyggnadsarbetet. Historikern Jörg Lidner talar om kontaktskapandets paradigm.⁶²⁰ Ett avgörande motiv bakom de västallierades iscensatta verksamheter var övertygelsen att kulturutbyte skulle fylla en till demokratiska övertygelser fostrande funktion. Tanken på att vägleda de besegrade folken till att omfatta folkstyrets principer gick under beteckningen re-education.⁶²¹ På många håll i Sverige fanns det en stark tilltro till att inblickar i det svenska samhällslivets organisation skulle göra besökande tyskar till goda demokrater.⁶²²

I viss mån var verksamheten på friherreparet Hermelins slott ett atypiskt inslag i det kulturella och politiska efterkrigsarbetet. I ett upprop till stöd för Gripenbergskommitténs verksamhet saknas formuleringar om demokratistärkande avsikter. Den dimension som rör folkfostran lyser med sin frånvaro.⁶²³ Det är talande för Birger Forells under många år upparbetade sensitivitet för stämningar hos det tyska folket att han i likhet med många exil-tyskar i Sverige ställde sig kritisk till re-educationsterminologin och tankesätt bakom densamma.⁶²⁴ Forells dagböcker ger rikliga prov på hans skeptiska hållning till det kloka

⁶¹⁹ Lidner, 178 f.

⁶²⁰ Ibid, 155.

⁶²¹ Ibid, 154 f. Om re-education politiken, se också Nicholas Pronay och Keith Wilson (red), *The Political Re-education of Germany and her Allies after World War II* (London, Croom Helm, 1985).

⁶²² Lidner, t.ex. 45 och 158.

⁶²³ "Upprop för Gripenbergskommittén", i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

⁶²⁴ Om i Sverige verksamma exiltyskars negativa inställning till begreppet re-education, se Lidner, 154.

i att söka drilla ett vilsekommet folk in i det goda samhällets fälla. I sitt arbete med tyska krigsfångar i Storbritannien motsatte han sig inslag av vad som kunde uppfattas som propagandistisk re-education.⁶²⁵

Av uppropet för Gripenbergskommittén framgår något om projektets ekonomiska och materiella förutsättningar. Friherrinnan Elin Hermelin ställde slottets huvudbyggnad till fri disposition och med fri uppvärmning, medan Kommittén för kristen efterkrigshjälp svarade för att ”göra den delvis tomma byggnaden bebolig” medels möbler, husgerådsartiklar, textilier och så vidare.⁶²⁶ För att täcka resekostnader och andra utgifter satte Svenska kyrkohjälpen under 1948 in cirka 56 000 kronor i projektet.⁶²⁷ I frågor som rörde urval och rekrytering av gäster samarbetade Gripenbergskommittén framförallt med Evangelische Hilfswerk i Tyskland och Nordiska ekumeniska institutet i Sigtuna. Förbindelser fanns också till Kyrkornas världsråd, KFUM:s världsförbund och den Englandsbaserade organisationen Christian Reconstruction in Europe.⁶²⁸

Eftersom Birger Forell delade sin tid mellan Sverige, England och Tyskland hade han behov av en förtrogen person som var fast stationerad på tysk mark. Efter att det skurit sig mellan Olav Brennhovd och dennes arbetsgivare internationella KFUM blev den norske pastorn Forells ställföreträdare i Tyskland. Samsynen i fråga om Tysklands och Europas framtid torde ha bidragit till att etablera och vidmakthålla samarbetet dem emellan. För Brennhovd likväl som för Forell hade arbetet för Tyskland en existentiell dimension. Forell framhöll i sin korrespondens att det skulle ha orsakat återuppbyggnadssträvandena ”obotlig skada” om Brennhovd efter uppsägningen från KFUM hade varit tvungen att vända åter till Norge.⁶²⁹ Åtskilligt av arbetet med att skapa ett flöde av gäster till Gripenberg hamnade på Brennhovds bord. Detta innebar inte minst flitiga kontakter med myndigheterna för att ordna med erforderliga resetillstånd.⁶³⁰ Forell noterar återkommande att Brennhovd är hårt belastad av att hantera olika utmaningar.⁶³¹ Det fanns hos duon en irritation på ockupationsmyndigheternas byråkrati i allmänhet och på handläggningen av Gripenbergsärenden i den amerikanska zonen i synnerhet.⁶³²

⁶²⁵ Birger Forell, Dagboksnoteringar 1/6 och 4/6 1946, NBF. Forells skepsis mot en på re-education byggd politik delades av Victor Gollancz. I sin reportagebok *In Darkest Germany* skriver denne: “I wonder [...] whether the best way to re-educate people cursed by a Herrenwolk tradition is to behave like a Herrenwolk.” Se Gollancz, 193.

⁶²⁶ ”Upprop för Gripenbergskommittén”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

⁶²⁷ ”Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för 1948.” Bilaga *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949.

⁶²⁸ *Ibid.*

⁶²⁹ Rimehaug, 174 ff och 181 f. Forell citerar efter Rimehaug, 178. Brennhovd skriver till Forell: ”Jag ville se hele mitt liv som forfeilet og hopløst om jeg skulle vaere nødt til å forlate landet.” Forell och Brennhovd påminde om varandra också i det avseendet att de tidvis kom i konflikt med organisationsväsende och byråkrati. Brennhovd framhåller till Forell att man i krigsfångearbetet inte tycks ha ”bruk for personlig handlande, tenkende og villende mennsker”. Se brev från Olav Brennhovd till Birger Forell, 12/6 1947, NBF.

⁶³⁰ Rimehaug, 182.

⁶³¹ Birger Forell, Dagboksnoteringar 22/4 och 30/4 1948, NBF.

⁶³² Brev från Birger Forell till Kurt Neumann, 21/11 1948, NBF.

Avsikten att på Gripenbergs ägor tillhandahålla ett Europa i miniatyr, låt vara med tydlig tysk dominans, lyckades Forell och Brennhovd inte fullt ut förverkliga. Tillströmningen av icke-tyska gäster var vare sig 1948 eller 1949 tillfredsställande. Det första verksamhetsåret gick det fyra tyskar på varje annan gäst (tillfälliga svenska besökare exkluderade). Antalet icke-tyska besökare med hemhörlighet utanför Norden var 1948 så pass få som sju personer – fem britter och två holländare. 1949 kom 169 av 201 gäster från Tyskland.⁶³³ Av länder som hade varit ockuperade under kriget var det bara Danmark som var relativt väl representerat.⁶³⁴ Också när det gäller det inhemska engagemanget för verksamheten på Gripenberg finns det anledning att tala om missräkningar. Forell hade förhoppningen att det skulle gå att locka betalande svenska gäster för långa vistelseperioder på slottet. De svenska gästerna blev dock vare sig så talrika eller så långvariga som han hade hoppats på.⁶³⁵ Gustaf Ögren har gett ett exempel på hur försoningens krafter likväl kunde verka. Det handlar om en holländsk fotograf som kom till Gripenberg full av hat mot tyskarna, men som efter sin hemkomst till Nederländerna aktivt verkade för insamlingar för att lindra nöden i masseländets land.⁶³⁶

En tanke bakom betydande delar av efterkrigshjälpen var att insatserna skulle fungera som export av svenskt samhällstänkande. Detta var inte minst fallet med verksamhet i organisationer där arbetarrörelsen hade en stark ställning, i första hand Samarbetskommittén för demokratiskt återuppbyggnadsarbete.⁶³⁷ Den dimensionen finns inte uttryckliggjord i Gripenbergskommitténs dokument, men verksamheten kom de facto att fylla en snarlik funktion. Under sin vistelse i Tranåstrakten blev den tyske bokförläggaren Günther Ruprecht övertygad om att Svenska kyrkan likväl som den teologiska verksamheten vid svenska universitet hade nyckelroller att fylla i det andliga återuppbyggnadsverket i Tyskland. I Sverige, skrev Ruprecht, har troslivet ”fått utrymme och kraft växa” medan religiösa uttryck under Tysklands mörka år hade hindrats och undertryckts. Svensk teologi var som ett reservaggregat att ladda det tyska religiösa livet med.⁶³⁸ Inte alla tyska kyrkomän fann sig dock tillrätta på Gripenberg. Den lutherske prästen Georg Lanzensiel trivdes inte med det teologiska klimatet. Lanzensiel skrev i brev till Karl Barth att han flera gånger hade konfronterats med en avvisande och ytlig hållning till Barths tänkande. De svenskar som han hade mött vid Gripenberg lutade sig enligt

⁶³³ ”Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949 samt ”Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för år 1949”, NBF.

⁶³⁴ Kring årsskiftet 1949 konstaterar Forell att Gripenbergskommittén inte har nått sina målsättningar vad gäller antalet skandinaviska gäster. Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 8/1 1949, EMS. Från Norge kom 1948 tre gäster och 1949 endast en. Se ”Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, *Svenska Kyrkohjälpen* 1/1949 samt ”Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för år 1949”, NBF.

⁶³⁵ Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 23/2 1948 och 8/1 1949, EMS och ”Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, bilaga till *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949. Se också brev från Birger Forell till Harry Johansson, 2/12 1948, NBF. Forell beklagar sig över att inte en enda av Svenska kyrkans biskopar eller domprostar har närvarat på Gripenberg.

⁶³⁶ Ögren, 105.

⁶³⁷ Lidner, 167 och 179 ff. En programmatisk skrift är Alva Myrdal, *Efterkrigsplanering* (Stockholm, Informationsbyrån för mellanfolkligt samarbete för fred, 1941).

⁶³⁸ Ruprecht återgiven och citerad efter brevutdrag i ”Gripenbergs herrgård: Vilohem för gäster från krigsdrabbade länder”, NBF.

Lanzenstiel tungt mot den vid Lunds universitet verksamme systematikern Gustaf Wingrens Bartharbete.⁶³⁹

När det gäller den sociala sammansättningen hos gästerna på Gripenberg var det två kategorier som dominerade. För det första präster och för det andra husmödrar, inte sällan anhöriga till endera kyrkans eller universitetens män. Socialt inriktade professioner som socialarbetare och sjuksköterskor var relativt rikligt representerade.⁶⁴⁰ En numerärt liten men symbolisk viktig grupp av gäster var professorerna. Kända personligheter från lärdomens och trons Tyskland, till exempel biskopar, tillmättes uppenbarligen ett visst marknadsföringsvärde. Till denna kategori gäster hörde bland andra rektor magnificus vid universitetet i Göttingen Friedrich Hermann Rein, biskop Otto Dibelius och professor Walther Merck.⁶⁴¹ Det kan i sammanhanget parentetiskt noteras att också inom den kyrkohistoriska forskningen i Sverige har det visats visst intresse för namnkunniga besökare på Gripenberg.⁶⁴²

Sammanlagt skulle över 300 personer hinna passera genom slottets salonger under 1948 och 1949. Verksamheten förlöpte dock inte utan slitningar mellan mecenaten Elin Hermelin och Birger Forell. Vintern 1948 blåste en konflikt upp inom Gripenbergskommittén. Den i Tranåstrakten förankrade pastorn Gustaf Lennarth framförde å egna, och troligtvis också å friherrinnans vägnar, anmärkningar mot hur slottets nyttjades. Eller snarare mot att det endast användes sparsamt i enlighet med det uppställda syftet. Lennarth skriver i ett till Forell ställt brev: ”Det har nu gått en lång tid, under vilken vi har haft ytterst få gäster [...] och för dessa måste personal hållas och den stora byggnaden eldas upp. På detta sätt kan det givetvis inte fortgå i längden.” Lennarth ställde Forell inför ett val, att endera få upp besöksvolymen eller skrida till en avveckling av rekreationshemmet.⁶⁴³ Lennarth var också i kontakt med Gripenbergskommitténs ordförande Elis Malmeström om den ansträngda situationen. I ett svarsbrev framhåller den senare att de ekonomiska och organisatoriska svårigheter som kommittén har ställts inför har visat sig vara av en omfattning som man inte hade räknat med. Malmeström hade därför bett Forell att allvarligt överväga ”möjligheten att lägga ned detta arbete”.⁶⁴⁴

⁶³⁹ Axel W Karlsson, ”För den svenska teologins del förväntar jag mig ett betydelsefullt främjande genom ert besök”, i *Kyrkohistorisk årskrift*, 2005, 52. Om Wingrens förhållande till Barths teologi, se Bengt Kristersson Uggla, *Gustaf Wingren: Människan och teologin* (Brutus Östlings bokförlag Symposium, Stockholm/Stehag, 2010), passim.

⁶⁴⁰ ”Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949 samt ”Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för år 1949”, NBF.

⁶⁴¹ ”Gripenbergs-Kommittén: Årsredogörelse för år 1948”, *Svenska Kyrkohjälpen*, 1/1949.

⁶⁴² Karlsson, 51.

⁶⁴³ Brev från Gustaf Lennarth till Birger Forell, 23/11 1948, NBF. Av brev från Birger Forell till Birgit Thunberg, 21/11 1948, NBF, framgår att det förelåg svårigheter med planeringen av gästvistelserna på Gripenberg. Inte sällan uppstod krångel med inresebesked och passärenden. Därför hände det att Gripenberg ibland var halvbelagt och att det vid andra tillfällen kom fler gäster än vad som gick att härbärgera.

⁶⁴⁴ Brev från Elis Malmeström till Gustaf Lennarth, 26/11 1948, NBF. Se också Brev från Harry Johanson till Gustaf Lennarth, 27/11 1948, NBF. Johansson skriver att han delar Lennarths uppfattning. Forell säger sig i sin tur ha förståelse med friherrinnans otålighet men menar att problemet har med myndighetsrelationer att göra. Se Brev från Birger Forell till Harry Johansson, 2/12 1948, NBF.

På något sätt lyckades Birger Forell övertyga friherrinnan om att tills vidare hålla verksamheten i gång. I ”ett ingående samtal” med Gripenbergs ägare och Lennarth ska Forell i december 1948 ha uttryckt en förhoppning om att kunna öka gästflödet och begärt att få fortsätta satsningen till och med 1 oktober. Till Lennarths uppenbara frustration ville Forell emellertid inte sammankalla den styrande kommittén, vilket den före i egenskap av kassör menade var nödvändigt för att utarbeta en finansplan för år 1949.⁶⁴⁵ Forell fann ett möte meningslöst, det enda som kunde säkerställa Gripenbergprojektets framtid var att kommitténs övriga medlemmar bidrog till att tigga ihop erforderliga medel. Forell menade sig hittills ha talat för döva öron. Han öste samtidigt en skopa ovet över Svenska kyrkohjälpen i allmänhet och dess företrädare Harry Johansson i synnerhet. Dennes byråkratiska sätt och brist på engagemang vad gäller den ekonomiska sidan av Gripenberg har ”gjort hela detta företag till en tynande plank”.⁶⁴⁶ Harry Johansson utvecklade å sin sida en tilltagande kritik av Forells person, och motverkade i vissa avseenden denne aktivt inom ramen för den kristna efterkrigshjälpen. Forells tendens att agera utanför givna ramar och gå sina egna vägar verkade provocerande på organisationsmänniskan Johansson.⁶⁴⁷

Uppenbart är att stämningen inom Gripenbergskommittén tidvis var dålig och att det på flera håll fanns ett missnöje med Birger Forells sätt att som verkställande ledamot leda verksamheten. Förekomsten av en irritation från friherrinnan Hermelins sida kommer regelbundet till uttryck. Karin Springare, vars mor Gunhild arbetade som husmor på Gripenberg, skriver i februari 1949 att ”Farbror Birger [...] är alldeles förtvivlad”. Detta till följd ett besked från adelsdamens sida om ”upsägning”.⁶⁴⁸ Sommaren 1949 är frågan ånyo på tapeten. I ett brev till Elis Malmeström skriver Forell att utsikterna till ”att kunna fortsätta som vi har tänkt oss, äro mycket små”. Forell hoppades dock kunna övertyga friherrinnan om att låta verksamheten vara igång hösten ut.⁶⁴⁹

Också utan slitningar i förhållande till friherrinnan var klockan slagen för Gripenbergprojektet. Det mest pressande problemet i sammanhanget var avsaknaden av en stabil ekonomisk bas. Frågan om hur finansieringen skulle säkras hade som framgått varit en återkommande diskussionspunkt mellan styrelsens medlemmar. Redan efter det att den

⁶⁴⁵ Brev från Gustaf Lennarth till Elis Malmeström, 15/12 1948, NBF och brev från Gustaf Lennarth till Birger Forell, 15/12 1948, NBF.

⁶⁴⁶ Brev från Birger Forell till Gustaf Lennarth, 16/12 1948, NBF. Se också brev från Birger Forell till Anna Söderblom, 17/12 1948, NBF, i vilket Forell förtvivlar över det dåliga gensvaret på skriftliga upprop för att stödja verksamheten på Gripenberg ekonomiskt. Forell tillstår att han ”snart är rädlös” i finansieringsfrågan.

⁶⁴⁷ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 183 f. När biskop John Cullberg föreslog att Forell borde bli styrelseledamot i Svenska Kyrkohjälpen avisade Harry Johansson detta med motiveringen att Forell skulle komma att orsaka organisationen mycket bekymmer. Ryman, *Brobyggarkyrka*, 184, yttrar sig påfallande kritiskt om Harry Johanssons agerande visavi Forell.

⁶⁴⁸ Brev från Karin till Gunhild Springare, 22/2 1949, hos familjen Zedler, Borås. Gunhild Springare hade varit kyrkvärd i Victoriaförsamlingen i Berlin. Till grund för hennes anställning som husmor vid Gripenberg låg att hon genom sina erfarenheter av storskalig affärsverksamhet hade de kvalifikationer som krävdes för att leda ett stort hushåll. Se Protokoll från konstituerande årsmöte med Gripenbergskommittén, 12/2 1948, paragraf 7, NBF.

⁶⁴⁹ Brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 7/6 1949, EMS.

första gruppen tagits emot hade ett allvarligt hot hängtt över verksamheten.⁶⁵⁰ Läget var 1949 så pressat att man, trots tillskott från Svenska kyrkohjälpens sida, stod inför hotet att behöva slå igen portarna. Återigen visade sig dock betydelsen av att ha länkar till det kristna Hitlermotståndet. Kyrkopresident Martin Niemöller överräckte närmare 25 000 kronor till Gripenbergskommittén. Pengarna hade insamlats i form av kollekter under en föredragsturné i Sverige som Niemöller hade genomfört under 1948.⁶⁵¹

Martin Niemöllers pengatillskott fungerade för en tid som konstgjord andning. Då det ekonomiska läget inte varaktigt förbättrades tvingades Gripenbergskommittén i slutet av 1949 förklara sin verksamhet vid slottet i Tranås avslutad. Emellertid var detta inte det definitiva slutet. Bland annat till följd av en hemställan från domprost Heinrich Grüber i Berlin bildades en ny Gripenbergskommitté. Verksamheten förlades till Hindås utanför Göteborg samtidigt som de tidiga årens mottagningskapacitet om 30-talet gäster åt gången bantades ned till åtta personer.⁶⁵²

⁶⁵⁰ Brev från Harry Johansson till Gustaf Lennarth, 12/5 1948. NBF. Johanssons brev förmedlar intrycket av att verksamheten på Gripenberg sköttes efter lösa boliner. Han pekar bland annat på behovet av "få någon svensk, som kan bo på Gripenberg under sejourerna". Det är svårt att inte sätta problemen i förbindelse med Birger Forells av utlandstjänst orsakade frånvaro.

⁶⁵¹ "Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för år 1949", NBF. Niemöllers ekonomiska insats var förknippad med vissa begränsningar. Pengarna skulle fördelas över hela 1949 och endast användas för att betala för gäster som Niemöller själv hade varit med att välja ut. Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 8/1 1949, EMS.

⁶⁵² Gripenbergs-Kommittén fortsätter!", informationsblad, NBF.

8 En hjälpsande hand till kultur- och litteraturkrisens Tyskland

I oktober 1945 berättar *Dagens Nyheter* att det råder stor brist på litteratur bland tyska krigsfångar i Storbritannien. Att det finns en existentiell dimension i detta samtidsproblem framgår av att DN:s reporter använde sig av uttrycket *boknöden*.⁶⁵³ Dyliga begrepp var vanligt förekommande bland offentliga personer som engagerade sig för bildningslivet i det av kriget sönderslagna Tyskland. Till exempel skrev Victor Gollancz om ”den intellektuella och andliga svälten”.⁶⁵⁴ Formuleringen ska läsas som en del av ett polemiskt sammanhang. I en mera bokstavig bemärkelse än den kulturella var svält ett nyckelord hos brittiska kritiker av de allierades politik visavi de besegrade tyskarna. George Orwell talar i en 1946 publicerad essä om ”the politics of starvation”.⁶⁵⁵

*Dagens Nyheter*s artikel handlar om ett projekt som ska råda bot på bokbristen bland krigsfångarna, närmare bestämt grundläggandet av ett tryckeri i Luton. Till de huvudansvariga för satsningen hör Birger Forell. Det med svenskt papper försörjda tryckeriet har kapacitet för en utgivningstakt om en titel per vecka. För tidningsläsarna visar Forell upp en av de första volymerna som har spottats ut från de av krigsfångar skötta pressarna: poeten och dramatikern Heinrich von Kleists *Der Zerbrochene Krug* (Den sönderslagna krukkan), ett lustspel från 1808.⁶⁵⁶ Sammanlagt skulle över en miljon böcker framställas i Luton fram till dess att de sista fånglägren avvecklades 1948.⁶⁵⁷ Litteraturen hade en särskild ställning i de ansträngningar Birger Forell gjorde för att tillfredsställa krigsfångarnas behov av andliga, bildande, vederkvickande och gemenskapsalstrande aktiviteter. Det har sagts att han ”lät finkamma Londons antikvariat” i sökandet efter böcker på tyska.⁶⁵⁸ Återkommande redogör Forell i sin dagbok för hur hopp tänds i uppgivna ögon när litteratur på tyska räcks över till någon i de fångslades skara.⁶⁵⁹

Också när Forell höll föredrag på hemmaplan och/eller talade med svenska massmedier jagade han litteratur, till exempel väddade han sommaren 1945 till läsarna av *Söderhamns Tidning* om bokgåvor till männen bakom taggtråden. Han efterfrågade böcker både på engelska och på tyska.⁶⁶⁰ Ett annat uttryck för Forells engagemang i frågan om kulturell och vetenskaplig återuppbyggnad i Tyskland var att Kommittén för kristen efterkrigshjälp i Borås år 1949 inrättade en sektion för kulturellt utbyte.⁶⁶¹

⁶⁵³ ”Bokbrist bland tyska krigsfångar, tryckeri i fångläger i England”, *Dagens Nyheter*, 6/10 1945.

⁶⁵⁴ Gollancz, 227.

⁶⁵⁵ ”The politics of starvation” ingår i George Orwell, *The Collected Essays, Journalism, and Letters*, vol 4 (Harmondsworth, Penguin, 1968).

⁶⁵⁶ ”Bokbrist bland tyska krigsfångar”, i *Dagens Nyheter*, 6/10 1945.

⁶⁵⁷ Koenigswald, 194 och 230.

⁶⁵⁸ Arvidsson, 64.

⁶⁵⁹ Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnotering 30/6 1946, NBF. Om Forells arbete med krigsfångar, se Sundeen, ”Ett nytt Tyskland på brittisk mark” samt Koenigswald, kapitel 3.

⁶⁶⁰ ”600 SS-män lyssnade intensivt när kyrkh. Forell talade i 50 min”, i *Söderhamns Tidning*, 9/7 1945.

⁶⁶¹ Könemann och Steinmann, 39.

De i Storbritannien internerade soldaternas lägerliv var i många avseenden fördelaktigt om det jämfördes med hur tillvaron tedde sig för olycksbröder i tysk, för att inte tala om sovjetisk, fångenskap. I en intervju med *Borås Tidning* i mars 1945 framhåller emellertid Forell att en komparation rörande tillgången på litteratur utfaller till hans skyddslingars nackdel. Medan det hade spridits drygt en miljon böcker till engelsktalande krigsfångar i Tyskland, kunde antalet volymer på tyska som hade distribuerats i Storbritannien räknas med tusental som enhet. Ett skäl bakom denna asymmetri var att de allierades offensiv mot Hitlertyskland hade förstört åtskilliga tryckerier.⁶⁶² Av Birger Forells redogörelser om situationen i fånglägren framgår att underskottet på böcker som kan svara mot de andliga behoven är särskilt påtagligt. För massmedia berättar han några månader efter krigsslutet att blott en femtedel av dem som önskade sig en egen Bibel har kunnat förseas med Den heliga skrift. Likaså var behovet av andaktslitteratur mycket stort, de litterärt inriktade hjälpinsatserna hade inte tillnärmelsevis kunnat möta efterfrågan med utbud.⁶⁶³

Det kulturella armodet hos det Tyskland i exil som Forell vakade över hade sin motsvarighet i fångarnas hemland. Omfattningen av bokenöden i efterkrigstidens ockupationszoner uppmärksammades av Victor Gollancz. I hans tidigare berörda bok *In Darkest Germany* skildras en kulturell katastrof som i tre vågor har sköljt över diktarnas och tänkarnas land: Den första smällen mot boklådorna och biblioteken utgjordes av nationalsocialismens ideologiska reningsverk, under vilket för Hitlerregimen förhatlig litteratur städades undan från hyllorna. Därefter följde bombernas omgestaltning av tyska städer till ruinhögar. Ovanpå dessa bägge förstörelsevågor kom så den tredje – de allierades denazifieringspolitik. Gollancz, som själv var jude och kritiker av Hitlerismen, vänder sig med skärpa mot ockupationsmyndigheternas censuratgärder och ideologiskt betingade utgallringar.⁶⁶⁴ I ett lite längre tidsperspektiv kan det konstateras att också den stora världsdrabbning som utspelade sig 1914–1918 hade inneburit betydande påfrestningar för tyskt biblioteksväsende, dock inte i form av materiell förstörelse.⁶⁶⁵

Som ett led i ansträngningar för att bryta rasbiologiska och militaristiska föreställningars makt över tanken kungjorde general Dwight D. Eisenhower efter Nazitysklands kapitulation att en översyn skulle göras av bibliotekens och boklådornas bestånd. I *Den svenska Tysklands-hjälpen* återger Jörg Lidner uppgiften att av 14 725 böcker vid stadsbiblioteket i Berlin Tempelhof så rensades 3 500 verk ut, däribland titlar av Carl von Clausewitz, Otto von Bismarck och Paul von Hindenburg.⁶⁶⁶ För Victor Gollancz var dylika med den brittisk-amerikanska re-educationpolicyn sammankopplade åtgärder uttryck för en

⁶⁶² "Kyrkan måste vara beredd till humanitär hjälp", i *Borås Tidning*, 23/3 1945.

⁶⁶³ "600 SS-män lyssnade intensivt när kyrkh. Forell talade i 50 min", *Söderhamns Tidning*, 9/7 1945.

⁶⁶⁴ Gollancz, 193 ff.

⁶⁶⁵ Genom att många av förbindelser mellan Tyskland och omvärlden skars av 1914–1918 uppstod betydande luckor i bestånden av utländsk litteratur. Efter det stora krigets slut gjorde organisationen Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft ansträngningar för att reparera de skador som uppstått. Se H. O. Lange, "Bibliotekens ursprung och utveckling", i Samuel E Bring (utgivare), *Svend Dahls bibliotekshandbok*, andra bandet (Stockholm, Hugo Gebers förlag, 1931), 25.

⁶⁶⁶ Lidner, 165 f.

hybridåskådning: ”totalitär demokrati”.⁶⁶⁷ På brittisk mark brottades Birger Forell med snarlika problem. War Office skulle godkänna alla tyska böcker innan de fick cirkulera i fångslägren.⁶⁶⁸

Det är troligt att Forell inspirerades av hur den i medie- och påverkansfrågor förslagne Gollancz arbetade med att marknadsföra insatser som gjordes i folkförsoningens och barmhärtighetens namn. Forells efterlämnade papper bär åtskilliga spår av att han drog nytta av publicitet i framförallt svensk och tysk dagspress i olika insamlingsaktioner. I samband med att Forell landade i Sverige mellan sina resor till Tyskland och Storbritannien lyckades han som regel nå ut i såväl lokal- som riksmidia. Artikeln om boknöden i *Dagens Nyheter* är ett typexempel på detta. För DN berättar Forell också om arbetet med ett förestående ungdomsläger i Belgien, där 2 000 tyska ungdomar ska ges möjlighet till studier och fostran ”i den för framtiden lämpligaste andan”. Som undervisningsmaterial i denna kristna och humanistiska personlighetsdanning ska böcker från tryckeriet i Luton användas.⁶⁶⁹

Insatserna för att stärka det intellektuella och kulturella livet bland krigsfångar och för efterkrigstysklands räkning bör ses i perspektiv av Birger Forells genom möten med Tyskland som kulturland förvärvade uppfattning om förekomsten av ett rikt andligt, i landets historia nedlagt, kapital. Ställd inför uppgiften att i ett föredrag 1947 besvara den ödesmättade frågan ”finns det något hopp för Tyskland?” pekar han på betydelsen av ”andliga värden som ej ligga i ruiner”. Till detta kulturella kapital hörde Johann Sebastian Bachs och Ludwig van Beethovens verk, ”kulturskapelser” på litteraturens och konstens områden, prestationer på vetenskapens fält och inte minst en riklig förekomst av ”stormän på trons och religionens områden”.⁶⁷⁰ I det faktum att dömen i Köln, stor förödelse till trots, inte fullständigt hade bombats sönder såg Forell en seger för den uppbyggande andens kraft över den materiella förstörelsens verkningar.⁶⁷¹

Från svensk sida gjordes en rad insatser för att lindra den intellektuella och kulturella nöden i krigsdrabbade länder. Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete – med bland andra Alva Myrdal, Torgny Segerstedt och filosofen Einar Tegen i leden – lät översätta 44 titlar från svenska till tyska. Blott ett fåtal av dessa böcker var skönlitterära, litteratur om socialpolitik och folkrörelser dominerade.⁶⁷² I ett anförande 1944 hade Alva Myrdal talat om den planerade bokgåvan som ”ett monument över svensk hjälpvilja” och framhållit att litterärt och intellektuellt inriktade biståndsaktioner var väl så viktiga som materiella.⁶⁷³ Den 1945 grundlagda organisationen Svenska Akademiska

⁶⁶⁷ Gollancz, 193 ff.

⁶⁶⁸ Birger Forell, Dagboksnoteringar 3 och 4/8 1945, NBF.

⁶⁶⁹ ”Bokbrist bland tyska krigsfångar”, i *Dagens Nyheter*, 6/10 1945.

⁶⁷⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 9/8 1947, NBF.

⁶⁷¹ Birger Forell, Dagboksnotering 14/11 1945, NBF.

⁶⁷² Lidner, 166.

⁶⁷³ *Ibid.*, 165.

Hjälpkommittén syftade till att genom olika former av bidrag underlätta för vetenskaplig och pedagogisk verksamhet vid lärosäten som återlätits av militära stridigheter. Närmare 8 000 volymer distribuerades genom kommitténs försorg till det kulturella återuppbyggnadsarbetet på den europeiska kontinenten.⁶⁷⁴

Som i så många andra efterkrigsinsatser hade Birger Forell ett finger med i arbetet med bygga broar mellan tyska studenter och akademisk ungdom i andra länder. Frågan torde ha legat honom särskilt varmt om hjärtat, då hans engagemang för tyska studenter hade grundlagts under den egna studietiden i landet 1919–1920. I juni 1948 var Forell en av åtta personer som sammanträdde i Olav Brennhovds lägenhet i Göttingen. Målet med mötet var att etablera en organisation för internationellt brobyggararbete bland studenter.⁶⁷⁵

Göttingens universitet är anrikt, det var till exempel där som universitetsreformatorn Wilhelm von Humboldt kom till insikt om det akademiska seminariets betydelse.⁶⁷⁶ I efterkrigstidens Göttingen fanns en nedgången men storslagen fastighet som en gång hade tjänat som privatbostad för en lokal textilmagnat. Olav Brennhovd lyckades få stadsfullmäktige att upplåta detta patricierhus för ett studenthem som gavs namn efter den norske upptäcksresanden Fridtjof Nansen.⁶⁷⁷ Utöver vad efternamnet Nansen representerade i form av norsk kulturhistoria, hade det en särskild betydelse i perspektiv av 1930- och 1940-talens antisemitism. Fridtjofs son Odd grundade 1936 Nansenhjälpen vars syfte var att försöka skapa en fristad i Norge för judar på flykt undan förföljelse.⁶⁷⁸

Den bärande tanken bakom Fridtjof Nansen-huset påminner påtagligt om idéerna till Gripenbergskommittén, det vill säga att verka för internationell förståelse och samhörighet genom att sammanföra människor från olika nationaliteter. Precis som på träslottet i Tranåstrakten skulle tyskar i Fridtjof Nansen-huset bo tillsammans med personer från

⁶⁷⁴ Tomas Lidman, "I forskningsbibliotekens tjänst: Svenska bibliotekariesamfundet 1921–2000", i Margareta Lundberg-Rodin (red), *Till det mänskliga ordets trygga beredskap och värn: Svensk biblioteksörening 1915–2015* (Stockholm, Svensk biblioteksörening, 2015), 127 f. Utöver att stödja det kulturella återuppbyggnadsarbetet bistod Svenska Akademiska Hjälpkommittén flyktingar i Sverige med stipendier för högre studier. Se Mikael Byström, *Urmaningen: Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid* (Lund, Nordic Academic Press, 2012), 109 ff.

⁶⁷⁵ Rimehaug, 188 samt Birger Forell, Dagboksnotering för 3/6 1948, NBF.

⁶⁷⁶ Thomas Karlsruhn, "Universitetets idé i samtiden och historien", i Thomas Karlsruhn (red), *Universitetets idé: Sexton nyckeltexter* (Göteborg, Daidalos, 2016), 97. I egenskap av preussisk statstjänsteman utarbetade Wilhelm von Humboldt grunderna för det 1810 invigda universitetet i Berlin. Hans tankearbete kom att få stor betydelse för universitetsväsendet i Europa. För en översikt över Humboldts program för universitetet som kunskapsinstitution samt förvaltandet av arvet efter Humboldt i Tyskland, se Johan Östling, *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia* (Stockholm, Atlantis, 2016).

⁶⁷⁷ Rimehaug, 188 ff samt 200 samt Birger Forell, Dagboksnotering för 8/5 1948, NBF; Rimehaug, 198, citerar en arkivhandling från Göttingen enligt vilken Fridtjof Nansen-huset var det första internationellt inriktade gästhemmet för studenter som grundades i efterkrigstyskland.

⁶⁷⁸ Marte Michlet, *Det största brottet: Offer och gärningsmän i den norska Förintelsen* (Stockholm, Bonnier, 2016), 100. Odd Nansen internerades efter ockupationen av Norge i koncentrationslägret Sachsenhausen. Via en av de räddningsaktioner som skedde med de Vita bussarna kom Nansen, i likhet med flera andra personer som tillhörde Norges intellektuella och politiska elit, 1945 till Ramlösa HälsoBrunn. Se Folke Schimanski, *Tillbaka till livet: Ramlösa HälsoBrunn – en räddningsaktion* (Kristianstad, Region Skåne, 2010), 71 f.

länder som hade tillhört fienden. Den första gruppen som flyttade in bestod av 28 tyska och åtta utländska studenter.⁶⁷⁹ Försoningsdimensionen i detta projekt framträder särskilt tydligt om det beaktas att studenter ofta hade varit en särskilt utsatt grupp i av Hitlers trupper intagna länder. Unga män och kvinnor med läshuvud hade utgjort en viktig rekryteringsmiljö för motståndsrörelserna. I det ockuperade Holland förbjöds studentkårerna av detta skäl. Alla studenter avkrävdes 1943 en ed om lojalitet mot Tredje riket, med hot om deportering till tvångsarbete vid händelse av vägran.⁶⁸⁰

Birger Forells band till, och insatser för, det tyska universitetsväsendet och den evangeliska kyrkan hade ett par år innan gästhemsvärksamheten startade i Göttingen fått ett ceremoniellt uttryck. Detta då han i december 1946 installerades som teologie hedersdoktor i Marburg.⁶⁸¹ Forell kom under 1940-talets senare del att efterfrågas som gästföreläsare vid bland annat universiteten i Marburg och Göttingen. I mars 1948 efterlyser professor Ludwig Raiser föredrag av Forell. Framträdanden av den svenske prästen vore av intresse inte bara för den teologiska fakulteten i Göttingen, han uppmanas också tala inom ramen för en politiskt-historiskt inriktad föreläsningsseriemöte där såväl inhemska som utländska akademiker medverkar.⁶⁸²

Birger Forells engagemang i utbildningsfrågor i efterkrigstyskland begränsade sig inte till den akademiska ungdomen. Han var till exempel involverad i diskussioner med den brittiska militärregeringen om att skapa ”folkhögskolekurser eller något i den stilen”. I miljöer som präglades av kristen livsåskådning skulle tonåringar och unga vuxna föras i kontakt med den västerländska civilisationens rottrådar. På så vis skulle en spridd ”andlig hemlöshet” motverkas.⁶⁸³ Inte bara i Tyskland utan på hela den europeiska kontinenten fanns det åren närmast efter krigsslutet en utbredd oro, med inslag av moralisk upprördhet, över tillståndet bland ungdomen.⁶⁸⁴ I Kommittén för kristen efterkrigshjälpss verksamhet speglades studenternas situation i efterkrigstidens Tyskland vid några tillfällen. 1948 framträdde Olav Brennhovd i Borås och berättade om hur det var att verka bland studenter, professorer och hemlös ungdom i Göttingen.⁶⁸⁵ Vidare publicerade kommitténs nyhetsbrev en artikel av Ludwig Götting om ett studenthem för teologer i Marburg.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ Rimehaug, 190 ff.

⁶⁸⁰ Ian Burma, *År noll: Historien om 1945* (Stockholm, Natur och Kultur, 2013), 10 f. Motståndsrörelsen bland kristna studenter i holländska Haarlem skildras i den på historiska händelser baserade filmen *Dein Reich Komme*. Peter C Spencer och Joshua Spencer, *Dein Reich Komme*, filmatisering (SCM, 2016).

⁶⁸¹ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 177 f.

⁶⁸² Brev från Ludwig Raiser till Birger Forell, 24/3 1948, NBF.

⁶⁸³ Brev från Birger Forell till Valfrid Kjöllskog, 8/4 1947, NBF.

⁶⁸⁴ I en översikt över hur frågan om de ungas framtid diskuteras i Tyskland, Frankrike, Österrike och Tjeckoslovakien i nyhetsbrevet *Svenska Kyrkohjälpen* stapplas kraftfulla uttryck på varandra: Kaos, hopplöshet, nihilism, sexuell lössläpplighet och ytlig nöjeslystnad. Se ”Kyrkan och ungdomen i dagens Europa”, osignerad artikel, i *Svenska Kyrkohjälpen*, 3/1948, 2 ff.

⁶⁸⁵ Birger Forell, ”Kristen efterkrigshjälp och praktisk ekumenik”, 1. Brennhovd medverkade i kommitténs nyhetsbrev. Se Olav Brennhovd, ”Ungdom i Tyskland”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948, 4 ff.

⁶⁸⁶ Ludwig Götting, ”Studenthemmet för teologer på slottsbacken i Marburg”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1949, 3 f.

En viktig kategori institutioner som kom till de tyska lärosätenas hjälp efter andra världskrigets slut var studentkårerna vid svenska universitet och högskolor. Till kårernas uppgifter hörde att bidra till försörjning med grundläggande förnödenheter, bryta de tyska studenternas utanförskap samt stödja demokratiska krafter ”inom den tyska universitetsvärlden”. En praktiserad modell var att svenska studentkårer påtog sig fadderskap för utländska universitet. Av ett upprop från 1948 framgår att kåren vid Lunds universitet hade inlett ett samarbete med universitetet i Münster, Göteborg med Würzburg och Mannheim samt Uppsala med Bonn. Appellen tillkännager att Stockholms studentkårer i samarbete med de kristna studentföreningarna har bildat en egen hjälpkommitté. Denna ska svara för matleveranser till studenter i Hamburg, bistå med böcker samt bjuda in till vistelser i Sverige.⁶⁸⁷ När Martin Niemöller på Birger Forells initiativ genomförde en föreläsningsturné genom Sverige 1948 pekade han på betydelsen av internationellt studentutbyte för att ”häva den andliga isoleringen och bryta nihilismen bland [...] unga människor”.⁶⁸⁸

Frivillig- och hjälporganisationernas agenda fick 1946 ett avtryck i svensk regeringspolitik. I Kungl. Maj:ts proposition nummer 373 ägnas den kulturella hjälpen ett eget avsnitt. Det konstateras att Sverige ligger steget efter grannlandet Danmark men att ”tidpunkten synes vara kommen” för en höjning av den svenska aktivitetsnivån. En med statliga medel genomförd satsning borde omfatta laboratorieutrustning och litteratur. Därtill skulle matleveranser förbättra situationen för lärare och studenter vid lärosäten i bland annat Warszawa, Berlin och Wien. För de kulturellt inriktade uppgifterna föreslog regeringen riksdagen att anslå två miljoner kronor.⁶⁸⁹

Flera svenska trossamfund uppmärksammade de kulturella uppgifterna under planeringen av efterkrigsinsatserna. I en uppsats av kyrkoherde Fritz Holmgren noteras att en bärande tankegång inom Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete är att bidra till återställandet av den västerländska kulturtradition, som nationalsocialismen hade brutit ned och som också lidit skada av de utdragna stridigheterna på den europeiska kontinenten. Holmgren konstaterar att litteratur sprungen ur en kristen-humanistisk livsåskådning måste tillgängliggöras på nytt vid bibliotek där ”oerhörda skatter blivit förstörda”.⁶⁹⁰

Naturligt nog ägnades den stora efterfrågan på bekännelsebärande skrifter i de krigsförande länderna särskild uppmärksamhet inom religiösa samfund i Sverige. Harry

⁶⁸⁷ ”Upprop för Stockholms Studenters Internationella Hjälpkommitté”, VSS.

⁶⁸⁸ ”Nazismen är död bland Tysklands ungdom, men framtiden är ovisst”, i *Borås Tidning*, 25/9 1948. Niemöller ger i intervjun med BT en jämförelsevis ljus bild av de unga i samtidens Tyskland. Dessa sägs vända ryggen till nationalsocialismen och till våldet. Ungdomen är dock tudelad: en grupp drivs av idealitet och kunskapstörst medan en annan är paralyserad av krigets verkningar.

⁶⁸⁹ ”Kungl. Maj:ts proposition angående bidrag till internationellt återuppbyggnadsarbete”, i *Riksdagen, första samlingsproposition 373*, 4 ff.

⁶⁹⁰ Fritz Holmgren, ”Omedelbar hjälp åt krigets offer”, i Gunnar Sandqvist, Erland Sundström och Joel Sörenson (red), *Fred och återuppbyggnad: Försök till kristen orientering* (Stockholm, Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1944), 33.

Johansson konstaterade att det på många håll i Europa var svårt att få tag i en utgåva av Nya Testamentet. Han såg för Sveriges del en särskild uppgift för att råda bot på den rådande situationen: ”Sverige har redan under kriget fått bistå utländska samfund med papperssändningar. Efter kriget kunna vi på detta viktiga område få lämna ett utomordentligt bidrag till kyrkornas gärning i de utblottade länderna.” Johansson drog också en lans för svenskt ekonomiskt stöd till åter- eller nyetablerade bokförlag med kristen profil.⁶⁹¹

Inte bara genom direkta åtgärder för att öka bokutbudet bland tysk ungdom, utan också genom följdverkningar av andra efterkrigsprojekt fick Birger Forells insatser i återuppbyggnadsarbetet konsekvenser för det andligt-kulturella utbudet i Tyskland. Till gästerna vid Gripenberg hörde som framgått förlagsbokhandlaren Günther Ruprecht. Under de veckor som han vistades vid slottet översatte Ruprecht den blivande biskopen Bo Giertz på Jesusgestalten inriktade roman *Med egna ögon* till tyska. Ruprecht var av uppfattningen att Giertz bok hade ”en mycket stor missionerande uppgift [...] i Tyskland”. Den tyske bokhandlaren såg sin översättargärning som en del i ett vidare sammanhang av andlig import från Sverige till sitt fosterlands kristenhet.⁶⁹²

Den kanske mest spektakulära aktionen inom ramen för Birger Forells arbete med kulturell och litterär efterkrigshjälp var organiseringen och genomförandet av den tidigare omnämnda bilkonvoj som sökte sig fram genom Tysklands ruinstäder i jakt på böcker. Forell svarade själv för stora delar av distributionen av den mödosamt ihopsamlade litteraturen på tyska. Under övningskörning i Londons innerstad hade han lärt sig att framföra en ”tre tons lastbil”. Från kontinenten återvände han hösten 1945 till England med ett lastbilsflak som var till bredden fyllt med böcker och studiematerial. Destinationen var männen bakom taggtråden.⁶⁹³

⁶⁹¹ Harry Johansson, ”Kyrkorna och efterkrigsproblemen”, i Sundqvist, Sundström och Sörenson (red), 94.

⁶⁹² ”Gripenbergs herrgård: Vilo hem för gäster från krigsdrabbade länder, redogörelse för verksamheten vid Gripenberg efter att den varit igång 20 månader”, NBF. Bo Giertz, som var vid denna tidpunkt var präst i Torpa, på två och en halv mils avstånd från slottet, hade en direkt koppling till verksamheten på Gripenberg. Han tackade ”med entusiasm” ja till att under den första Gripenbergskolonins Sverigevistelse vara biträdande huskaplan. Se brev från Birger Forell till Elis Malmeström, 23/2 1948, EMS.

⁶⁹³ ”Bokbrist bland tyska krigsfångar”, i *Dagens Nyheter*, 6/10 1945. Birger Forell har redogjort för hur han övningskörde i den engelska huvudstaden: ”Provkörning av en 3-tonns lastbil, som ska tas över av mig till Bryssel via Tillburg-Ostende. Det är inte alldeles lätt att köra i London, men min instruktör, en chaufför, tyckte tydligen att det inte gick ’too bad’.” Se Birger Forell, Dagboksnotering 11/9 1945, NBF.

9 Jättefantasin som blev verklighet

I Arvid Fredborgs 1953 utgivna samtidshistoriska skildring *Det nya Tyskland* presenteras Birger Forell som ”den kanske enda nu levande svensk, som skulle kunna skryta med [...] att ha grundat en stad”.⁶⁹⁴ Formuleringen syftar på Forells avgörande betydelse för omvandlingen av ett ensligt beläget militärområde till en fullskalig industri- och hantverksstad. En stad byggd av och för flyktingar och hemvändande krigsfångar.⁶⁹⁵ Espelkamp, som ligger nära den holländska gränsen i förbundslandet Nordrhein-Westfalen, är en av flera småstäder som etablerades för att skapa ordnade livsmiljöer i ett efterkrigstyskland präglad av förstörelse, nöd och enorma migrationsvolymmer. Fredborg räknar upp fyra sydtyska exempel på sådana orter: Traunreut, Neutraubling, Geretsried och Waldkraiburg.⁶⁹⁶ Dessa nybyggarsamhällen intresserade Forell i egenskap av jämförelseobjekt. Både Traunreut och Waldkraiburg studerade han på plats 1952. I det sistnämnda nybyggarsamhället inspekterade Forell fabriker med inriktning på järn- och lättmetall. Han noterar i dagboken att Waldkraiburg har 3 000 invånare och hela 2 400 flyktingar i arbete. Slutmålet för denna stad sägs vara en population om 20 000 personer.⁶⁹⁷

Tillskapandet av Espelkamp var till stor del ett resultat av Birger Forells handlingskraft och impulsiva personlighet. Ett signifikativt uttryck för detta är att Forell talar om planeringen av omgestaltningen av ammunitionslagren som en serie ”improvisationer”. När andra vill avvakta är han mån om att så snabbt som möjligt skrida till verket.⁶⁹⁸ Av avgörande betydelse var vidare den svenske kyrkoherdens förmåga till visionärt tänkande. I Forells efterlämnade papper kritiseras kristna efterkrigsinsatser återkommande för rädslan för höga ambitioner och stora satsningar. Försiktighet var för honom ingen dygd, inte heller alla gånger att hushålla med egna eller med andras mänskliga resurser. Udden i dessa noteringar riktas mot såväl internationella kristna organ, Svenska kyrkan som tyska hjälporganisationer.⁶⁹⁹ Forell stöder sig i sin argumentation för djärva initiativ på de erfarenheter som han hade gjort under arbetet med tyska krigsfångar i Storbritannien: Idéer som först hade förklarats vara omöjliga att realisera hade genom enträgenhet blivit till verklighet.⁷⁰⁰

⁶⁹⁴ Fredborg, *Det nya Tyskland*, 357. Arvid Fredborg var Berlinkorrespondent för *Svenska Dagbladet* 1941–1943. Han vann sig ett ryktbart namn genom sin kritiska skildring av Nazityskland och dess ideologiska fundament i den 1943 utgivna boken *Bakom stälvallen*.

⁶⁹⁵ Espelkamps tillkomst och tidiga utveckling som bostadsort skildras i Ruby Simon, *Espelkamp: Geschichte lebendig 1945 – 1959. Es began in Hallen und Baracken* (Lübbecke, Uhle & Kleimann, 1986).

⁶⁹⁶ Fredborg, *Det nya Tyskland*, 357

⁶⁹⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 10/5 och 12/5 1952, NBF.

⁶⁹⁸ Birger Forell, Dagboksnotering 24/5 1947, NBF. Jfr Birger Forell, Dagboksnotering 7/7 1947, NBF. I en hyllningsskrift utgiven av staden Espelkamp – *Birger Forell: Sein Werken für Espelkamp* (1982) heter det: ”Birger Forell har rastlöst utan att ta hänsyn till sin hälsa och med stora offer från sin familj oberörd genom besvikelser och bakslag arbetat för oss espelkampare. Bland vår stads fäder är han den mest betydande.” [Min kursivering]. Citerat efter Ögren, 111, i översättning av densamme.

⁶⁹⁹ Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnoteringar 12/12 1946, 16/5 1947, 11/8 1947 samt 26/8 1947, NBF.

⁷⁰⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 12/12 1946, NBF.

I slutet av november 1946 redogör Birger Forell för sitt första besök i den av luftoffensiver oskadda miljön i Espelkamp. Han skriver om hundratalet robusta, förstklassiga byggnader, allt samlat på en yta om fyra kvadratkilometer. Några av dessa lokaler sägs vara av "jätteformat".⁷⁰¹ Espelkampsområdets storlek var en följd av att ammunitionstillverkningen var förknippad med explosionsrisker. Därför hade de talrika byggnaderna spritts ut på en omfattande yta "med väl tilltagna säkerhetsavstånd" mellan de olika lokalerna.⁷⁰² Enligt en första uppskattning på plats från Birger Forells sida skulle området kunna ge tak över huvudet åt 5 000 personer.⁷⁰³

Birger Forell skriver i nybyggeranda entusiastiskt om möjligheten att skapa ett helt samhälle som ska vila på religiös grund. Som formuleringen visar är livsåskådningsperspektivet en bärande del av projektet, både med avseende på processen och på det eftersträfvade resultatet.⁷⁰⁴ Ideologiska drömmar var en del av det sena 1940-talets värld. I ett Europa som hade lagts i ruiner umgicks många människor, i första hand intellektuella, med tankar på grundläggandet av ett från krigserfarenheterna väsensskilt och radikalt nydanande samhälle. Många inom den europeiska intelligentian attraherades av en kommunistisk ideologi som, med Ian Burmas ord, hade draperat sig i antifascistisk skrud.⁷⁰⁵

Även om det civila Espelkamp rymde en tydlig ideologisk komponent så kan miljön inte beskrivas i termer av en utopi. I Birger Forells efterlämnade papper finns inga spår av i totalitära åskådningar förekommande fantasifoster som till exempel föreställningen om en ny människa, renad från i historien nedlagda synder.⁷⁰⁶ Hans kristna, om man så vill realistiska, människosyn kommer till uttryck i uttalandet att blott ett litet mindretal människor "oegennyttigt ställer upp för andra [...] och [är] mogna att leva i en närmare gemenskap". Det vore orimligt att förvänta sig att Espelkamp skulle rå på den mänskliga naturen.⁷⁰⁷ Snarare än som ett vid skrivbordet grundlagt försök till att bygga ett mönstersamhälle ska flyktningstaden ses som en av specifika historiska omständigheter, och av rena tillfälligheter, tillkommen lösning. Målsättningen var att vända bostads-, arbets- och hopplöshet till hemhörighet, sysselsättning och framtidstro för en begränsad grupp människor. Den kristna prägel var ett resultat av i projektet engagerade hjälporganisationers ideologiska hemhörighet.

⁷⁰¹ Birger Forell, Dagboksnotering 11/12 1946, NBF.

⁷⁰² Håkan Thorsson, "Svensk präst grundade tysk stad efter kriget", i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003. De gamla ammunitionsmagasinen är numera kulturminnesskyddade.

⁷⁰³ Birger Forell, Dagboksnotering 11/12 1946, NBF.

⁷⁰⁴ *Ibid.* Rörande den kristna grunden för Espelkamp, se också Birger Forell, "Inför ett nytt arbetsår", i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, februari 1949.

⁷⁰⁵ Burma, 16 f. Uttrycken År noll och Timme noll har varit vanliga i såväl populärkulturen som i historieskrivningen som markörer för ett tyskt samhälle som började om efter Hitlerregimens fall.

⁷⁰⁶ Till den svenska kristenhetens 1900-talsannaler hör förekomsten av utopiska tankegångar. Marxistiskt orienterade teologer idealiserade totalitära stater som Kina, Kuba och Nordkorea på 1960- och 1970-talen. Se Sundeen, *68-kyrkan*, framförallt kapitel 4.

⁷⁰⁷ Citat efter Ögren, 126.

Birger Forell såg inte Espelkamp som en engångsföreteelse utan talade om att omsätta gjorda erfarenheter i en modell för skapa bo- och arbetsplatser. Han föreställde sig framväxten av en serie snarlika nybyggarstäder för att avhjälpa nöd och svara mot behov av långsiktigt hållbara samhällslösningar. I ett nyhetsbrev från Kommittén för kristen efterkrigshjälp sätter Forell in satsningen i Espelkamp i dessa sammanhang:

Espekamp [...] är ett försök att på kristen basis bygga upp ett nytt samhälle för flyktingar, hemvändande krigsfångar och hemlösa barn. [---] Om det lyckas, finns det 60 andra platser i Tyskland med f.d. ammunitionsläger eller andra militära anläggningar som skulle kunna förvandlas på samma sätt från att vara förstörelseverktyg till att bli ett verksamt bidrag i den kristna återuppbyggnaden.⁷⁰⁸

De bärande idéerna bakom stadsbygget fångades upp av samtida svenska pressröster. Espelkamp beskrevs som ”en idésymbol” för ett nytt Tyskland. Med formuleringar som kan föra tanken till klosterliv karakteriserades den runt ammunitionsmagasin byggda samhällsgemenskapen som ”börens och arbetets stad”. Nybyggarandan skulle bryta känslor av meningslöshet som grep sig omkring bland tyskar som hade förlorat allt och som hade varit hänvisade till årtal av lägertillvaro. Medierna var införstådda med att kyrkoherden i Caroli församling med detta säregna grundläggningsprojekt ville tillhandahålla ett exempel för andra att följa. ”Lyckat Espelkamp kan ge 106 nya samhällen” hette det i en rubrik.⁷⁰⁹

Storslagna planer till trots är det enskilda människor, inte anonyma kollektiv, som står i centrum för Forells efterkrigsarbete. Efter ett lägerbesök i Grantham noterar han tillfredsställd att detta stopp på resan visade sig vara värt att göra eftersom han fick tillfälle att anvisa två interner, en med yrkesbakgrund som bonde och en som mekaniker, att söka sig en plats i Espelkamp.⁷¹⁰ Forell lät sig inte blockeras av den känsla av utsiktslöshet som flyktingströmmar i miljontals kunde skapa. Nyckeln till ett positivt förhållningsätt var för honom att se den enskilda människan. Metaforiskt talade han om nödsändningar från Sverige som ”en droppe på stenen”, med tillägget att ”vi är lyckliga över varje sådan droppe”.⁷¹¹

Det var långtifrån givet att de i skogen inbäddade vapenmagasinen skulle utvecklas till en industristad, tvärtom fördes en utdragen kamp om vad det skulle bli av området. Tillskapandet av en livets och arbetets miljö i dödens kaserner karakteriserade Birger Forell som ”spelet om Espelkamp”.⁷¹² Närmare bestämt rörde det sig om åtminstone två separata

⁷⁰⁸ Birger Forell, ”Inför ett nytt arbetsår”.

⁷⁰⁹ ”Pressrubriker Espelkamp 1949”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1950.

⁷¹⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 21/6 1947. NBF. Jfr Dagboksnotering 24/6 1947, NBF.

⁷¹¹ Birger Forell citerad efter Ögren, 123.

⁷¹² Se t.ex. Birger Forell, Dagboksnoteringar 1/5 och 17/5 1947, NBF.

spel – ett i förhållande till den brittiska ockupationsmakten och ett inom Evangelische Hilfswerk. Det fanns inom denna hjälporganisation personer som inte ville skriva under på den svenske kyrkoherdens planer, utan drevs av en alternativ verksamhetsidé.

Birger Forell var inte den förste som hade sett den civila potentialen i Espelkamp med sina byggnader, vägnät och järnvägsförbindelser. När Forell rekapitulerade flyktingstadens första år talade han om en förhistoria som sträckte sig tillbaka till september 1945, mer än ett år före det att han själv för första gången satte sin fot på platsen.⁷¹³ Tidigast ute var ordföranden i den Westfaliska evangeliska kyrkan Karl Koch och pastor Karl Pawlowski, vilka i nära anslutning till andra världskrigets slut ”smitt framtidsplaner om användningen av detta komplex”. Dryga året senare var en karitativ verksamhet – ett barnhem – på plats.⁷¹⁴

Mellan Pawlowski och Forell skulle under flera års tid utspela sig en dragkamp om hur området bäst skulle tas tillvara. Att Forell kom in i handlingen har hänförs till att han av krigsfångar i Storbritannien fick höra talas om Espelkamp. Han blev ivrig att skaffa sig en egen bild av den märkligt nog oskadade miljön. Skulle några av hans skyddslingar, som ständigt återkom till frågan om vad som väntade dem i hemlandet, kunna beredas en meningsfull framtid i ett civilt Espelkamp?⁷¹⁵ I Forells uppdrag för KFUM att arbeta med tyska krigsfångars själavård och utbildning hade det under 1948 skett en geografisk förskjutning. Från att uteslutande ha rört sig som verksamhet i brittiska läger kom Forells arbete även att få bäring på mottagandet av till Tyskland hemvändande krigsfångar. I början av året konstaterade The British Council of Churches att behovet av att nyttja Forells särskilda kvaliteter nu var större i Tyskland än i England. Från brittisk sida var man därför beredd på att låta honom dela sin tid mellan de båda länderna.⁷¹⁶

Efter det att Forell hade inspekterat Espelkamp började tankens kuggjul att snurra på allvar. I dagboken står några programmatiska rader att läsa: ”Jag har en jättefantasi i mitt huvud. [---] Vi skulle här kunna skapa ett helt samhälle [---] *Tiden har kommit för oss att inte bara samla skor och kläder.*”⁷¹⁷ [Min kursivering]. Värdet av sko- och klädesinsamlingar ska som framgått inte underskattas, men nu ville alltså Forell komplettera akuthjälpen med insatser för att skapa varaktiga livsmiljöer. Han såg framför sig en samhällsgemenskap där företag skapar sysselsättning och där flyktingar och hemvändande krigsfångar svarar för arbetskrafts- och kompetensförsörjningen.⁷¹⁸ Det första och allvarligaste hindret att övervinna var segermakternas i Potsdamsfördraget nedtecknade

⁷¹³ Birger Forell, anteckning 2/9 i Täglicher Notizbuch 1954, NBF. Anteckningen är gjord i anslutning till att Forell har medverkat i en intervju om det civila Espelkamps tillkomst.

⁷¹⁴ Ögren, 112.

⁷¹⁵ Hedin.

⁷¹⁶ Brev till Birger Forell från Rev. Burlingham, 20/2 1948, NBF.

⁷¹⁷ Birger Forell citerad efter Ögren, 113.

⁷¹⁸ Ögren, 113.

beslut om att förstöra alla tyska krigsanläggningar.⁷¹⁹ Magasinen och bunkrarna i Espelkamp var i det perspektivet symboler för naziregimens brutala krigsföring. Lokalerna hade bland annat använts till att tillverka giftgas.⁷²⁰

Evangelische Hilfswerk och Birger Forell såg på området med en annan blick. I ett Tyskland som hade bombats sönder och samman skulle byggnaderna kunna tjäna humanitära syften. Förhandlingar hade därför inletts med den engelska ockupationsmakten om områdets framtid. Biskop Sven Danell har i en minnesruta över Birger Forell gett oss en livfull föreställning om hur påverkansarbetet rent konkret kan ha gått till: ”Jag kan se den lite slitne, rastlösa prästen outtröttligt nötande trapporna hos den ena militära instansen efter den andra. Överallt möttes han av samma obevekliga nej. Och efter varje nej samlade han sig till nästa, lika obevekliga attack. Slutligen begärde han personlig audiens hos den högste chefen för det brittiska ockupationsområdet.”⁷²¹

Den av Sven Danell omnämnda chefen var general, sir Alec Bishop. I början av maj 1947 utarbetar Birger Forell och Karl Pawlowski ett memorandum att förelägga denne. Den om vikten av effektiv kommunikation medvetne svenske kyrkoherden karakteriserar skrivelsen som kort och tydlig.⁷²² Med Danells ord utvecklade sig mötet väl: ”Här fann han [Forell] äntligen en man, som vägrade hans förslag och tänkte över det.”⁷²³ Tjugotoalet dagar senare skriver Forell om en förbluffande framgång. General Bishop har förklarat sig villig att ställa området till återuppbyggnadsarbetets förfogande. Att det hade gått över förväntan tillskriver Forell det faktum att krafter från den anglikanska kyrkan under de senaste veckorna hade bearbetat generalen.⁷²⁴

Birger Forell säger i dagboken inget om sin egen betydelse i förhandlingarna, utan framhåller ödmjukt andras insatser.⁷²⁵ I texter som rör spelet om Espelkamp har emellertid den svenske kyrkoherdens engagemang tillskrivits stor betydelse för utgången av diskussionerna med den engelska sidan. Genom sitt motstånd mot nationalsocialismen och sina insatser i de brittiska fånglägren hade han arbetat upp ett förtroendekapital hos engelsmännen. Nätverksfaktorn var också av betydelse. Forell hade mängder med kontakter som kunde utnyttjas och han arbetade för att skapa internationell uppmärksamhet kring Espelkamp. Det var lättare för en aktad person från ett i kriget neutralt land att föra tyskarnas talan än för inhemska megafoner.⁷²⁶ Med det glada beskedet att Espelkamp

⁷¹⁹ Hedin.

⁷²⁰ Ibid.

⁷²¹ Danell, ”Han var en konstnär i att hjälpa”, 12.

⁷²² Birger Forell, Dagboksnotering 3/5 1947, NBF.

⁷²³ Danell, ”Han var en konstnär i att hjälpa”, 12.

⁷²⁴ Birger Forell, Dagboksnotering 23/5 1947, NBF.

⁷²⁵ Insikten om betydelsen av Forells kontaktnät, det höga förtroendet för honom i inflytelserika engelska kretsar och hans förmåga att övertala människor återspeglas i att andra nyckelaktörer som Pawlowski och Brennhovd sökte få honom att i högre grad finnas på plats i Tyskland medan samtalen pågick. Se Birger Forell, Dagboksnoteringar 17/5 och 5/6 1947, NBF.

⁷²⁶ Ögren, 112–118 och Hedin.

ställdes till Evangelische Hilfswerks förfogande var emellertid slaget inte vunnit. General Bishops besked gällde området som sådant. Han hade inget lovat vad anbelangade magasinens och infrastrukturens bevarande. Dryga kvartalet efter genombrottet i förhandlingarna gavs det nedslående beskedet att de för militära bruk avsedda anläggningarna skulle förstöras. Men spelet gick vidare.⁷²⁷

Med några enstaka undantag räddades till slut magasinerna i likhet med väsentliga delar av infrastrukturen. Enligt Gustaf Ögren säkerställdes bevarandet, som alltså utgjorde en avvikelse från Potsdamavtalet, genom ett personligt initiativ från general Bishop.⁷²⁸ För den lyckliga utgången synes Forells vision om Espelkamp – hans jättefantasi – ha spelat en avgörande roll. I ett brev daterat i juni 1947 skriver Olav Brennhovd att han i ett långt samtal med den brittiske militäre ledarens sekreterare inhämtat att Forell kan ”regne med 100 % understöttelse fra generalens side”.⁷²⁹ Formuleringen synes ha bäring på dragkampen mellan Forell och Pawlowski om hur området skulle användas. Detta särskilt som Brennhovd i direkt anslutning till Bishops besked redogör för att han är i full gång med att förhandla med tyska industrimän om att få unga män i arbete.⁷³⁰

I biografen *Jeg kan ikke hate* framhåller Erling Rimehaug att det i dagens Espelkamp inte finns någonting som minner om Brennhovds insatser, men att denne själv räknade sin som en av stadens grundläggare.⁷³¹ Även om Forells norske samarbetspartner på tidig punkt försvinner ut ur Espelkamps historia, så pekar brevutdraget ovan på att Brennhovd under Forells fysiska frånvaro hade en avgörande roll under en kritisk period i tillkomsthistorien. Mellan de bägge skandinaverna pågick ett fruktbart idéutbyte. Brennhovd såg sig i likhet med Forell som en handlingens man. Norrmannen talade om realiserandet av den gemensamma visionen med stora bokstäver: ”Om vår plan kan genomföras, og det er jeg ikke i tvivl om, vil det bli en av de største bedrifter i tiden.”⁷³² Sådant självberöm tillät sig Forell sällan.

De två modeller som var förbundna med Karl Pawlowskis respektive Birger Forells person kan beskrivas som institutions- respektive samhällsbyggnadslinjen.⁷³³ Värdegemenskapen mellan Forell och Brennhovd i frågor av vikt för efterkrigsarbetet fick ett koncentrerat uttryck i planerna för Espelkamp. I brev i juli 1947 kritiserar Brennhovd pastor Pawlowskis ”eiendommelig synpunkt” och deklarerar till Forell han är ”like skeptisk ovenfor hans arrangjemang som du”.⁷³⁴ I likhet med vad som är fallet i Brennhovds brev är bilden av Pawlowski negativ i heroiserande framställningar över Birger Forell. Den

⁷²⁷ Ögren, 117 ff.

⁷²⁸ Ibid, 121.

⁷²⁹ Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 12/6 1947, NBF.

⁷³⁰ Ibid.

⁷³¹ Rimehaug, 183.

⁷³² Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 12/6 1947, NBF.

⁷³³ Jfr. Ögren, 115.

⁷³⁴ Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 30/7 1947, NBF.

tyske pastorns vilja att av Espelkamp i första hand göra ett omhändertagandeprojekt med omsorgsinriktad verksamhet för krigsfångar, barn och åldringar framställs som småttig i jämförelse med Forells planer.⁷³⁵ I rättsvisans namn bör det sägas att Pawloskis idéer måste kunna ha tätt sig som mera realistiska än Forells fantasi om att bygga en industri- och hantverkarstad från grunden.

Bilden av Karl Pawlowski som en bromskloss som stod i vägen för den driftige Birger Forell kan nyanseras genom att följa skildringen av deras relation i Forells dagbok. Från början synes det inte ha förelegat någon konflikt dem emellan. I maj 1947 skriver Forell: "Det var fascinerande att höra P.[awlowski] utveckla sina funderingar. Han var verkligen 'vision and drive'". Forell berättar att för den tyske pastorn så ingår Espelkamp i ett större sammanhang av hjälp till självhjälp med målet att skapa försörjning åt 50 000 människor runt om i Tyskland.⁷³⁶

Så sent som i maj 1947 framstår alltså de bägge grundläggarnas planer som påtagligt lika. Men under sommaren detta år skriver Forell med jämna mellanrum kritiskt om Pawlowski i dagboken. Forell synes vara av uppfattningen att denne är statisk i sitt tänkande. Pawlowski inser inte att den situation som råder i Tyskland efter kriget kräver andra lösningar än sådana som är gjorda för "normala tider". Pawlowski "tänker för mycket på anstalt och vi – Brennhovd, och jag och andra med oss – är rädda för själva ordet anstalt".⁷³⁷ Omhändertagandeidealen beskrevs av Forell som första förbandslösningar. Sådana var nödvändiga men målet måste vara att skapa förutsättningar för meningsfulla liv och en tillvaro som var väsensskild från flyktinglägrens verklighet.⁷³⁸ En av dem som tog diskussionen med Pawlowski var industrimannen Carl Neumann. Han påpekade i principdebatten om vad som skulle göras av Espelkamp att det var nödvändigt att beakta betydelsen av privata initiativ och av enskild äganderätt. Endast på så vis kunde det framväxande lokalsamhället framstå som attraktivt för investerare.⁷³⁹

Birger Forell såg i de återvändande krigsfångarna och i flyktingarna människor som var förmögna till eget ansvar och egen försörjning. Hans argumentation för vikten av att befria människor från klientskap var en integrerad del av hans kristna livsåskådning.⁷⁴⁰ Den tidigare citerade tidningsrubriken om Espelkamp som arbetets och börens stad fångar andemeningen bakom hans samhällsbyggarinsats. Den segrande linjen i kampen om Espelkamp beskrevs 1958 av Sven Danell på följande vis: "Espelkamp är ingen försörjningsanstalt, det är en levande och expanderande stad, som har skänkt tusentals hopplösa människor en ny existens." Vid tiden för dessa raders formulerande hade Espelkamp

⁷³⁵ Ryman, *Brobyggarkyrka*, 179 f och Ögren, 113 ff.

⁷³⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 2/5 1947, NBF.

⁷³⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 9/7 1947, NBF. Jfr. Birger Forell, Dagboksnoteringar 11/7 och 25/8 1947, NBF.

⁷³⁸ Birger Forell, "En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp."

⁷³⁹ Birger Forell, Dagboksnotering 12/7 1947, NBF.

⁷⁴⁰ Birger Forell, "Arbete och kristen livssyn", opublicerat manuskript, NBF.

9 000 invånare och hade vunnit viss internationell ryktbarhet ”som *mönstrexemplet på konstruktiv flyktingpolitik*”.⁷⁴¹ [Min kursivering].

Den kring vapendepåerna framväxande samhällsformationen kunde under en relativt långvarig uppbyggnadsfas inte klara sig utan betydande insatser utifrån. De karitativa institutionerna hade sin givna plats också i Forells bild av Espelkamp.⁷⁴² Men stödinsatserna skulle inte betraktas som permanenta. Forell verkade i enlighet med principen om hjälp till självhjälp. Bengt Ingvar Ekman framhäver att Forell var en nytänkare på biståndsarbetets område och tillägger att denne inte utgick från kunskap som han inhämtat från litteraturen utan från iakttagelser gjorda på plats.⁷⁴³

Till Birger Forells och Olav Brennhovds initiala Espelkampsarbete hörde som framskymmat kontakter med företag både i Tyskland och Sverige.⁷⁴⁴ Brennhovd lyfter denna del i strategin till principplanen och argumenterar för att han och Forell förenas av en tilltro till de privata initiativen och de skapande individerna. De går därmed enligt norrmannen på tvärs med en tidsanda sammanbunden med massamhälle, storskalighet och en i det ekonomiska och sociala livet alltmera intervenerande statsmakt.⁷⁴⁵ De bägge skandinaverna drog nytta av under Hitlertiden upparbetade kontakter i sina planer på ett kring företagande pulserande nybyggarsamhälle: ”Sedan talade vi om Espelkamp [...] och B.[rennhovd] talade om att han också har en millionär som är affärsman liksom Carl Neumann och full av iver att satsa på återuppbyggnad i stil med vår Espelkamp-plan.” Den av Forell åsyftade miljonären hette Herman Lindemann, Brennhovd hade lärt känna honom under sin tid i koncentrationslägret.⁷⁴⁶ Forells egen kontakt, Carl Neumann, kom inte att fylla den roll som den svenske kyrkoherden hade hoppats på. Trots sitt stora intresse för Espelkamp ansåg han sig inte kunna tacka nej till ett erbjudande från ockupationsmyndigheterna om att bli ”textil-kommissarie”.⁷⁴⁷

Bland dem som agerade som industriella lok i och för Espelkamp återfanns en kontroversiell gestalt: Den tidigare direktören i den med Hitlerregimens brott förbundna kemikoncernen I. G. Farben – Max Ilgner. Han hade efter kriget åtalats för krigsbrott.⁷⁴⁸ Familjen Ilgner tillhörde Forells vänkrets från Berlinåren och hade på 1930-talet

⁷⁴¹ Danell, ”Han var en konstnär i att hjälpa”, 14. Apropå det internationella intresset för Espelkamp skriver Forell om kommitténs stuga i Espelkamp att den ”har varit som en bikupa dessa sista två veckor. Besökare från hela världen har varit här och tagit del av alla planer och det arbete som redan bedrivs.” Se Birger Forell, ”Resebrev från Espelkamp”, 3.

⁷⁴² Se t.ex. Birger Forell, ”Resebrev från Espelkamp”.

⁷⁴³ Bengt Ingvar Ekman, ”Mannen som byggde flyktingarnas stad”, i *Svenska journalen*, 3/1969.

⁷⁴⁴ Rörande möjlighet att diskutera frågan om hur återuppbyggnaden av Tyskland borde gå till. Båda tillmätte den kristna tron en nyckelfunktion i sammanhanget. Se Rimehaug, 167 f.

⁷⁴⁵ Brev till Birger Forell från Olav Brennhovd, 12/6 1947, NBF.

⁷⁴⁶ Birger Forell, Dagboksnotering 28/4 1947, NBF. En av Lindemanns släktingar tillhörde de sammansvurna bakom 20 juli-kuppen. För sin underlåtelse att ange sin anhörige till Gestapo fängslades Lindemann. Under interneringen fick han och Brennhovd möjlighet att diskutera frågan om hur återuppbyggnaden av Tyskland borde gå till. Båda tillmätte den kristna tron en nyckelfunktion i sammanhanget. Se Rimehaug, 167 f.

⁷⁴⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 6/7 1947, NBF.

⁷⁴⁸ Ögren, 121. På 1990-talet fördes en debatt i Espelkamp om huruvida en gata som är uppkallad efter Max Ilgner borde byta namn. Se brev från Ruby Simon till Torkel Ivarsson, 23/10 1996, Torkel Ivarssons samling, *Borås Stadsarkiv*.

ekonomiskt understött Victoriaförsamlingen.⁷⁴⁹ Under tillkomsten av ett åldersdomshem för svenskar i Berlin spelade Max Ilgner en så pass framträdande roll att Forell särskilt framhävde dennes insatser i 1941 års verksamhetsberättelse. Ilgner hade bidragit med såväl arbetskraft, inredning till hemmet som direkta ekonomiska insatser.⁷⁵⁰

Den första medlemmen i familjen Ilgner som fick en roll i Espelkamp var Max fru Werna. Hon engagerades i början av 1948 med uppdraget att företräda Kommittén för kristen efterkrigshjälp på plats. Kommittén såg ett särskilt värde i att engagera en svenskfödd kvinna. Hon förväntades bland annat kunna bistå Birger Forell med korrespondens till svenska mottagare.⁷⁵¹ Forell stod under domstolsprocessen mot Max Ilgner i Nürnberg vid Werna Ilgner-Hallströms och barnens sida. I den svenske kyrkoherdens dagbok går det att följa vissa akter i det juridiska spelet. Forells perspektiv bestäms av mångårig vänskap men också av en kritisk blick på Max Ilgners personlighet.⁷⁵²

I mars 1948 lyckas Birger Forell utverka så att han tillsammans med Werna får möta den fängslade familjefadern: ”Så fick jag för första gången på 4 år se Max igen, som var sig lik ehuru något ansträngd.” Den svenske iakttagaren konstaterar att Max Ilgner i de enskilda diskussionerna uttalade sig ”med samma planmässighet och organisatoriska talang som förr”. Samtalet mellan Birger, Werna och Max tycks ha gått utöver strikta familjeangelägenheter. Inte minst med tanke på Wernas uppdrag i Espelkamp torde trion ha bytt ett antal ord om det påbörjade samhällsbyggnadsprojektet.⁷⁵³ Juryn i Nürnberg fattade i fallet Max Ilgner en fällande dom. Han dömdes till två års fängelse, vilket kvittades mot tiden som han suttit häktad.⁷⁵⁴ Forell och Evangelische Hilfswerk var därmed fria att knyta honom till sig. Uppdraget var att ställa företagarkompetens och industrikontakter till återuppbyggnadsarbetets och Espelkamps förfogande. Detta ledde till genombrott i industrietableringen men orsakade småningom projektet publicitets- och PR-skada.

I januari 1950 möttes den i Borås utgivna dagstidningen *Västgöta-Demokraten*s läsare av svarta rubriker. På första sidan fanns uppgiften att industriutvecklingen i Espelkamp leddes av en man som hade varit förbunden med Adolf Hitler. Många av de boråsare som hade öppnat sina plånböcker och rensat sina garderober på anmaning av Birger Forell sades vara ”chockerade” av avslöjandet om Max Ilgners ställning. Tidningens dom över kyrkoherden i Caroli församling var hård:

⁷⁴⁹ Torkel Ivarsson, ”Prästen och nazisten”, i *Borås Tidning*, 24/11 1996. Rörande relationen mellan Birger Forell och Max Ilgner, se också Könemann och Steinmann, 87 ff.

⁷⁵⁰ Birger Forell, ”Årsberättelse över verksamheten 1940”, VSS.

⁷⁵¹ Ögren, 117. Könemann och Steinmann (red), 39 f, återger ett brev i vilket Birger Forell berättar för Werna Ilgner Hallström att kommittén har fattat beslut om att anlita henne som sin representant i Espelkamp.

⁷⁵² Birger Forell, Dagboksanteckning för 15/3 1948, NBF.

⁷⁵³ Ibid.

⁷⁵⁴ Ivarsson. Sammanlagt 24 anställda vid I. G. Farben åtalades vid Nürnberg, däribland hela ledningsgruppen. Se Joseph Borkin, *Hitler och I. G. Farben: En skildring av alliansen mellan den tyska krigsmakten och den multinationella kemijätten* (Stockholm, Tiden, 1978), 177.

Birger Forell [...] har tydligen i Dr Ilgner ansett sig ha funnit en lämplig organisatör och ledare för det nya som man velat skapa. Kyrkoherden har för [honom] hyst det allra största förstroende. [---] Om man jämsides med hjälpen vill åstadkomma en demokratisk orientering i Espelkamp förefaller det [...] som att man har satt bocken som trädgårdsmästare.⁷⁵⁵

Skarpare ändå, eller mera vulgär om man så vill, var tonen i veckotidningen *Borås Folkblad*. I detta kommunistiska organ framställdes Espelkamp som ett rehabiliteringsläger för fanatiska nazister. I samma anda påstods hjälppolisorganisationen Evangelische Hilfswerk ha till syfte att hålla krigsförbrytare om ryggen. *Borås Folkblad* tillvitade Ilgner att ha varit "Hitlers gasexpert".⁷⁵⁶

I *Västgöta-Demokraten* fick Birger Forell möjlighet att komma med en gensaga. Han framhöll till Ilgners försvar att denne inte hade varit antisemit, utan tvärtom hade räddat flera judars och halvjudars liv. Inte heller hade I. G. Farben-direktören stått bakom Hitlers förföljelser av kyrkorna. Han hade på 1930-talet gett Forell möjlighet att införa en särskilt inbjuden grupp av affärsmän och NSDAP-medlemmar klargöra hur den europeiska omvärlden såg på repressionen mot judar och regimkritiska kristna. Ilgner hade enligt Forell på detta vis upprepade gånger visat prov på integritet och mod. Den svenske kyrkoherden förklarade Ilgners engagemang i nazistpartiet med att I. G. Farben-direktören var en av många tyskar som trodde sig kunna påverka den nationalsocialistiska rörelsen till det bättre inifrån.⁷⁵⁷ Om domskälen hade Forell följande att säga:

Domstolen frikände honom från [...] delaktighet i förberedelse till anfalls- krig och spionageverksamhet. Den allierade militärdomstolen har efter tre och ett halvt års grundliga undersökningar icke funnit anledning att sätta Ilgner i samband med giftgastillverkningen. Ilgner var ju finansman och icke kemist och benämningen "giftgasexpert" som förekommit i vissa pressorgan stöder sig icke på domstolsutslaget. [---] Däremot dömdes han för delaktighet i finansiella transaktioner i Norge i samband med Norsk hydro.⁷⁵⁸

Max Ilgner hade i likhet med många andra högt uppsatta personer inom I. G. Farben blivit medlem av NSDAP 1937. Enligt Joseph Borkin, författare till *Hitler och I. G. Farben*, präglades företaget från och med sagda år fullständigt av relationen till regim.⁷⁵⁹ Raymond G. Stokes bestrider uppfattningen att I. G. Farben ekonomiskt eller

⁷⁵⁵ "Finansman hos Hitler Espelkampschef", i *Västgöta-Demokraten*, 22/1 1950. Ilgners roll i Evangelische Hilfswerks hjälparbete behandlas i korthet av Raymond G. Stokes, *Divide and Prosper: The Heirs of I. G. Farben under Allied Authority 1945-1951* (Berkeley, University of California Press, 1988), 247 (not 34).

⁷⁵⁶ *Borås Folkblad* citerar efter Ivarsson.

⁷⁵⁷ Birger Forell, "Dr Ilgner hjälpte nazi-förföljda judar", i *Västgöta-Demokraten*, 22/1 1950.

⁷⁵⁸ Ibid. Efter negativ publicitet kring Max Ilgner i tyska massmedier 1952 noterar Forell i sin dagbok: "Han var oskyldig och likaså hans medarbetare". Se Birger Forell, Dagboksnotering 26/11 1952, NBF Borkin, 175-198, behandlar rättsprocessen mot IG Farben-anställda. Av 24 åtalade fälldes nio stycken. Max Ilgner föll under domskälet plundring och avsiktlig förstörelse.

⁷⁵⁹ Borkin, 68 och 102.

på andra sätt substantiellt bidrog till att föra NSDAP till makten. Bland företagets ledande företrädare var enbart en medlem av partiet före 1933. Stokes framhåller dock att Max Ilgner hörde till en krets av medarbetare som, utan den högsta ledningens vetskap, lämnade belopp till nationalsocialistiska kampanjer som en del av ett från hans avdelning utgående PR-arbete. Det ska ha rört sig om i sammanhanget blygsamma summor.⁷⁶⁰

Frågan är om inte Birger Forell av taktiska skäl höll inne med sin egen bedömning av Max Ilgner under tidningsdebatten. I *Västgöta-Demokraten* låter Forell i citatens form ett antal karaktärsvittnen träda fram och intyga att ilgner under efterkrigstiden har blivit ”en förkämpe för en kristen livssyn”.⁷⁶¹ Endera hade Forell ändrat uppfattning om äktheten i den tidigare finanschefens nyvunna kristna tro eller så valde kyrkoherden att tuga om de tvivel han kände. I Forells dagbok för 1946, det vill säga fyra år innan Ilgnerskandalen briserade, står det: ”Han är densamme Max i grunden, som nu med samma vältalighet söker övertala sig själv och sin omgivning att kristendomen är den enda räddning (sic!), såsom han förut talade om Hitler och nationalsocialismen. Han tror att han har blivit omvänd men allt emellan kommer det gamla igen.” Detta sagt på grundval av ett långt brev av Max Ilgners hand som Werna hade låtit Forell läsa.⁷⁶²

I den offentliga debatt som utspelade sig i flera svenska tidningar kring Ilgners roll gick Birger Forell så långt som till att hävda att industristaden Espelkamp kunde tänkas utan Birger Forell men knappast utan Max Ilgner.⁷⁶³ Även om Forell ofta framtonade som blygsamheten själv säger detta något om hur högt han värdesatte de kvaliteter som den förre detta finanschefen hade tillfört nybyggarmiljön. Espelkamp var som framgått inte den enda nybyggargemenskapen som uppstod under tidig efterkrigstid, men staden har sagts stå ”i särklass bland nya samhällsbildningar”.⁷⁶⁴ Som Håkan Thorsson har påpekat måste Espelkamps konsolidering och tillväxt förstås som en integrerad del av det väst-tyska ”efterkrigsundret”.⁷⁶⁵ Industrialiseringen av nybyggerorten skedde inte på rent kommersiella grunder. Det fanns ett livsåskådningsperspektiv med i bilden, vilket bland annat kom till uttryck i det stöd som kanaliserades genom organisationen Nothelferdienst der Wirtschaft, ”en sammanslutning av kristligt sinnande industrimän”.⁷⁶⁶

En tidig notering rörande strävandena för att etablera industriell verksamhet i Espelkamp återfinns i Birger Forells dagbok i början av juli 1947. Läsaren upplyses om att Brenn-hovd och Lindemann för diskussioner med ett företag i metallbranschen om att starta

⁷⁶⁰ Stokes, 24. Jfr von Krockow, 108: ”Till sagans värld måste man förvisa att storindustrins och storkapitalet i viss mån skulle ha finansierat Hitler till makten.”

⁷⁶¹ Birger Forell, ”Dr Ilgner hjälpte nazi-förföljda judar”.

⁷⁶² Birger Forell, Dagboksnotering 14/12 1946, NBF.

⁷⁶³ Ivarsson.

⁷⁶⁴ Hedin.

⁷⁶⁵ Håkan Thorsson, ”Utanförskapet höll oss samman”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003 och Idem, ”Svensk präst grundade tysk stad efter kriget”.

⁷⁶⁶ Birger Forell, ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”.

tillverkning i en av de tidigare ammunitionsbarackerna. Satsningen skulle kunna generera 150 arbetsplatser.⁷⁶⁷ Enligt Carl Neumann var ”de stora hallarna [...] som gjorda för textilindustrin men naturligtvis användbara även för andra industrier”.⁷⁶⁸ Noteringen om särskilt gynnsamma förutsättningar för textiltillverkning är naturligtvis av intresse i perspektiv att Birger Forells svenska plattform fanns i Borås, en stad med många företag i beklädnadsbranschen. För de boråsare och andra som stödde Kommittén för kristen efterkrigshjälp berättade Forell på hösten 1948 att sammanlagt 116 byggnader har räddats från ödet att demoleras.⁷⁶⁹

I det av Birger Forells idéer vägleda tätortsbygget fanns en särskild gemenskapsanda som baserades på att många av dess inbyggare delade erfarenheten av att ha kommit som flyktingar från det kommunistiska Östeuropa. Människor som hade varit med om svåra upplevelser integrerades stundtals närmast ceremoniellt i den nya samhällsgemenskapen. I dagboken skriver Forell 1953 om ett ”samkväm” med 30 nyanlända familjer, vilka flytt undan Sovjetväldet och nu välkomnades som invånare i flyktingstaden. Till det sociala livet hörde inslag som påtagligt påminde om hur Forell i Storbritannien hade arbetat med krigsfångar. Han skriver att en grupp av så kallade spätheimkehrer hade ordnat ett underhållningsprogram i Espelkamp med inslag av gymnastik, musik och sång samt teater.⁷⁷⁰

Espelkamp blev en förebild inom tyskt återuppbyggnadsarbete också i kraft av ett partnerskap mellan den evangeliska kyrkan och delstaten Nordrhein-Westfalen. I slutet av 1949 instiftades således en partsammansatt kommitté med uppdrag att leda det fortsatta utvecklingsarbetet i Espelkamp. Detta skapade stabilitet och säkerställde ett ekonomiskt fundament. Tillgången till statliga medel var viktig inte minst för utbyggnaden av bostadsbeståndet.⁷⁷¹ Som ett uttryck för flyktingstadens plats i efterkrigstysklands evangeliska kyrka anordnades 1955 en nationell synod i Espelkamp. För Birger Forell var detta en personlig triumf och en symbol för det svensk-tyska samarbetets framgångar. Han noterade att synodens placering är ”ett stort erkännande för vårt arbete” och glädde sig åt intresset från massmedia. Vid tidpunkten för synoden hade Espelkamp vuxit till en liten stad med 7 000 invånare och drygt 3 000 arbetsplatser, vilket motsvarade en tillväxttakt om 1 000 invånare per år sedan startpunkten 1948.⁷⁷²

När Espelkamp 1958 firade tio år som stad var en av dess främsta välgörare inte på plats. Han var förhindrad att delta på grund av sjukdom. Birger Forells krafter hade två år tidigare satts ned betydligt, framförallt som en följd av utdragna tarmproblem. I ett

⁷⁶⁷ Birger Forell, Dagboksnotering 7/7 1947, NBF.

⁷⁶⁸ Birger Forell, Dagboksnotering 12/7 1947, NBF.

⁷⁶⁹ Birger Forell, ”Resebrev från Espelkamp”.

⁷⁷⁰ Birger Forell, Dagboksnotering 15/2 1953, NBF.

⁷⁷¹ Ögren, 122 och Hedin.

⁷⁷² Ögren, 128.

brev från april 1958 heter det att han alltjämt arbetar, men ”farten blir inte fullt så vild som förr av det enkla skälet att jag inte orkar med så mycket på en gång”.⁷⁷³ Decennier av en närmast ofattbart krävande gärning i tjänst hos Gud och hos medmänniskan hade börjat ta ut sin rätt. Inte sällan hade Birger Forells arbetsdagar varat från klockan åtta på morgonen till strax före midnatt. Han tillbringande nästan lika många timmar bakom ratten, eller på tåg, färjor och flygplan som vid skrivbordet – ständigt på resande fot som han var. Några månader efter det ovan nämnda brevet avfattning var Birger Forell död. Han gick bort ”mitt i sin gärning, levande och fylld med planer och projekt”.⁷⁷⁴

Om Birger Forells eftermäle kan det sägas att han, i förhållande till sin betydelse, är föga ihågkommen i sitt fosterland. I Sverige väntar sålunda Forells liv och verk alltjämt, 59 år efter hans död, på en komplett vetenskaplig framställning. Det saknas också en större populär levnadsteckning.⁷⁷⁵ Birger Forells namn har ofta förbigåtts i studier som rör motstånd mot nationalsocialismen såväl som i arbeten rörande svensk efterkrigshjälp.⁷⁷⁶ Detta trots att få insatser kan mäta sig med hans. Forell har blivit bättre ihågkommen i sitt adopterade fosterland än i sitt egentliga hemland. I Tyskland finns det flera minnesmärken. Skolor, gator och stiftelser bär eller har burit hans namn. Hågkomsten har inte bara varit av dylik symbolkaraktär, utan han har i Tyskland också blivit föremål både för ett omfattande biografiskt verk och för ett antal akademiska arbeten.⁷⁷⁷

Birger Forells på världshistoriens scen framförda livsdrama bjöd som framgått på åtskillig spänning. Detta faktum har gjort avtryck i dagspressens då och då uppblossande intresse för hans öde. Till exempel skrev Sören Gunnarsson i *Göteborgs-Posten* i mitten av 1990-talet om Birger Forell under rubriken ”En svensk Schindler”.⁷⁷⁸ Och *Aftonbladet* berättade om hans efterkrigsarbete med den löpsedelslika vinjetten ”Svensk präst i thrillerdrama”.⁷⁷⁹ Apropos det relativt begränsade intresse som i Sverige visats för Birger Forells liv och gärning, så bör det framhållas att han inte hade något behov av att stå i rampljus. I slutet av 1960-talet skrev Bengt Ingvar Ekman insiktsfullt: ”Om någon förtjänat att bli en symbol, en legend, skulle det varit Birger Forell. Men i sitt svenska hemland levde

⁷⁷³ Brev från Birger Forell till Brev till Tore Wihman, 26/4 1958, NBF. Rörande Birger Forells hälsoproblem se också Tägliches Notizbuch för 1956, NBF. Om Birger Forells sista besök i Espelkamp, se Könemann och Steinmann, 81 ff.

⁷⁷⁴ Danell, ”Han var en konstnär i att hjälpa”, 10.

⁷⁷⁵ I många år var den utförligaste skildringen av Forells levnad och verk på svenska Gustaf Ögrens *Bland krigsfångar och flyktningbönder*.

⁷⁷⁶ Jfr Björn Ryman, ”Hur få perspektiv på ett genomforskat område? Kyrkan och kriget kring 1942”, i *Kyrkohistorisk årskrift*, 2010, 83 f.

⁷⁷⁷ Huvudkällan till kunskap om Birger Forell, utöver olika former av primärmaterial, är alltjämt Harald von Koenigswalds biografi *Birger Forell: Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958*. En akademisk framställning av Forells arbete med krigsfångar är Klaus Loscher, *Studium und Alltag hinter Stacheldraht*. Nyligen har ett diplomarbete av Ursula Bosselmanns genom Gerhard Könemanns försorg publicerats som en tryckt volym: Ursula Bosselmann, *Die Kriegsgefangenen-Betreuung Forells in England (1944 bis 1948) und seiner Arbeit an deutschen Flüchtlingen (1945 bis 1948)* (Hille, Gerhard Könemann, 2018).

⁷⁷⁸ Sören Gunnarsson, ”En svensk Schindler”, i *Göteborgs-Posten*, 29/5 1994.

⁷⁷⁹ Sven Hammerin, ”Svensk präst i thrillerdrama”, i *Aftonbladet*, 24/3 1956.

och dog han i relativ obemärkthet. För honom själv var det lyckligast så. TV-ljus [...] skulle inte varit hans livsluft, att göra karriär och skaffa sig en position på hjälparbete skulle varit honom en absurd tanke.”⁷⁸⁰

⁷⁸⁰ Ekman, ”Mannen som byggde flyktingarnas stad”, 13. Som mångårig andreredaktör vid Borås Tidning höll Bengt Ingvar Ekman tillsammans med kyrkoherde Ragnar Lundell Birger Forells arv levande i Sjuhäradsregionen. Båda har skrivit åtskilliga artiklar i BT om Forell.

Källförteckning

Filmmaterial

Johnson, Sture och Svänsson, Anders, ”De kommo från Öster: En film om flyktingar i dagens Tyskland”, *Svenska kyrkans arkiv*.

Page, Anthony , *The Nightmare Years* (Scanbox, 1989).

Spencer, Peter C. och Spencer, Joshia, *Dein Reich Komme* (SMC, 2016).

Otryckt material

Borås stadsarkiv

Torkel Ivarssons samling

Brev från Ruby Simon till Torkel Ivarsson

Bundesarchive Koblenz

Nachlass Birger Forell (NBF)

Brev till Birger Forell från

Beskow, Natanael

Brennhovd, Olav

Burlingham (Reverend)

Karlström, Nils

Lennarth, Gustaf

Raiser, Ludwig

Söderström, Folke

Brev från Birger Forell till

Berggrav, Eivind

Beskow, Natanael

Dunelm, Herbert

Hultgart, Nils

Johansson, Harry

Kjöllskog, Valfrid

Lennarth, Gustaf

Malmeström, Elis

Neumann, Kurt

Ording, Hans

Söderblom, Anna

Thunberg, Birgit

Wihman, Tore

Ølgaard, H

Brev mellan andra personer

Brev från Harry Johansson till Gustaf Lennarth

Brev från Gustaf Lennarth till Elis Malmeström

Brev från Elis Malmeström till Gustaf Lennarth

Dagböcker och manuskript

Forell, Birger, "Arbete och kristen livssyn".

Dagböcker för åren 1919, 1920, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1952 och 1953.

"Den evangeliska kyrkan och den nationalsocialistiska staten: Föredrag 23/2 1944".

"Minnesord över Nathan Söderblom, Hållna vid sorg gudstjänst 18 juli 1931".

Tägliches Notizbuch 1954 och 1956.

Övriga arkivdokument

"Gripenbergs herrgård: Vilo hem för gäster från krigsdrabbade länder, redogörelse för verksamheten vid Gripenberg efter att den varit igång 20 månader".

"Gripenbergs-Kommittén fortsätter!".

Gripenbergs-kommittén: Årsredogörelse för 1949.

Protokoll från konstituerande årsmöte med Gripenbergs-kommittén, 12/2 1948.

"List of invited guests for Gripenberg".

"Stadgar för Gripenbergs-kommittén".

Göteborgs universitetsbibliotek

Elis Malmeströms samling (EMS)

Brev från Birger Forell till Elis Malmeström

I familjen Zedlers ägo, Borås

Brev från Karin Springare till Gunhild Springare

I Johan Sundeens ägo, Brämhult

Korrespondens

Brev från Birger Forell till Olle Strindberg.

Brev från Calise Forell till Birger Forell.

Brev från Calise Forell till Stina Löfgren.

Brev från Erland Forell till Birger Forell.

Brev från Urban Forell till Stina Löfgren.

Övriga handlingar

Notisbok med pressklipp om Birger Forell.

Kungliga biblioteket

Märta Lindqvists papper

Brev från Birger Forell till Märta Lindqvist

Vilhelm Scharps samling

Korrespondens

Brev från Birger Forell till Erik Perwe.

Manuskript av Birger Forell

”Genmäle i Jörgensenaffären”.

”Julhälsning Annandag jul 1940”.

”Tillståndet i Tyskland och inom de tyska kyrkorna”.

”Årsberättelse över verksamheten” för åren 1931, 1932, 1935, 1936, 1937, 1939, 1940 och 1941.

Övriga arkivhandlingar

”Upprop för Stockholms Studenters Internationella Hjälpkommitté”.

Landsarkivet i Uppsala,

Erling Eidems samling (EES)

Brev från Birger Forell till Erling Eidem

Riksarkivet

Utrikesdepartementets arkiv

Korrespondens

Brev från KA Dahlgren till utrikesrådet Henriksson.

Brev från Erling Eidem till Christian Günther.

Brev från Einar af Wirsén till Christian Günther.

Övriga arkivhandlingar

”Angrepp på Ärkebiskop Eidem i tysk press”, rapport till utrikesministern från Einar af Wirsén, daterad 9/11 1935.

Sigtunastiftelsen

Leif Beckman, ”Kyrkan skall hela såren”, pressklipp daterat 24/11 1944.

Uppsala universitetsbibliotek

Emanuel Linderholms samling (ELS)

Brev från Birger Forell.

Tryckt material

Osignerat tidnings- och tidskriftsmaterial

Borås Tidning

Dagens Nyheter

Församlingsbladet

IM: Inomeuropeisk mission: individuell människohjälp: rundbrev

Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp

Skaraborgs Läns Annonsblad

Skaraborgs-Tidningen

Stockholms Dagblad

Stockholms-Tidningen

Svenska kyrkohjälpen

Sydsvenska Dagbladet

Söderhamns Tidning

Tranåsposten

Ulricehamns Tidning

Västgöta-Demokraten

Östgöta Correspondenten

Artiklar, uppsatser, böcker med mera

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (New York, Schocken Books, 2004).

Arnborg, Beatrice, *Se på mig: En biografi över Zarah Leander* (Stockholm, Natur och Kultur, 2017).

Arvidsson, Ingrid, *Öden i vår tid* (Stockholm, Rabén & Sjögren, 1987).

Beradt, Charlotte, *Drömmar i Tredje riket* (Stockholm, Ersatz, 2018).

Berggren, Erik, "Emanuel Linderholm", i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 23.

Berglund, Bengt, *Borås Stads historia 3: Omstrukturering och anpassning 1920–2000* (Lund, Historiska media, 2005).

Björkqvist, Manfred, *Kyrkan, kriget och nationalismen* (Uppsala, Kristna studentrörelsens förlag, 1914).

Bokholm, Rune, *Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 1930- och 40-tal* (Stockholm, Atlantis, 2001).

Borkin, Joseph, *Hitler och I. G. Farben: En skildring av alliansen mellan den tyska krigsmakten och den multinationella kemijätten* (Stockholm, Tiden, 1978).

Bourdeaux, Michael, *Sannerligen uppstånden: Lektioner i tro från Sovjetunionen* (Uppsala, Pro Veritate, 1985).

Bosselmann, Ursula, *Die Kriegsgefangenen-Betreuung Forells in England (1944 bis 1948) und seiner Arbeit an deutschen Flüchtlingen (1945 bis 1948)* (Hille, Gerhard Könemann, 2018).

Brodd, Birgitta, *Ärkebiskop Erling Eidem under kyrkostrid och världskrig: En studie av förhållningssättet till Tyskland under andra världskriget med beaktande av de svensk-engelska kyrkorelationerna 1933 – 1945 belyst genom tre utrikesdepartement* (Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 2017).

Brorström, Björn m.fl., *Uthålligt företagande: Om regionala förutsättningar och förhållningssätt* (Lund, Studentlitteratur, 2012).

Buller, Amy, *Darkness over Germany: A Warning from History* (London, Arcadia Books, 2017).

Burma, Ian, *År noll: Historien om 1945* (Stockholm, Natur och Kultur, 2013).

Byström, Mikael, *Utmaningen: Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid* (Lund, Nordic Academic Press, 2012).

Carlsson, Erik, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* (Lund, Lund University Press, 1998).

Cullberg, John, ”Kyrkan inför efterkrigstidens problem”, i *Svensk Tidskrift*, 1944.

Dagerman, Stig, *Tysk höst* (Stockholm, Norstedts, 1981).

Danell, Sven, ”Han var en konstnär i att hjälpa”, i *Svenska kyrkohjälpen*, odaterat nummer.

Okänd broder (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1953).

Edwards, Ruth Dudley, *Victor Gollancz: A Biography* (London, Victor Gollancz LTD, 1987).

Ekdahl, Sven (red), *Svenska Victoriaförsamlingen Berlin 1903–2003* (Berlin, Svenska Victoriaförsamlingen, 2003).

Eklund, J.A. *Människovärldens enhet: Några ord i frågan om krig och fred* (Uppsala, Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1917).

Kyrkan och den sociala frågan (Uppsala, Sveriges kristliga studentrörelses skriftserie, 1919).

Ekman, Bengt Ingvar, ”Mannen som byggde flyktingarnas stad”, i *Svenska journalen*, 3/1969.

”Borås – trygghetens brohuvud”, i *Borås Tidning*, 13/1 2004.

Forell, Birger, ”Dagens Tyskland och Sveriges hjälpaktioner”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat nyhetsbrev.

”Den tredje konfessionen i tredje riket”, i *Svenska Dagbladet*, 8/10 1933.

”Den tyska kyrkans kris”, i *Kristen Gemenskap*, 1934 [publicerad anonymt].

”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj–aug. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934 [publicerad anonymt].⁷⁸¹

⁷⁸¹ Forells många artiklar med titeln ”Den tyska kyrkostriden” är här publicerade i kronologisk och inte alfabeisk ordning för att underlätta överblick och orientering.

- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–nov. 1934”, i *Kristen Gemenskap*, 1934 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1934–jan. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika feb.–maj 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1936 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika juni.–sept. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1935”, i *Kristen Gemenskap*, 1935 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika februari–maj 1936”, i *Kristen Gemenskap*, 1936 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1936”, i *Kristen Gemenskap*, 1936 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1936–febr. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika febr.–maj. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika maj. –sept. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1937 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1937”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika sept.–dec. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Den tyska kyrkostriden: Krönika dec. 1937–febr. 1938”, i *Kristen Gemenskap*, 1938 [publicerad anonymt].
- ”Dr Ilgner hjälpte nazi-förföljda judar”, i *Västgöta-Demokraten*, 22/1 1950.
- ”En kämpande kyrka och kristen efterkrigshjälp”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat nyhetsbrev.
- ”Flyktinghjälpen”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, november 1950.

Från Ceylon till Himalaya (Stockholm, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1929).

”Inför ett nytt arbetsår”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, februari 1949.

”Kommitténs arbete i hemlandet”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, november 1950.

”Kristen efterkrigshjälp och praktisk ekumenik”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1948.

”På besök i masseländets land”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, odaterat.

”Resebrev från Espelkamp”, i *Meddelande från kommittén för kristen efterkrigshjälp*, september 1948.

”Rikskyrka och riksbiskop”, i *Svenska Dagbladet*, 2/7 1933.

Skall Sir Ben få bestämma över vårt samvete? En sammanställning av rapporter, utprop, resolutioner och uttalanden från England, Danmark, Sverige och Tyskland med uppfordran att delta i hjälpverksamheten för begränsandet av nöden i Tyskland (Borås, Borås Tidnings tryckeri, 1946).

”Årsberättelse över verksamheten 1938”, i Sven Ekdahl (red), *Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin 1903–2003* (Berlin, Victoriaförsamlingen, 2003).

Forell, Urban, ”Flyktingarnas och krigsfångarnas vän: Ett porträtt av Birger Forell”, i *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift*, 1968.

Fredborg, Arvid, *Destination: Berlin* (Stockholm, Norstedts, 1985).

Det nya Tyskland (Stockholm, Norstedts, 1953).

Galante, Pierre, *Operation Valkyrie: The German Generals' Plot against Hitler* (New York, Cooper Square Press, 2002).

Gebhardt, Miriam, *När soldaterna kom: Våldtäkterna mot tyska kvinnor vid andra världskrigets slut* (Stockholm, Karnevals förlag, 2017).

Gollancz, Victor, *In Darkest Germany* (Hinsdale, Illinois, Henry Regnery Company, 1947).

Gross, Leonard, *The Last Jews in Berlin* (New York, Carroll & Graf, 1999).

Grönqvist, Vivi-Ann (red), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå, Artos, 2008).

Gunnarsson, Lars, *Kyrkan, nazismen och demokratin: Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945* (Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, 1995).

Gunnarsson, Sören, ”En svensk Schindler”, i *Göteborgs-Posten*, 29/5 1994.

Götting, Ludwig, ”Studenthemmet för teologer på slottsbacken i Marburg”, i *Meddelande från Kommittén för kristen efterkrigshjälp*, mars 1949.

Halldin, Magnus, ”Scharp vittnade om Tredje rikets födelse”, i *Svenska Dagbladet*, 11/7 2017.

Handlingar rörande Prästmöte i Lund den 17, 18 och 19 juni 1962 (Lund, Svenska kyrkan, 1963).

Hammerin, Sven, ”Svensk präst i thrillerdrama”, i *Aftonbladet*, 24/3 1956.

Hedin, Göran, ”Svensk byggde tysk stad”, i *Svenska Dagbladet*, 30/10 1974.

Hellström, Olle, ”Birger E. S. Forell”, i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 16.

Hermansson, Mikael, ”I skuggan av en far”, i *Borås Tidning*, 24/12 2005.

Hidal, Sten, *Bibeltro och bibelkritik: Studier kring den historisk-kritiska bibelsynens genombrott i Sverige 1877–1910 med särskild hänsyn till Gamla testamentet* (Stockholm, Verbum, 1979).

Hildebrand, Karl-Gustaf, ”En kristen världskronika”, i *Svenska Dagbladet*, 14/3 1943.

Hoffmann, Peter, *Stauffenberg: A Family History, 1905–1944* (Cambridge, Cambridge University Press, 1995).

Holmgren, Fritz, ”Omedelbar hjälp åt krigets offer”, i Gunnar Sandqvist, Erland Sundström och Joel Sörenson (red), *Fred och återuppbyggnad: Försök till kristen orientering* (Stockholm, Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1944).

Hurz, Orsi, *Drömmars värde: Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939* (Hedemora, Gidlunds, 2004).

Ivarsson, Torkel, ”Prästen och nazisten”, i *Borås Tidning*, 24/11 1996.

Jansson, Heribert, ”Victoriaförsamlingen på ’Tredje rikets’ tid”, i Sven Ekdahl (red), *Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin 1903–2003* (Berlin, Victoriaförsamlingen, 2003).

Jarlert Anders, *Emanuel Linderholm som kyrkohistoriker* (Lund, Lund University Press, 1987).

Johansson, Harry, ”Kyrkorna och efterkrigsproblemen”, i Gunnar Sandqvist, Erland Sundström och Joel Sörenson (red), *Fred och återuppbyggnad: Försök till kristen orientering* (Stockholm, Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1944).

Johnson, Sture, ”13 personer i ett rum i tyskt flyktingläger”, i *Borås Tidning*, 1/6 1952.

”Amatörfilmare fann stor nöd bland tyska flyktingar”, i
Borås Tidning, 30/5 1952.

”Tron att ’Gud vet varför’ håller modet uppe i flyktingläger”, i
Borås Tidning, 5/6 1952.

Jonasson, Stig, *Nazismen i dokument* (Stockholm, Prisma, 1990).

Jonsson, Kjell, ”Den allmänna nedbusningen: Mellankrigstidens folkbildare kritiserar det populära”, i *Lychnos*, 1991.

Jäderlund, Christer, ”Kulturkamp av gigantiska mått: Svenske Berlinpastorn om kyrkostriden i Tyskland”, i *Stockholms-Tidningen*, 19/1 1934.

Karlsruhn, Thomas (red), *Universitetets idé: Sexton nyckeltexter* (Göteborg, Daidalos, 2016).

Karlsson, Axel W, ”För den svenska teologins del förväntar jag mig ett betydelsefullt främjande genom ert besök”, i *Kyrkohistorisk årskrift*, 2005.

Karlström, Nils, *Kyrkan och nazismen: Ekumeniska aktioner mot nazismen 1933–34* (Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1976).

Kihlberg, Mats, ”Aktivismens huvudorgan Svensk Lösen”, i Mats Kihlberg och Donald Söderlind, *Två studier i svensk konservatism 1916–1922* (Stockholm, 1961).

Klemperer von, Klemens, Syring, Enrico och Zitelmann, Rainer, (red), ”Für Deutschland“: *Die Männer des 20. Juli* (Frankfurt, Ullstein, 1996).

Koenigswald, von, Harald, *Birger Forell: Leben und Wirken in den Jahren 1933–1958* (Witten/Berlin, Eckart-Verlag, 1961).

Kristersson Uggla, Bengt, *Gustaf Wingren: Människan och teologin* (Brutus Östlings bokförlag Symposium, Stockholm/Stehag, 2010).

Krockow, Christian von, *Ett tyskt århundrade, 1890–1990* (Stockholm, Tiden, 1991).

Kronika, Jakob, *Midt i Fjendens lejr: Slesvigske dagboksblade fra Hitler-krigens Berlin* (Köpenhamn, Gylendal, 1966).

Kässmann, Margot (red), *Gott will Taten sehen: Christlicher Widerstand gegen Hitler* (München, C.H. Beck, 2013).

Könnemann, Gerhard och Steinmann, Manfred (red), *Birger Forell und Espelkamp: Weshalb Strasse und Schulen seinen Namen tragen* (Espelkamp, Geschichtskreis Espelkamp, 2018).

Lange, Dietz, *Nathan Söderblom och hans tid* (Skellefteå, Artos, 2014).

- Lange, H. O., "Bibliotekens ursprung och utveckling", i Samuel E Bring (utgivare), *Svend Dahls bibliotekshandbok*, andra bandet (Stockholm, Hugo Gebers förlag, 1931).
- Liedman, Sven-Eric, *Mellan det triviala och det outsägliga: Blad ur humanioras och samhällsvetenskapernas historia* (Göteborg, Daidalos, 2002).
- Lidman, Tomas, "I forskningsbibliotekens tjänst: Svenska bibliotekariesamfundet 1921–2000", i Margareta Lundberg-Rodin (red), *Till det mänskliga ordets trygga beredskap och värn: Svensk biblioteksförening 1915–2015* (Stockholm, Svensk biblioteksförening, 2015).
- Lidner, Jörg, *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945–1954* (Umeå, Acta Universitatis Umensis, 1988).
- Linderholm, Emanuel, *Kristendomen och kriget: En historisk och principiell belysning* (Stockholm, Norstedt, 1916).
- Lindstam, Ingemar, "Kyrka bakom taggtråd", i *Växjö stifts hembygdskalender*, 1985.
- Loscher, Klaus, *Studium und Alltag hinter Stacheldraht: Birger Forells Beitrag zum theologisch-pädagogischen Lehrbetrieb im Norton Camp/England 1945–1948* (Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1997).
- Lowe, Keith, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II* (London, Penguin Books, 2013).
- Lund, Lisa, "Svensk hjälpinsats hyllas i Berlin", i *Dagens Nyheter* 26/3, 2018.
- Lundkvist, Ingmar, *Kulturprosten: Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare* (Stockholm, Carlssons, 2005).
- Mann, Erika, *Tio miljoner barn: Uppfostran och undervisning i Tredje riket* (Stockholm, Natur och Kultur, 1939).
- Michlet, Marte, *Det största brottet: Offer och gärningsmän i den norska Förintelsen* (Stockholm, Bonnier, 2016).
- Misslyckad Revolt: Hemlig rapport från Berlin* (Stockholm, Bonniers, 1944).
- Molin, Karl, "Arvid Richert", i Gunnar Artéus och Leif Leifland (red), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet* (Stockholm, Probus, 2011).
- Moltmann, Jürgen, "From Physics to Theology – A Personal Story", i *Science & Christian Belief*, no. 2, vol. 24.
- Mommsen, Hans, *The Rise and Fall of Weimar Democracy* (Chapel Hill/London, The University of North Carolina Press).
- Moorhouse, Roger, *Berlin i krig: Liv och död i Hitlers huvudstad 1939–1945* (Stockholm, Fischer & Co, 2011).

- Myrdal, Alva, *Efterkrigsplanering* (Stockholm, Informationsbyrån för mellanfolkligt samarbete för fred, 1941).
- Mårtengård, Lasse, "Birger Forell: Uppsala stifts okände hjälte", i *Ärkestiftet*, årgång 86, 2000/2001.
- Möller, Lenelotte, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Von 1923 bis 1945* (Wiesbaden, Marix Verlag, 2013).
- Neitzel, Sönke och Welzer, Harald, *Soldater: Om kamp, dödande och död* (Stockholm, Brombergs, 2013).
- Nilsson, Mikael, "Förfälskade dokument om Hitler tas för sanna i ny svensk fackbok", i *Dagens Nyheter*, 4/6 2018.
- Svar direkt", i *Dagens Nyheter*, 12/6 2018.
- Nordin, Svante, *Den boströmska skolan och den svenska idealismens fall* (Lund, Doxa, 1981).
- Hitlers München* (Stockholm, Natur och Kultur, 2018).
- "Lätt att bli lurad. Litteraturen om Hitler och München ofantligt stor", i *Dagens Nyheter*, 12/6 2018.
- Nygren, Anders, *Den tyska kyrkokampen: Den evangeliska kyrkans ställning i tredje riket* (Lund, Gleerups, 1934).
- Sanningen om "kyrkonazismen": En granskning av Svenska landskommitténs verksamhet* (Stockholm, Svenska kyrkans Diakonistyrelses bokförlag, 1946).
- Nygren, Rolf, "Rasfrågan i 1933 års tyska kyrkobekännelser", i Dag Blanck m.fl. (red), *Migration och mångfald: Essäer om kulturkontakt och migrationsfrågor tillägnade Harald Runblom* (Uppsala, Centrum för multietnisk forskning, 1999).
- Ohlsson, Per T., "Vår man i Berlin", i *Sydsvenska Dagbladet*, 8/5 2102.
- Ortega y. Gasset, José, *The Revolt of the Masses* (London, Allen & Unwin, 1932).
- Otto, Rudolf, *Indiens nådereligion och kristendomen: En jämförelse* (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1927).
- Orwell, George, "The politics of starvation", i George Orwell, *The Collected Essays, Journalism, and Letters*, vol 4 (Harmondsworth, Penguin, 1968).
- Paavolainen, Olavi, *Som gäst i tredje riket: En rapsodi* (Stockholm, Natur och Kultur, 1937).
- Persson, Sune, *"Vi åker Till Sverige: De vita bussarna* (Stockholm, Fischer & CO, 2002).

Perwe, Johan, *Bombprästen: Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget* (Stockholm, Carlsson, 2006).

”Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945”, i Sven Ekdahl (red), *Svenska Victoriaförsamlingen i Berlin 1903–2003* (Berlin, Victoriaförsamlingen, 2003).

Livräddaren: Erik Perwe på uppdrag i krigets Berlin (Stockholm, Carlssons, 2018).

Poewe, Karla, *New Religions and the Nazis* (New York, Routledge, 2006).

Posse, Amelie, *Åtskilligt kan nu sägas* (Stockholm, Natur och Kultur, 1949).

Pronay, Nicholas och Wilson, Keith (red), *The Political Re-education of Germany and her Allies after World War II* (London, Croom Helm, 1985).

Rimehaug, Erling, *Jeg kan ikke hate: Testamentet i blikkesken* (Oslo, Luther Forlag, 2013).

Ryman, Björn, *Brobyggarkyrka: Svenska kyrkans engagemang i utrikesfrågor* (Skellefteå, Artos, 2010).

”Bären varandras bördor – men hur? Kristna hjälporganisationer bildas i andra världskrigets skugga”, i *Kyrkohistorisk årskrift*, 1998.

”Hur få perspektiv på ett genomforskat område? Kyrkan och kriget kring 1942”, i *Kyrkohistorisk årskrift*, 2010.

Lutherhjälpens första 50 år 1947 – 1997 (Stockholm, Verbum, 1997).

Saxlund, Tyrgils, *1914 års idéer: En studie i svensk litteratur* (Stockholm, Stockholms universitet, 1975).

Scharp, Vilhelm, *Tavernan* (Stockholm, Kungliga biblioteket, 1971).

Schimanski, Folke, *Tillbaka till livet: Ramlösa Hälsobrunn – en räddningsaktion* (Kristianstad, Region Skåne, 2010).

Schlyter, Herman, ”Flyktingprästen”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 25/1 1961.

Swarta Sarah och andra gestalter (Stockholm, Diakonistyrelsens förlag, 1963).

Shirer, William, *Dagbok från Berlin: En radioreporters anteckningar och kommentarer* (Stockholm, Natur och Kultur, 1941).

Tredje rikets uppgång och fall: Det nazistiska Tysklands historia (Stockholm, Forum, 1961–1962).

Schuberth, Inger, *Lützen: På spaning efter ett minne* (Stockholm, Atlantis, 2007).

Simon, Ruby, *Espelkamp: Geschichte lebendig 1945 – 1959, Es began in Hallen und Baracken* (Lübbecke, Uhle & Kleimann, 1986).

- Stokes, Raymond G., *Divide and Prosper: The Heirs of I. G. Farben under Allied Authority 1945–1951* (Berkeley, University of California Press, 1988).
- Sullivan, Matthew Barry, *Thresholds of Peace: Four Hundred Thousand German Prisoners and the People of Britain 1944–1948* (London, Hamish Hamilton, 1979).
- Sundeen, Johan, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (Stockholm, Bladh by Bladh, 2017).
- Andelivets agitator: J A Eklund, kristendomen och kulturen* (Skellefteå, Norma, 2008).
- Att tjäna är människans storhet: Idéhistoriska essäer om Birger Forell* (Borås, Högskolan i Borås, 2017).
- ”Ett nytt Tyskland på brittisk mark: Birger Forells arbete bland krigsfångar 1944–1948”, i Johnny Hagberg (red), *Skara stift 1000 år* (Skara, Skara stiftshistoriska sällskap, 2014).
- ”Om detta må jag berätta: Birger Forell om våld och förtryck i totalstaten”, i Bodil Liljefors Persson och Nils-Åke Tidman (red), *Våld i Guds namn: Politisk aktivism i världsreligionerna* (Göteborg, Föreningen Lärare i religionskunskap, 2016).
- Tergel, Alf, *Från konfrontation till institution: Ungkyrkorörelsen 1912–1917* (Uppsala, Uppsala universitet, 1974).
- Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901–1911* (Stockholm, Verbum, 1969).
- Thorstensson Pihl, Gunnar, *Tyskland går sista rondan* (Stockholm, Bonniers, 1943.)
- Thorsson, Håkan, ”Svensk präst grundade tysk stad efter kriget”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003.
- ”Utanförskapet höll oss samman”, i *Sydsvenska Dagbladet*, 19/1 2003.
- Wallroth, Bengt, ”Einar af Wirsén”, i Gunnar Artéus och Leif Leifland (red), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet* (Stockholm, Probus, 2011).
- Weiss, Peter, *De besegrade* (Stockholm, Bonniers, 1948).
- Weitz, Eric D, *Weimarrepubliken: Löfte och tragedi* (Stockholm, Dialogos, 2009).
- Åhman, Egon, *Bilder ur kyrkolivet i Borås under 1900-talet* (Borås, Borås kyrkliga samfällighet, 1985).
- Åkerlund, Andreas, *Mellan akademi och kulturpolitik: Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945* (Uppsala, Uppsala universitet, 2010).
- Ögren, Gustaf, *Bland Krigsfångar och flyktingbönder: En bok om Birger Forell* (Stockholm, Verbum, 1988).

Östling, Johan, *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia* (Stockholm, Atlantis, 2016).

Offentligt tryck

”Kungl. Maj:ts proposition angående bidrag till internationellt återuppbyggnadsarbete”,
i *Riksdagen, första samlingen, proposition 373*.

Personregister

A

Aalshauge, Eric.....	109
Adam, Karl.....	13, 15, 18, 68
Andersson, Fritz.....	43
Arendt, Hannah.....	61
Arnborg, Beatrice.....	53 f
Arnold, Eberhard.....	27

B

Bach, Johann Sebastian.....	57, 119
Bagge, Gösta.....	88
Barth, Karl.....	112
Bauer, Gustav.....	22
Beethoven, Ludwig van.....	119
Bell, George.....	73, 76 f
Beradt, Charlotte.....	44, 61 f
Berggren, Erik.....	17
Berggrav, Eivind.....	45, 51, 61, 67
Bernadotte, Folke.....	73, 84
Bishop, Alec.....	129 f
Bismarck, Otto von.....	118
Björkquist, Manfred.....	11
Blauenfeldt, Helge.....	59
Blomquist, Stig.....	88
Bodelschwingh, Friedrich von.....	82
Bonhoeffer, Dietrich.....	44, 59, 106
Borkin, Joseph.....	134
Bourdeaux, Michael.....	66
Brandt, Willy.....	83
Brennhovd, Olav.....	104 ff, 111 f, 120 f, 130 ff, 135

Brodd, Birgitta	64
Buller, Amy	84
Burma, Ian	126
Buxton, Dorothy.....	81, 83
Böök, Fredrik	40
C	
Cedergren, Hugo.....	76, 78
Clausewitz, Carl von	118
Crespigny, Hugh Champion, de.....	98
Cullberg, John.....	83, 99, 107
D	
Dagerman, Stig	97, 105
Dahlgren, Fredrik August.....	40
Damaschke, Adolf.....	27
Danell, Sven.....	94, 100, 107, 129, 131
Dibelius, Otto.....	113
Dilthey, Wilhelm.....	15
Dunelm, Herbert	70
E	
Ebert, Friedrich	22
Eidem, Erling.....	42 f, 49 ff, 54, 64, 67, 73 f, 78
Eisenhower, Dwight D.	118
Ekenstam, Margareta af.....	89 f
Eklund, J.A.	26 f
Ekman, Bengt Ingvar.....	89, 132, 137
F	
Foerster, Friedrich Wilhelm	12
Forell, Calise (född Stindberg).....	11, 26, 33, 35, 41, 43 f, 46, 51, 58 f, 83, 87 f, 89
Forell, Erland	11, 35, 39, 41, 43–47, 56, 58
Forell, Urban.....	38 f, 46, 57 ff, 80, 89
Fredborg, Arvid.....	63, 66, 100, 125

Fredrik, den store, kung	61
Frostensson, Anders.....	102

G

Gandhi, Mahatma	79
Gerstenmaier, Eugen	84, 89, 106
Giertz, Bo.....	123
Goebbels, Joseph	44, 70
Gollancz, Victor	75, 83, 96 f, 117 ff
Gordon, John	74
Grüber, Heinrich.....	115
Gunnarsson, Sören	137
Günther, Christian	50
Gustav V, kung.....	41, 45
Gustav II Adolf, kung.....	42 f
Gustav Adolf, prins	42
Göring, Carin.....	43
Göring, Herman	44
Götting, Ludwig.....	121

H

Hammarskjöld, Dag.....	73
Harnack von, Adolf	14, 17
Hauer, Wilhelm	66 f, 71
Hedborg, Johan.....	53 f
Hedelin, Åke	34
Hedin, Sven	41
Heiler, Annemarie	105, 109
Heiler, Friedrich	105
Heitmüller, Wilhelm	21
Hellekant, Bengt	99
Hermelin, Elin	103, 107, 110 f, 113 f
Hildebrand, Karl-Gustaf	65

Hindenburg, Paul von	118
Hirschwald, Herbert	108 f
Hitler, Adolf.....	42–45, 57, 62, 64 f, 68, 71, 103 ff, 108, 121, 133 ff,
Holmgren, Fritz	122
Holmström, Britta.....	90 f
Hultgart, Nils.....	109
Humboldt, Wilhelm von.....	120
Häring, Theodor von	13, 15, 18
I	
Ilgner, Max.....	132–135
Ilgner-Hällström, Werna	98, 133, 135
J	
Jansson, Heribert.....	33, 44, 52
Johansson, Harry.....	107, 114
Johnson, Sture	98 f, 101
Jülicher, Adolf	13 f
Jørgensen, C.R.	50 f
K	
Kapp, Wolfgang	22 f
Kerrl, Hanns	62
Keynes, John Maynard	19
Kleist, Heinrich von	117
Klepper, Jochen	54
Koch, Karl.....	128
Koenigswald von, Harald	14, 29, 34 f
Kühner, Karl	42
L	
Lagerlöf, Selma.....	40
Lanzenstiel, Georg.....	112 f
Leander, Zarah	41, 53
Lennarth, Gustaf.....	107, 113 f

Liebknecht, Karl.....	24
Lidner, Jörg.....	110, 118
Lilje, Hanns.....	82
Linderholm, Emanuel.....	16 f, 20, 24, 26, 28 f, 30, 33 f, 68
Lindemann, Herman.....	132, 135
Lindstam, Ingemar.....	50, 78
Lindström, Rune.....	40
Ljunggren, Gustaf.....	75
Lowe, Keith.....	85
Ludendorff, Erich.....	71
Luther, Martin.....	29, 57
Luxemburg, Rosa.....	24
Löfgren, Stina.....	33, 39, 51, 57 ff, 87

M

Malmberg, Bertil.....	25
Malmeström, Elis.....	107, 113 f
Mann, Erika.....	48
Mann, Thomas.....	16, 48, 57
Manzenski, Johann.....	100
Marahrens, August.....	43, 82
Martin, Basil Kingsley.....	75
Mennicke, Carl.....	27 f
Merck, Walther.....	113
Moltmann, Jürgen.....	79
Mommsen, Hans.....	25
Montgomery, Bernard.....	81
Müller, Ludwig.....	62
Myrdal, Alva.....	84, 119

N

Nansen, Fridtjof.....	120
Nansen, Odd.....	120

Neander, Herman.....	68
Neumann, Carl	131 f, 136
Niemöller, Martin	44 f, 70, 98, 115, 122
Nilsson, Dagmar	38
Nordin, Svante	61
Nygren, Anders	79
Nyström, Lars	92
O	
Ortega y. Gasset, José	38
Orwell, George.....	117
Otto, Rudolf	13, 15–18, 21, 28 f, 31, 34 f, 66, 69, 75, 79
P	
Paavolainen, Olavi.....	72
Paulus, aposteln.....	31
Pawlowski, Karl.....	128–131
Pehrsson, Per	42
Pernow, Birger.....	53
Perwe, Erik.....	50, 52 f, 55, 58 f
Pihl, Gunnar Thorstensson.....	40
R	
Raiser, Ludwig.....	121
Rein, Friedrich Hermann	113
Richert, Arvid	47, 58, 60
Rimehaug, Erling.....	104, 130
Ringer, Fritz	21
Rosander, Mia	107
Rosenberg, Alfred.....	50, 71
Ruprecht, Günther.....	112, 123
Ryman, Björn.....	80, 90
S	
Shakespeare, William.....	79

Scharp, Vilhelm.....	40 f, 49 f, 80, 88
Schindler, Oskar.....	137
Scholl, Hans.....	106
Scholl, Sophie	106
Schrader, Johann Georg.....	109
Schuberth, Inger.....	43
Schweitzer, Albert.....	75
Sebardt, Fredrik.....	33, 35
Segerstedt, Torgny	119
Shirer, William	61
Sibylla, prinsessa.....	42
Siegmund-Schultze, Friedrich.....	27 f
Smith, Ben	96
Spartacus, upprorsledaren.....	24
Spengler, Oswald.....	26
Springare, Gunhild.....	114
Springare, Karin	114
Stadener, Sam.....	35
Stauffenberg, Claus von.....	103, 105
Stokes, Raymond G.	134 f
Strindberg, Olle	39
Sullivan, Matthew Barry.....	73
Svantesson, Allan.....	91
Sväansson, Anders.....	98 f, 101
Söderblom, Nathan	13, 27 f, 31, 33–36
Söderström, Folke	88, 92, 98
Söhlmann, Fritz.....	103
T	
Tegen, Einar.....	119
Tennant, Peter	64
Thorsson, Håkan	135

Tillich, Paul.....	28
Tirén, Karl	35, 40
V	
Vansittart, Robert.....	82 f
Völger, Will.....	103
W	
Weiss, Peter	97
Weitz, Eric D.	20, 37
Welin, Malte	40 f
Wihman, Tore.....	107
Wilhelm II, kejsare.....	20 f
Wikner, Pontus	26
Wingren, Gustaf.....	113
Wirsén, Einar af	34, 45 ff, 49 f
Wundt, Max.....	23
Y	
Ysander, Torsten	83, 91
Å	
Åhman, Egon	80
Ö	
Ögren, Gustaf	17, 59, 112, 130
Öhman, Martin.....	37
Øllgaard, H.....	109

Författarens tack

För närmare tiotalet år sedan hade jag förmånen att föreläsa om den stridbare biskopen J.A. Eklund vid en konferens med Skara stiftshistoriska sällskap. Samma morgon som föredraget skulle framföras fick jag till hotellfrukosten sällskap av historikern och gentlemanen Björn Ryman. Han frågade artigt vilket forskningsföremål som sysselsatte mig för tillfället. Jag nämnde för honom att jag arbetade med en bok om kristen antinazism och att en av de gestalter som jag i sammanhaget intresserade mig för var Birger Forell. Då spände Björn ögonen i mig och sa ”temat om kristen antinazism kan du återkomma senare till, först måste du skriva en biografi över den sorgligt bortglömda Birger Forell”.

Den skrift Du håller i din hand är det andra steget av tre på vägen mot en mera omfattande vetenskaplig biografi. 2017 utkom jag med en mindre volym med essäer om Birger Forell: *Att tjäna är människans storhet*.⁷⁸² När nu *En utsträckt hand till masseländets land: Antinazisten och Tysklandsvännen Birger Forell 1893–1958* föreligger i färdigskrivet skick återstår bara ett steg till att ta innan en fullständig levnadsteckning ska kunna läggas fram. När så blir fallet vågar jag emellertid inte säga, intresset för Forell har alltid fått odlas vid sidan av andra forskningsprojekt.

Att det har blivit en mellanstation mellan essäsamlingen och den planerade fullständiga biografien har sin särskilda förklaring: 2018 uppmärksammas att det har gått 125 år sedan Birger Forells födelse med särskilda jubileumsarrangemang i Borås, Berlin och Espelkamp.

Stommen till ett antal i föreliggande volym ingående kapitel skrevs i ett betydligt behagligare klimat än den svenska vinterns. Under närmare en månads tid hade jag i februari och mars förmånen att ostört få ägna mig åt författande i Oriehula Costa i Spanien. Jag är tacksam mot min sväger Fredrik Karlsson med familj för det generösa erbjudandet att få använda deras semesterlägenhet som skrivarstuga.

Ekonomiskt stöd till forskningen om Birger Forell har mottagits från Tore G Wärenstams stiftelse, Nathan Söderbloms minnesfond, Längmanska kulturfonden och Sparbanksstiftelsen Sjuhärad.

Ett flertal personer har visat vägen till för mig tidigare okänt material om Birger Forell. Jag vill särskilt tacka Carl Johan Ljungberg, Lars Sundin, Roland Andersson, familjen Zedler samt Gunilla Sandström. Ett alldeles särskilt tack förtjänar Gerhard Könemann. Inte bara för vänligheten att tillstålla mig en ny bok om Espelkamp, utan också för att han för en historikergrupps räkning har översatt ett antal av mina tidigare utgivna texter om Birger Forell till tyska.

⁷⁸² Johan Sundeen, *Att tjäna är människans storhet: Idéhistoriska essäer om Birger Forell* (Borås, Högskolan i Borås, 2017).

Som många gånger förr vill jag rikta ett varmt tack till Urban Forell som slösat sin stora vänlighet på mig, letat fram nytt material ur sina samlingar och alltid bjudit mig hjärtligt sällskap när vi har sammanträffat med varandra i Onsala, Lund eller Köpenhamn. En gemensam dansk bekantskap har berättat för mig att hon och Urban för sokratiska samtal, och med glimten i ögat tillagt ”och du kan säkert gissa vem av oss som är Sokrates”. Det är en beskrivning av vännen Urbans klokskap som är svår att överträffa.

Till sist vänder jag mig till min hustru Charlott, min son Johannes, min från ett utbytesår i Texas äntligen hemkomna dotter Ellinor samt min far Rolf Andersson. Ni har alla så gott som dagligen skänkt min melankoliska person behövliga portioner av livsglädje, förutan vilka ingen ny bok hade kunnat ha skrivits.

Bolshög 12 juli 2018

Johan Sundeen

Den 27 september 2018 har det gått 125 år sedan antinazisten och Tysklandsvännen Birger Forell föddes. Detta jubileum uppmärksammas stort i Espelkamp, Berlin och Borås – tre städer som hade stor särskilt stor betydelse i dennes liv. En av Birger Forells vänner från tiden som svensk legationspastor i diktaturens Tyskland, lektorn i svenska Vilhelm Scharp, skrev vid Forells bortgång 1958: ”Få svenskar har gjort en effektivare insats för att åter göra Europa till ett hem för människor.”

I En utsträckt hand till masseländets land tecknar Johan Sundeen ett porträtt av Birger Forell genom att gestalta dennes dramatiska, av insatser för medmänniskor och av stor kärlek till tyskt andeliv präglade – närmast omänskligt krävande – livsgärning. Sundeen följer Forell i spåren från dennes studieår 1919–1920 i Tübingen och Marburg, över de mörka åren i Tysklands huvudstad 1929–1942 och arbetet med tyska krigsfångar 1944–1948, till efterkrigsinsatser inom Gripenbergskommittén och Kommittén för kristen efterkrigshjälp med grand finale i grundläggandet och uppbyggnaden av flyktningstaden Espelkamp.

Johan Sundeen är docent i idé- och lärdoms historia. Han är verksam som forskare och universitetslärare vid Bibliotekshögskolan. Sundeen har tidigare publicerat bland annat böckerna *Andelivets agitator: J.A. Eklund, kristendomen och kulturen* (2008), *Reflektioner från periferin: Böcker, bildning och idédebatt* (2013) samt *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (2017). År 2017 gav han ut fem stycken förstudier till föreliggande volym under titeln *Att tjäna är människans storhet: Idéhistoriska essäer om Birger Forell*.



HÖGSKOLAN
I BORÅS